

BOEKBESPREKINGEN

G. CARNOY, Y. SPIEGL, P. COENRAETS en B. KOHL, <i>La promotion immobilière. Les aspects civils, fiscaux, urbanistiques et relatifs à la loi Breyne</i> , in <i>Collection de la Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles</i> (J.-W. Verbeke)	1086
K. DUERINCKX en E. VERHAEGEN, <i>Aansprakelijkheidsrecht – een overzicht</i> (S. Lievens)	1087
P.A. FRUYTIER, <i>De civielrechtelijke inbedding van het besluitenaansprakelijkheidsrecht</i> , in <i>Onderneming & Recht</i> (D. Willems)	1089
W.TH. NUNINGA, <i>Recht, plicht, remedie</i> , in <i>Recht en Praktijk</i> (A. Bombay)	1090
A. MAST, J. DUJARDIN, M. VAN DAMME en J. VANDE LANOTTE, <i>Overzicht van het Belgisch Administratief Recht</i> (J. Werbrouck)	1093
A. VERBURG, <i>De regel en de maat. Over de verhouding tussen rechtseenheid en de menselijke maat</i> (L. Van den Eynde)	1095
A. PERZANOWSKI, <i>The Right to Repair. Reclaiming the Things We Own</i> (F. Vavourakis)	1097
J. WERBROUCK, <i>Doorwerking van het Europees consumentenrecht in het nationaal procesrecht – Een analyse van termijnen, ambtshalve toepassing en werking van rechterlijke beslissingen</i> , in <i>Financial Law Institute Series</i> (J. Vereecken)	1099
P.S. BAKKER, <i>Contractsuitleg</i> , in <i>Ars Aequi Cahiers – Privaatrecht</i> (D. Willems)	1101
M. DAMBRE, <i>Bijzondere overeenkomsten: de essentie</i> (M. Reynebeau)	1102
D. PHILIPPE (ed.), <i>Contrats spéciaux</i> , in <i>CUP</i> (J.-W. Verbeke)	1104
I. CLAEYS en T. TANGHE, <i>Algemeen contractenrecht. Handboek voor nu en straks</i> (J. Werbrouck)	1106
A. VAN HOE en G. CROISANT (eds.), <i>Droit et durabilité – Recht en duurzaamheid</i> (E. Van Gool)	1107
C.J.H. JANSEN en J.J.J. SILLEN (eds.), <i>Klimaat en recht. Een juridische blik op een van de grootste uitdagingen van de 21ste eeuw</i> (M. Reynebeau)	1110
K. DEKETELAERE en B. DELVAUX (eds.), <i>Jaarboek Energierecht 2021</i> (L. Van den Eynde)	1112
H. GROTHE en P. MANKOWSKI m.m.v. F. RIELÄNDER (eds.), <i>Europäisches und Internationales Privatrecht – Festschrift für Christian von Bar zum 70. Geburtstag</i> (T. Hick)	1115

B. CHIAU, <i>Trouwen of samenwonen? Wegwijs in de verschillende samenlevingsvormen</i> (G. Everaet)	1117
E. CALLENS, <i>Regulation of Central Counterparties (CCPs) in Light of Systemic Risk: CCP Market Access Regimes in Global Markets</i> , in <i>Financial Law Institute Series</i> (J. De Smet)	1119
R. DE WEIJS, J. DE VRIES en A. JONKERS, <i>Corporate Finance for Lawyers</i> (L. Van Gucht)	1121
J. COUTURIER en B. PEETERS m.m.v. S. DE RAEDT en R. SMET, <i>Belgisch belastingrecht</i> , in <i>In hoofdlijnen</i> (F. Debelva)	1123
M. DELANOTE, <i>De erfbelasting</i> (M.-L. Degroote)	1125
J.R. MATA DONA en N. LAVRANOS (eds.), <i>International Arbitration and EU Law</i> , in <i>Elgar Arbitration Law and Practice series</i> (C. Dumont)	1127
K. WAGNER, <i>Handboek Arbitrage</i> (D. Willems)	1129
F. BURSSSENS m.m.v. L. DE SMIJTER, <i>Appartementsmede-eigendom</i> (T. Verhofstede)	1131
N. CARETTE en R. JANSEN, <i>Handboek goederenrecht</i> (M. Reynebeau)	1133
M. REYNEBEAU, <i>Warmtenetten in het Vlaamse Gewest. Een juridische en praktijkgerichte analyse van grondgebruik voor de uitrol van warmtenetinfructuur</i> , in <i>Centrum voor Verbintenissen- en Goederenrecht</i> (J. Vandenbogaerde)	1135
R. TIMMERMANS, <i>Handboek appartementsrecht Vol. I en II</i> , in <i>RNPS</i> (M. Reynebeau)	1139
C. JENART, J. BERNAERTS, Y. PEETERS, P. POPELIER, D. VANHEULE en V. VERBELEN (eds.), <i>De Grondwet en Jan Velaers – Deel IV. Een vriendschapsgewijze commentaar</i> (A. Bombay)	1141
S.K. SANDEEN, C. RADEMACHER en A. OHLY (eds.), <i>Research Handbook on Information Law and Governance</i> , in <i>Research Handbooks in Information Law series</i> (E. De Noyette)	1146
M.-C. JANSSENS, <i>Handboek merkenrecht</i> , in <i>KU Leuven Centre for IT & IP Law Series</i> (H. Vanhees)	1148
O. MEYER (ed.), <i>Public Policy and Private International Law. A Comparative Guide</i> (L. Van den Eynde)	1150
C.W. MARIS en F.C.L.M. JACOBS, <i>Recht, orde en vrijheid. Een historische inleiding in de rechtsfilosofie</i> (J. Vandenbogaerde)	1153
E.H. BALLIN, <i>Recht doorgronden, keuze uit wetenschappelijk werk over publiekrecht, rechtsstaat en beleid 1993-2021</i> (W. Possemiers)	1154
J. DICKSON, <i>Elucidating Law</i> , in <i>Oxford Legal Philosophy</i> (J. Vandenbogaerde)	1156
H. IRVING, <i>Allegiance, Citizenship and the Law. The Enigma of Belonging</i> , in <i>Elgar Studies in Legal Theory</i> (J. Vandenbogaerde)	1157

R. KAY en J. COLÓN-RÍOS, <i>Adjudicating Revolution. Courts and Constitutional Change</i> , in <i>Elgar Monographs in Constitutional and Administrative Law</i> (W. Possemiers)	1159
J. CROON-GESTEFELD, <i>Gemeininteressen im Privatrecht</i> , in <i>Jus Privatum</i> (L. Van Roy)	1162
Y. BU (ed.), <i>System des Zivilrechts und Struktur der Kodifikation</i> , in <i>Schriften zum Ostasiatischen Privatrecht</i> (W. Possemiers)	1164
L. VAN DEN HERIK, E. HONDIUS en W. VOERMANS (eds.), <i>Introduction to Dutch Law</i> (W. Possemiers)	1166
M. VEICHT, <i>Rezeption und Zivilrechtskodifikation in China seit 1900</i> , in <i>Schriften zum Ostasiatischen Privatrecht</i> (W. Possemiers)	1168
C. BOMPRESZI, <i>Implications of Blockchain-Based Smart Contracts on Contract Law</i> , in <i>Luxemburger Juristische Studien</i> (J. Vandendriessche)	1170
C. KERRIGAN (ed.), <i>Artificial Intelligence. Law and Regulation</i> (M. Herbosch)	1173
M. CORRALES COMPAGNUCCI, M. FENWICK en S. WRBKA (eds.), <i>Smart Contracts – Technological, Business and Legal Perspectives</i> (Y.S. Van Der Sype)	1174
D. SZOSTEK en M. ZALUCKI (eds.), <i>Legal Tech: Information Technology Tools in the Administration of Justice</i> (J. Vandendriessche)	1176
P. VAN EECKE (ed.), <i>Recht & Elektronische handel</i> (Y.S. Van Der Sype)	1181
B. PAQUOT e.a., <i>La dissolution et la liquidation des sociétés</i> , in <i>Droit et pratique des sociétés</i> (A. Boes)	1182
B. TILLEMAN en K. DEWAELE, <i>Bestuur van vennootschappen</i> , in <i>Recht en onderneming</i> (C. De Backere)	1185
R. VAN BOVEN, <i>De Belgische Stichting</i> , in <i>Bibliotheek Vennootschaps- en Financieel recht</i> (B. Maeschaelck)	1186
R. JAFFERALI, <i>Le livre 5 du Code civil et le nouveau droit des contrats</i> , in <i>UB3</i> (L. Van Gucht)	1189
I. LACROIX, <i>Recht op herstellen: aansprakelijkheids- en verbintenisrechtelijke implicaties van de circulaire economie</i> , in <i>Instituut voor verbintenissenrecht KU Leuven</i> (M. Reynebeau)	1192
Q.C. LOBACH, <i>Inhalt und Grenzen des Erfüllungsanspruchs</i> , in <i>Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht</i> (J.-W. Verbeke)	1193
R. RACHLITZ, <i>Wissen – Vorsatz – Zurechnung</i> , in <i>Studien zum Privatrecht</i> (S. Devtoe)	1196
P. COLLE, <i>Algemene beginselen van het Belgische verzekeringsrecht</i> , in <i>Publicaties in het economisch recht – VUB</i> (N. Van Damme)	1199

AANNEMINGSRECHT

G. CARNOY, Y. SPIEGL, P. COENRAETS en B. KOHL, *La promotion immobilière. Les aspects civils, fiscaux, urbanistiques et relatifs à la loi Breyne*, in *Collection de la Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles* (Brussel: Larcier 2022), 202p., €69,00, ISBN: 9782807933750.

La promotion immobilière is een interessant verzamelwerk over bouwpromotie, dat naar aanleiding van het colloquium van 15 maart 2022 door de *Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles* werd uitgegeven. Bouwpromotie is een structuur waarbij de bouwpromotor een nog te bouwen of te verbouwen onroerend goed aan de koper overdraagt en daarbij het initiatief, de leiding, de technische en juridische organisatie en coördinatie van het vastgoedproject voor zijn rekening neemt. Voor de vastgoedpraktijk is dit uiteraard een courante praktijk. Het verzamelwerk is dan ook zeer praktisch van insteek. Concrete vragen uit de praktijk worden helder beantwoord. Een uitgebreid voetnotenapparaat moet de lezer echter niet verwachten. Er is minder of zelfs geen ruimte voor dogmatische of normatieve overschouwingen en er komt evenmin rechtsvergelijking aan te pas. Bovendien bevat geen enkele bijdrage een bibliografie.

Het boek bevat vier verschillende bijdragen. Gilles Carnoy gaat met zijn artikel in op de ‘juriststructuur’ van de bouwpromotie (“La structuration juridique d’une promotion immobilière”). Hij doet dit aan de hand van vijf hoofdstukken. Na de algemene principes te hebben opgefrist (hoofdstuk 1), gaat de auteur in hoofdstuk 2 in op de fiscale optimalisatie door het gebruik van het opstalrecht. Vervolgens bespreekt Carnoy in het derde hoofdstuk het opstalrecht als instrument om eigendom horizontaal op te splitsen, waarna hij in hoofdstuk vier een hele reeks praktische vragen beantwoordt die rijzen bij het gebruik van opstal in de bouwpromotie. Tot slot behandelt hij in het laatste hoofdstuk 5 het gebruik van het erfpachtrecht in de bouwpromotie.

De bijdrage van Yaël Spiegl bespreekt eveneens op praktische wijze het btw-regime dat in de bouwpromotie geldt (“Régime TVA de la promotion immobilière”). Na een algemene inleiding in de btw-principes, volgt een uitvoerige bespreking van de verlaagde tarieven die voor vastgoedprojecten gelden. In de twee aansluitende hoofdstukken behandelt de auteur de indirecte belasting op respectievelijk vastgoedverkoop en de vastgoedverhuur.

Het derde artikel dat in dit verzamelwerk is opgenomen, is van de hand van Philippe Coenraets (“Urbanisme et promotion immobilière en région de Bruxelles-Capitale”). Deze auteur behandelt de publiekrechtelijke en stedenbouwkundige wetgeving waaraan de bouwpromotie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest onderworpen is. Achtereenvolgens behandelt hij de stedenbouwkundige vergunningen, de autoriteiten die hiertoe bevoegd zijn, de administratieve procedures en de stedenbouwkundige kosten. In zijn afsluitende conclusie hekelt de auteur terecht een aantal knelpunten waar de Brusselse bouwpromotie mee te kampen heeft (lange en ingewikkelde procedures, een administratieve *millefeuille* en verstikkende bureaucratie). De wereld van de bouwpromotie heeft inderdaad nood aan vertrouwen, voorspelbaarheid en rechtszekerheid. De ordonnantie van 30 november 2017 tot hervorming van het Brusselse Wetboek van ruimtelijke ordening had tot doel meer efficiëntie en eenvoud te bieden. Deze hervorming bracht klaarblijkelijk geen zoden aan de dijk. Net zoals het

gebrek aan een deugdelijke begroting, slaagt de (donker)rood-groene politiek in onze hoofdstad er niet in om de vastgoedsector deze essentiële randvoorwaarden te bieden. Niet alleen voor Brussel nefast, maar ook schadelijk voor de welvaart in Vlaanderen.

De Luikse gewoon hoogleraar Benoît Kohl biedt met zijn artikel de finale voor het gerecenseerde verzamelwerk. De bijdrage behandelt de meest courante mogelijkheden om de bouwpromotie op legale wijze buiten het toepassingsgebied van de Woningbouwwet (Wet Breyne) te houden. Deze dwingende wetgeving beschermt particuliere kopers van woningen op plan of in aanbouw, die vóór de voltooiing van het bouwwerk een of meerdere stortingen moeten doen (art. 1 lid 1 Woningbouwwet). De praktische vraagstelling van het artikel (zie titel: “La Loi Breyne: comment échapper à ses contraintes?”) wordt wetenschappelijk benaderd in verschillende etappes. Het eerste hoofdstuk bevat een uiteenzetting en analyse van een aantal veelgebruikte ontsnappingsroutes uit de Wet Breyne. Vervolgens bespreekt de auteur in het tweede hoofdstuk de (rechts)gevolgen van een wijziging in de staat van voortgang tussen de ondertekening van het compromis en het verlijden van de authentieke akte. In het daaropvolgende hoofdstuk gaat de auteur in op de mogelijkheid van de opdrachtgever/koper om af te zien van de bescherming van de Woningbouwwet. Daarna worden de gevolgen belicht van de keuze om de Wet Breyne conventioneel toe te passen op een overeenkomst.

Handig is dat het boekje op het einde een omstandige inhoudsopgave bevat. Het gerecenseerde werk bevat concluderend vier interessante bijdragen over bouwpromotie. Praktijkgericht en helder geschreven. *Une belle réussite!*

Jan-Willem VERBEKE

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

K. DUERINCKX en E. VERHAEGEN, *Aansprakelijkheidsrecht – een overzicht* (Antwerpen: Maklu (5) 2022), 171p., €30,00, ISBN: 9789046611579.

Voor een vijfde herziene uitgave herwerkte Ellie Verhaegen het werk *Aansprakelijkheidsrecht – een overzicht* van Kathleen Duerinckx. Beide auteurs zijn lector aan de UCLL en richten hun werk specifiek op het onderwijs aan professionele bachelors in de afstudeerrichtingen Rechtspraktijk of Financiën en verzekeringen, binnen de opleiding Bedrijfsmanagement.

In dit 165 bladzijden tellende overzichtswerk trachten de auteurs een algemene ontmoeting met het Belgische aansprakelijkheidsrecht in al zijn diversiteit te faciliteren. Daarbij wordt – aldus de auteurs – een basisvorming beoogd. Door “academische weerspiegelingen, complexere gevallen en verwijzingen naar rechtsleer” buiten beschouwing te laten, trachten de auteurs ruimte te laten voor praktische illustraties van de abstracte rechtsregels. Elk hoofdstuk bevat meerdere voorbeelden uit de rechtspraak of de actualiteit die de materie inzichtelijk maken voor de lezer.

In de eerste twee hoofdstukken wordt het burgerrechtelijke begrip aansprakelijkheid afgebakend van enerzijds de (algemene, maatschappelijke) morele verantwoordelijkheid

en anderzijds van de strafrechtelijke aansprakelijkheid. Twee kleine fouten slopen evenwel in het tweede hoofdstuk. Ten eerste werd gesproken over “vermenigvuldiging met € 8 opdecimen”. Correcter is om het te hebben over een vermenigvuldiging van het initiële bedrag met een factor 8, gelet op de 70 opdecimen. Ten tweede beweert het boek uit 2022 dat de artikelen 419*bis* en 420*bis* van het Strafwetboek de politierechtbank exclusief bevoegd maken voor de onopzettelijke slagen, verwondingen en doding in het verkeer. Deze bepalingen zijn evenwel sinds 2005 opgeheven (art. 30 wet 20 juli 2005, *BS* 11 augustus 2005).

Hoofdstuk drie bespreekt de burgerrechtelijke aansprakelijkheid, waarbij logischerwijze contractuele van buitencontractuele aansprakelijkheid wordt gescheiden. De auteurs hanteren de term ‘burgerlijke’ aansprakelijkheid om de buitencontractuele aansprakelijkheid aan te duiden. Hoewel die term vanuit verzekeringsrechtelijk oogpunt kan worden verantwoord, acht ik deze term toch enigszins ‘verwarringstichtend’. Niet alleen kan contractuele aansprakelijkheid een even ‘burgerlijk’ karakter hebben als een louter buitencontractuele situatie, maar het lijkt hierdoor ook dat de overheid ontsnapt aan buitencontractuele aansprakelijkheid op basis van de artikelen 1382 Oud BW e.v. – *quod non*. Een verduidelijking verdient aanbeveling.

In een vierde hoofdstuk wordt op beknopte wijze de ‘enkelvoudige’ buitencontractuele aansprakelijkheid (art. 1382-1383 en 1386*bis* Oud BW) afgezet tegenover de ‘samen-gestelde’ buitencontractuele aansprakelijkheid (art. 1384, 1385 en 1386 Oud BW). Aan de hand van enkele illustraties worden de toepassingsvoorwaarden helder geduid.

In de volgende hoofdstukken wisselen enkele specifieke aansprakelijkheidsregimes af met meer algemeen duidende principes van het aansprakelijkheidsrecht. Daarin fietsen de algemene hoofdstukken over samenloop (VI), exoneratiebedingen (IX) en andere vormen van aansprakelijkheid (X) tussen de meer specifieke aansprakelijkheidsregimes van aannemers en architecten (V), producten (VII), zorgverstrekkers (VIII), burens (XI), bestuurders (XII) en vrijwilligers (XIII). Die ordening komt bevreedend over en een herschikking dringt zich op.

Her en der worden handige vergelijkingen gemaakt tussen verschillende aansprakelijkheidsregimes, maar op andere plaatsen blijft een dergelijke vergelijking uit. Zo zou het de lezer handig voorkomen om het regime van de Wet Productaansprakelijkheid af te wegen tegenover het regime van gebrekkige zaken uit artikel 1384 lid 1 Oud BW. Ook inzake aansprakelijkheid van aannemers en architecten zou een heldere vergelijking met artikel 1386 Oud BW de wisselwerking tussen deze bepalingen inzichtelijker kunnen maken. Het schema achteraan het boek biedt dan weer in één oogopslag een bondig overzicht van de voornaamste bevindingen in het boek en doet de titel van het boek alle eer aan.

Natuurlijk weet elke auteur dat schrijven noodzakelijk ook schrappen behelst. In slechts 165 pagina’s kan uiteraard niet alles uitgebreid aan bod komen. Gelet op de beoogde doelgroep slaagt dit boek er dan ook in de belangrijkste noties van het Belgische aansprakelijkheidsrecht uiteen te zetten. Door de vele voorbeelden uit media en rechtspraak wordt de alomtegenwoordigheid van dit rechtsdomein op treffende wijze beklemtoond.

Eenieder die dus een goed basisbegrip wenst van het Belgische (buiten)contractuele aansprakelijkheidsrecht kan bijgevolg terecht bij het boek van Kathleen Duerinckx en Ellie Verhaegen.

Sven LIEVENS

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

P.A. FRUYTIER, *De civielrechtelijke inbedding van het besluitenansprakelijkheidsrecht*, in *Onderneming & Recht 128* (Deventer: Wolters Kluwer 2021), 500p., €96,00, ISBN: 9789013165234.

Dit boek vormt het 128ste deel van de toonaangevende Nederlandse serie *Onderneming en Recht*. Het Nijmeegse proefschrift ligt op het raakvlak tussen privaatrecht en bestuursrecht. Het focust op de buitencontractuele aansprakelijkheid van overheidslichamen voor onjuiste bestuursrechtelijke besluiten. Het raakt zo aan de fundamentele concepten die het Nederlandse buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht vormgeven: de leerstukken van de onrechtmatigheid, redelijke toerekening en causaliteit. Philip Fruytier biedt hierbij een handige leidraad voor dit complexe publiek- en privaatrechtelijke vraagstuk, ook voor de Belgische juristen.

Ten eerste hanteert dit boek een heldere structuur. Het boek bespreekt negen hoofdstukken: (i) introductie en vraagstelling, (ii) de ontwikkeling van het overheidsaansprakelijkheidsrecht, het civiele recht en de rol van de rechter, (iii) het vereiste van *conditio sine qua non*-verband (*csqn*) in het algemene civiele recht, (iv) de *csqn*-toets uit het besluitenansprakelijkheidsrecht in het licht van het algemene civiele recht, (v) de integratie van onrechtmatigheid en causaliteit bij besluiten in het civiele aansprakelijkheidsrecht, (vi) de bewijslastverdeling bij onrechtmatige daad en causaal verband in het besluitenansprakelijkheidsrecht, (vii) de leerstukken van relativiteit en redelijke toerekening in het algemene civiele recht, (viii) de relativiteit en redelijke toerekening in het besluitenansprakelijkheidsrecht, gevolgd door (ix) de synthese en slotbeschouwingen.

In die synthese beantwoordt hij “hoe de civiele aansprakelijkheidsvereisten van onrechtmatigheid, *csqn*-verband, art. 6:98 BW-toerekening en art. 6:163 BW-relativiteit conform het civiele aansprakelijkheidsrecht op consistente wijze kunnen worden toegepast bij de vaststelling van overheidsaansprakelijkheid voor het nemen van onrechtmatige appellabele besluiten” en “hoe daarbij rekening gehouden kan worden met de door bestuursrechtelijke normen beheerste context waarbinnen de overheid bij het nemen van appellabele besluiten opereert”. Hiertoe ontwikkelt Fruytier een ‘driestapsmodel’ naargelang (i) de relativiteitsvereiste in de zin van artikel 6:163 BW, (ii) de toerekenbaarheid van de schade in de zin van artikel 6:98 BW, en tot slot (iii) de “integrale art. 6.98 BW-afweging” waaruit de toerekenbaarheid van de schade aan de onrechtmatige daad volgt.

Ten tweede leent dit boek zich tot rechtsvergelijkende inzichten. Zo houdt het verband met het recent verdedigde proefschrift van Françoise Auvray (KU Leuven), getiteld “(On)wettigheid binnen (overheids)aansprakelijkheid”. In haar proefschrift

pleit Auvray voor een doorgedreven uniforme toepassing van het gemeen recht. Het nuanceert dus (i) het onderscheid tussen burger en overheid, of tussen de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende overheid, en (ii) in die zin, de nood aan uitzonderingen op het algemene regime van buitencontractuele aansprakelijkheid (art. 1382 Oud BW). In het proefschrift van Auvray komt deze publicatie alvast vijfmaal aanbod.

Op eenzelfde wijze streeft Fruytier met de ‘driestapstoets’ naar een consistentere oplossing bij de (overheids)aansprakelijkheid voor (on)rechtmatige besluiten. Zo maakt een consistent denkkader duidelijker welke vragen voorliggen en op basis van welke privaatrechtelijke criteria zij beantwoord moeten worden. Beide proefschriften betekenen in die zin een stap vooruit. Bij de rechtsvergelijking past het de rechtspraak goed in de gaten te houden voor de verdere evolutie. Zo vernietigde recent nog het Belgische Grondwettelijk Hof de relativiteitsvereiste om besluiten aan te vechten voor bepaalde Vlaamse bestuursrechtscolleges (GwH 11 april 2023, nr. 59/2023). Het Hof oordeelde dat de combinatie van de relativiteitseis met de voorwaarde van de belangenschade niet redelijk verantwoord is, en uiteindelijk de rechtsbescherming zou uithollen.

Samengevat, dit boek draagt praktisch en theoretisch bij aan het Nederlandse én Belgische recht. Het biedt meteen ook de wetgever, rechtspraak en rechtsleer een inspiratiebron bij het toekomstige Belgische recht (Boek 6 ‘Buitencontractuele aansprakelijkheid’) en de toepassing ervan op de overheid. Het biedt een perspectief op fundamentele vragen over de verhouding tussen privaat- en publiekrecht, zoals recent verankerd in artikel 1.1 lid 1 tweede zin Belgisch BW: “Het [Burgerlijk Wetboek] is van algemene toepassing onder voorbehoud van de regels die eigen zijn aan de uitoefening van het openbaar gezag”. Volgens Auvray biedt het “een criterium om de uitzonderingen op het uitgangspunt van uniforme toepassing van het gemeen privaat recht te verantwoorden, namelijk de eigenheid van de uitoefening van het openbaar gezag”. In welke mate die eigenheid de differentiatie in de toepassing van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht (of van het privaatrecht) verantwoordt, blijft een vraag die voortdurende aandacht zal vergen, en waarbij Fruytier en Auvray in Nederland en België een stevig ankerpunt bieden voor de ontwikkelingen in de rechtspraak.

Daan WILLEMS

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

W.TH. NUNINGA, *Recht, plicht, remedie, in Recht en Praktijk* (Deventer: Wolters Kluwer 2022), xi + 249p., €65,00, ISBN: 9789013169409.

Het proefschrift van wijlen doctor Nuninga is om verschillende redenen bijzonder, zowel qua inhoud als qua totstandkoming. De auteur legt inhoudelijk de focus op een aspect van het aansprakelijkheidsrecht dat tot hiertoe relatief onderbelicht bleef. Hij behandelt alle privaatrechtelijke remedies naar Nederlands recht en koppelt die aan de delictuele normen waaruit zij ontstaan. Dit omschrijft hij zelf als een “normcentrische” benadering van het remedierecht. Remedies zijn volgens hem instrumenten die

iemand kan inzetten in reactie op dreigend of reeds voorgevallen onrecht. Zijn thesis gaat verder dan de – ondertussen veelal uitgespitte – vraag naar wanneer rechten en plichten voor private personen ontstaan. Daarnaast is het belangrijk even stil te staan bij de totstandkoming van het boek. In 2022 overleed de auteur. Zijn proefschrift werd postuum uitgegeven in de serie *Recht en Praktijk* van Wolters Kluwer en komt vrijwel geheel overeen met het manuscript zoals het werd goedgekeurd door de leescommissie in januari 2022 in Leiden. Onder anderen Nuninga's paranimfen – dit zijn zelfgekozen begeleiders van een doctorandus – deden nog minieme aanpassingen. Voor Nuninga waren dit zijn eigen broer en dr. Tim Bleeker. Zij verzorgden ook het voorwoord.

Dr. Nuninga verdedigt in zijn doctoraat de hoofdstelling dat het de – door de tegenpartij – geschonden norm is die bepaalt welke remedie voor de gerechtigde voorhanden is. De norm en de remedie kunnen dus niet van elkaar worden losgekoppeld. Hij onderzoekt welke remedie bij welke norm past en bespreekt daarbij de volgende remedies: het rechterlijk bevel, de schadevergoeding in natura, de schadevergoeding in geld en de winstafdracht. Deze boekbespreking volgt de structuur van de handeseditie en zal de volgende delen uitlichten: de theoretische onderbouwing, het rechterlijk bevel en de schadevergoeding in natura. Daarna worden de andere remedies overlopen en volgt een korte toelichting bij het belang van dit Nederlandse werk voor het Belgische aansprakelijkheidsrecht.

In een eerste hoofdstuk staat de auteur stil bij de (soms ietwat moeilijk te volgen) theorie achter zijn hoofdstelling. Hij kaart aan dat de knip die momenteel in het aansprakelijkheidsrecht wordt gemaakt tussen een onregelmatigheid (met name de schending van een privaatrechtelijke norm) en de procedurele reactie daarop (met name de remedie) leidt tot rechtsonzekerheid. Met zijn stelling wil hij tot meer rechtszekerheid komen. De kern van het betoog in dit hoofdstuk staat op de pagina's 33 tot 37. Hij stelt dat de delictuele norm zowel een harde als een zachte invloed kan hebben op de remedie. Ten eerste gaat hij uit van het idee dat de delictuele norm een belofte doet aan beide partijen. Met name mag de gerechtigde, door zich op de norm te beroepen, een bepaald gedrag van de verplichte verwachten en hij mag erop rekenen dat de zorg die de ander voor hem moest dragen wordt verwezenlijkt. Voor de verplichte betekent het dat hij ervan mag uitgaan dat hij voor bepaalde omstandigheden verantwoordelijk is, maar voor andere niet. Wanneer de delictuele norm geschonden wordt, dient de remedie, zoals Nuninga die concipieert, die beloofde verhouding tussen de partijen te verwezenlijken. Op die manier bepaalt de delictuele norm dan ook de keuze én de omvang van de remedie. Dat is de 'harde' invloed van de norm op de remedie. Wanneer die harde invloed alsnog tot een ongewenst resultaat leidt, zoals onder andere rechtsonzekerheid, kan de norm ook een 'zachte' invloed hebben op de remedie. Met name moet de remedie dan, volgens de auteur, worden aangepast met het oog op een rechtvaardige oplossing. De geschonden norm kan helpen om te bepalen welke factoren bij het billijkheidsoordeel in acht zullen moeten worden genomen. Voor de duidelijkheid: de theoretische onderbouwing voor Nuninga's hoofdstelling laat zich niet gemakkelijk samenvatten. Ik raad de geïnteresseerden dan ook aan om de theoretische uiteenzetting in haar geheel te lezen.

De hoofdstukken die volgen zijn – voor Belgische juristen althans – misschien interessanter. Daarin overloopt Nuninga de verschillende remedies naar Nederlands recht en behandelt die exhaustief. De eerste remedie (hoofdstuk 3) die de auteur uitspit,

is het bevel tot nakoming van de norm (het ‘rechterlijk bevel’). Nuninga stelt dat het rechterlijk bevel centraal moet staan in het remedierecht, meer dan de schadevergoeding (in geld of in natura). Het is de enige remedie die de beloofde verhouding tussen de partijen volledig realiseert. Vertalend naar het Belgische recht kunnen we stellen dat het de enige remedie is die volledig ‘rechtsherstel’ biedt. Nuninga stelt zelfs dat gerechtigden recht hebben op een dergelijk bevel om de belofte van de norm te verwezenlijken en leidt dit af uit artikel 3:296 Nederlands BW. Het gaat evenwel niet om een absoluut recht. De grenzen van het recht op een bevel zijn rechtsmisbruik, het publiek belang of de belangenafweging in kortgeding. Het rechterlijk bevel kent dus een verregeaande toekenbaarheid. Als keerzijde bepleit de auteur een overeenstemmingseis: er moet een nauwe band bestaan tussen de omvang van het bevel en de materiële rechtsplicht die vervat ligt in de geschonden norm. Wanneer dus niet meer aan de primaire rechtsplicht kan worden voldaan, kan een bevel niet worden toegekend.

De tweede remedie die aan bod komt (hoofdstuk 4), is dan ook de schadevergoeding in natura (art. 6:130 NBW) (ter vergelijking: in België zou men eerder spreken over de schadeloosstelling in natura). Het is een remedie die volgens Nuninga tussen het rechterlijk bevel en de schadevergoeding in ligt. Het doel van de remedie ligt in het (louder) vergoeden van schade, maar de manier waarop is de verplichting tot het verrichten van een prestatie. De remedie doet dus een secundaire rechtsplicht (tot het verrichten van een prestatie als vergoeding) ontstaan. De hoofdstelling in dit hoofdstuk gaat over de discretionaire natuur van de schadevergoeding in natura. Hij stelt dat de rechter, in tegenstelling tot het bevel, *wel* de afweging kan maken of het passend is om deze remedie op te leggen. Nuninga besluit hiertoe omdat de schadevergoeding in natura een subsidiair karakter heeft in het Nederlandse recht. Wanneer het beschermde belang lastig in geld waardeerbaar is, wordt deze remedie – wanneer gevraagd – wel vaak toegewezen. Het is opnieuw aan de rechter om de omvang ervan te bepalen.

Nuninga’s stellingen over de andere remedies behandel ik korter. In het kader van de schadevergoeding in geld haalt Nuninga aan dat de norm invloed heeft op de vaststelling van het causaal verband tussen het onrechtmatige element en de schade ervan. De norm beïnvloedt dus het *bestaan* van het recht op schadevergoeding en de *omvang* van die schadevergoeding (hoofdstuk 5). Daarnaast behandelt hij nog hoe het verlies van een kans en de proportionele vergoeding in zijn normcentrische visie passen in hoofdstuk 6. Om rechtszekerheid te garanderen wat betreft de figuur van winstafdracht (art. 6:104 NBW), stelt hij vervolgens dat diegene voor wie het in de onderlinge verhouding verboden is winsten te behalen, bij schending van dat verbod de winsten zal moeten afdragen (hoofdstuk 7). Ook wat betreft de relatie van de verschillende remedies onderling vertrekt de auteur steevast vanuit de geschonden norm. De norm zal vaak maar één remedie aanduiden en in ieder geval bepalen in welke mate remedies kunnen worden gecombineerd. Bij meerdere beschikbare remedies en een verbod op cumul is het in beginsel aan de eiser (of in geval van discretionaire remedies aan de rechter) om de remedie te kiezen (hoofdstuk 8).

Concluderend kunnen we stellen dat de normcentrische benadering van het remedierecht zoals Nuninga ze poneert, innovatief is en steek houdt. Hij slaagt ook in zijn opzet om een systeem dat rechtszekerheid vooropstelt, op te tekenen. Voor Belgische

juristen vormt het proefschrift interessant leesvoer en voor praktijkjuristen die met Nederlands aansprakelijkheidsrecht in aanraking komen, is het zelfs een *must-read*. Daarnaast kent ook het Belgische recht een aantal van de remedies die Nuninga beschrijft. Wat betreft de Belgische invulling van herstel in natura reikte Sébastien De Rey in 2019 een algemeen juridisch regime aan. Voor voordeelsafdracht deed Tom Gladinez in 2020 hetzelfde. De remedies zijn echter vaak *des faux amis*: ze dragen misschien wel dezelfde naam, maar de conclusies van Nuninga kunnen niet integraal worden getransponeerd op het Belgische recht. Toch kan dit proefschrift een startpunt vormen om na te denken over de invulling van Belgische remedies, in het bijzonder naar het nog zwaar onderbenutte rechterlijk bevel. Daarnaast is het boek een mooi eerbetoon aan een jurist van wie, zoals het voorwoord stelt, de juridische wereld veel kan leren.

Anne BOMBAY

ADMINISTRATIEF RECHT

A. MAST, J. DUJARDIN, M. VAN DAMME en J. VANDE LANOTTE, *Overzicht van het Belgisch Administratief Recht* (Mechelen: Wolters Kluwer (22) 2021), xxiv + 1584p., €245,00, ISBN: 9789403020624.

Iedereen die de afgelopen vijftig jaar een vraag had in verband met het administratief recht, heeft wellicht zijn of haar antwoord (minstens een begin daarvan) gezocht en gevonden in het basiswerk dat *Overzicht van het Belgisch Administratief Recht* is. Met zijn tweeëntwintigste editie is het *magnum opus* van Mast en zijn pupillen nog steeds een van de – zo niet hét – voornaamste aanknopingspunt(en) voor al wat daarmee verband houdt.

In de uitgebreide *inleiding* (p. 1-94) wordt enerzijds het administratief recht geconceptualiseerd en in zijn eigenheden afgebakend ten opzichte van andere rechtstakken. Daarbij wordt onder meer op bondige en begrijpelijke wijze de administratieve rechtshandeling besproken. Anderzijds gaan de auteurs in de inleiding in op de bronnen van het administratief recht.

In het *eerste boek* (p. 95-274) worden de publiekrechtelijke rechtspersonen en de openbare dienst besproken. De auteurs gaan uitgebreid in op decentralisatie en op de openbare instellingen (zowel de federale als deze die afhangen van de gemeenschappen en gewesten). Ook het administratief contract komt aan bod. Meer concreet wordt op uitvoerige wijze het overheidsopdrachtenrecht besproken, waarbij de link met en de impact van het Unierecht regelmatig wordt beklemtoond. Ook het leerstuk van de concessies wordt besproken, alvorens in te gaan op de mechanismen ter handhaving van het overheidsopdrachten- en concessierecht.

Het *tweede boek* (p. 275-342) behandelt het openbaar ambt. Na eerst het begrip ‘ambtenaar’ en het daarbijbehorende statuut op algemene wijze te hebben besproken, komt de tuchtregeling voor ambtenaren aan bod. Tot slot gaan de auteurs uitvoeriger in op

de voornaamste krachtlijnen van het ambtenarenstatuut, gaande van de indeling die binnen het ambtenarenstatuut bestaat, over de aanwervingsprocedure, de loopbaan en de verlof- en bezoldigingsregeling, tot uiteindelijk de ambtsneerlegging en het ontslag van ambtswege.

Het regime van goederen in het administratief recht maakt het voorwerp uit van *het derde boek* (p. 343-685). Na het openbaar en het privaat domein van elkaar te hebben onderscheiden en de erop van toepassing zijnde regels te hebben toegelicht, wordt de figuur van de onteigening uitvoerig besproken. Ook de opeising komt aan bod, alvorens de auteurs ingaan op het statuut van openbare wegen, waterwegen en erfdiensbaarheden van openbaar nut. *Last but not least* wordt op omstandige wijze het omgevingsrecht belicht, wat gelet op het steeds verder toenemende belang van milieu- en natuurbewustzijn enkel toe te juichen valt.

In het *vierde boek* wordt ingegaan op de territoriale decentralisatie en de lokale openbare instellingen (p. 687-913). Na een uitvoerige bespreking van de provincie en de gemeente, en van de verschillende organen en hun bevoegdheden, komen de verzelfstandiging op provinciaal en gemeentelijk niveau en de mogelijkheid tot intergemeentelijke samenwerking aan bod. Vervolgens wordt het maatschappelijk welzijn besproken, daaronder begrepen de regeling inzake openbare centra voor maatschappelijk welzijn. Het vierde boek wordt afgesloten met een bespreking van het bestuur van de erediens tenzijds, en de polders en wateringen anderzijds.

Het *vijfde en laatste boek* gaat uitvoerig in op de administratieve en jurisdictionele bescherming van de bestuurde, met bijzondere aandacht voor de Raad van State (p. 915-1568). In het eerste deel worden enkele bestuursrechtelijke hervormingen besproken die de rechtsbescherming van de bestuurde ten goede zijn gekomen. Vervolgens wordt het onderscheid tussen administratieve en jurisdictionele beroepen geduid, daaronder begrepen het verschil tussen het objectieve en het subjectieve contentieux. Als logisch verlengde daarvan wordt de bescherming van de bestuurde tegen de overheid voor de gewone rechter besproken, met bijzondere aandacht voor de exceptie van onwettigheid en de mogelijkheid van staatsaansprakelijkheid. Daartegenover staat een korte bespreking van enkele buitengerechtelijke rechtscolleges, andere dan de Raad van State. Die maakt immers het voorwerp uit van het tweede deel. Na eerst het institutionele en organieke aspect van de Raad te bespreken, komt de afdeling wetgeving aan bod. Gelet op het onderwerp van het vijfde boek, mag het evenwel niet verwonderen dat het gros van de bespreking uitgaat naar de afdeling bestuursrechtspraak. Zoals steeds in het boek, worden op uitvoerige en begrijpelijke wijze de verschillende bevoegdheden van de afdeling bestuursrechtspraak toegelicht (in het bijzonder het annulatieberoep enerzijds en het cassatieberoep anderzijds). Het vijfde deel eindigt met een bespreking van de rechtspleging voor de afdeling bestuursrechtspraak, daaronder begrepen de werking van de arresten en de openstaande rechtsmiddelen.

Globaal gezien doet dit boek wat de eerdere edities deden: het geeft een zeer omstandig, maar begrijpelijk overzicht van het Belgisch administratief recht, met dien verstande dat ook de Europese dimensie aan bod komt waar nodig. De uitgebreide inhoudsopgave maakt het samen met het handige zaakregister bijzonder evident om

gericht opzoekingen te doen, wat het werk onmisbaar maakt voor elke praktijkjurist. De grondige bespreking en de vele verwijzingen naar rechtspraak en rechtsleer garanderen dan weer dat ook voor de academicus het werk een schat aan informatie bevat.

Jarich WERBROUCK

ADMINISTRATIEF RECHT

A. VERBURG, *De regel en de maat. Over de verhouding tussen rechtseenheid en de menselijke maat* (Brugge: die Keure 2022), 48p., €25,00, ISBN: 9789048644957.

Dit boekje vormt de schriftelijke neerslag van de openingsrede die de auteur, André Verburg, op 20 oktober 2022 hield ter gelegenheid van de openingszitting van de Vlaamse Dienst van de Bestuursrechtcolleges (DBRC) voor het werkjaar 2022-2023. Hij is staatsraad in de Afdeling bestuursrechtspraak van de Nederlandse Raad van State en raadsheer-plaatsvervanger in de Centrale Raad van Beroep. Op de eerste pagina staat te lezen dat hij er echter de voorkeur aan geeft beide functies te betitelen als ‘rechter’. De rechter en vooral de rol van de rechter in de rechtspraak vormen, zoals hieronder duidelijk zal blijken, het centrale thema van deze rede. Daarnaast is hij ook verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Met de titel *De regel en de maat* zinspeelt de auteur vooral op de samenstelling ‘regelmaat’ die door samenvoeging van deze woorden kan worden gevormd. Enerzijds is het nodig dat de rechtspraak een herhaalbare toepassing is van een algemene regel op een concreet geval. Dit resulteert immers in rechtszekerheid, voorspelbaarheid en gelijkheid. Anderzijds klinkt de vraag steeds luider naar meer ruimte voor de rechter om maatwerk te (kunnen) leveren door rekening te houden met de burger zoals die werkelijk bestaat. Deze zoektocht naar een balans tussen de *regel*, de wet of de lijn in de rechtspraak, en de *maat*, het maatwerk in het individuele geval, speelt volgens de auteur in alle moderne samenlevingen en in ieder geval in Noordwest-Europa. Hoewel hij dit thema vooral bespreekt vanuit een Nederlandse invalshoek, onder meer onder invloed van de recente kinderopvangtoeslagaffaire, zijn de punten die hij in zijn rede maakt onmiskenbaar ook van belang voor de Vlaamse – en mijns inziens ruimer ook de Belgische – rechtspraak.

Het boekje valt uiteen in zes deelthema’s. In een eerste deel bespreekt de auteur de Nederlandse context in het licht van de kinderopvangtoeslagaffaire. Het voetnotenapparaat omvat handige verwijzingen naar allerlei rapporten, recente rechtspraak en rechtsleer, die de lezer toelaten zich te oriënteren in het thema. De evolutie van harde regeltoepassing naar een meer mensgerichte rechtspraak is volgens de auteur ook breder dan de kinderopvangtoeslagaffaire. Ook buiten deze context moet de rechter kunnen terugkomen op de gekozen ‘lijn’ in de rechtspraak, wanneer de rechtseenheid, rechtsvorming en individuele rechtsbescherming daarop aansturen.

Het tweede deel schetst de ontwikkeling van het recht door de eeuwen heen: van repressief naar autonoom, tot responsief recht. Elke fase wordt bondig samengevat in

een aantal kerneigenschappen van het recht. Responsief recht impliceert een grotere nabijheid bij de rechtszoekende. Verburg merkt op dat ook de tegengestelde belangen van de derde-partij en het algemeen belang buiten de rechtszaal niet uit het oog mogen worden verloren.

Gelet op deze ontwikkeling van het recht, gaat de auteur in het derde deel op zoek naar een passend ethisch perspectief. Zowel een deontologische/kantiaanse benadering als een consequentialistische/milliaanse of benthamiaanse benadering wijst hij van de hand. In plaats daarvan schuift hij een deugdenethische/aristotelische benadering naar voren. De auteur werkt een *six-pack of judicial virtues* uit waarover de rechter moet beschikken. Hieronder vallen in de eerste plaats de vier kardinale deugden: praktische wijsheid (*prudentia*), gematigdheid (*temperantia*), moed (*fortitudo*) en rechtvaardigheid (*iustitia*). Daaraan moeten onpartijdigheid en onafhankelijkheid worden toegevoegd. Bovenop dit alles moet de rechter ook nog een *civic friend* zijn die met de partijen betrokken is op het gezamenlijke goede. Hiermee bedoelt de auteur niet alleen betrokkenheid op de procederende burgerpartij, maar ook op de overheid, de derde-partij en het algemeen belang van alle burgers.

In het vierde deel beschrijft de auteur het gezag in de problemen. Waar tot de jaren zeventig het institutioneel gezag, zoals van de politie, de regering, het leger en de rechtspraak, amper in vraag werd gesteld, heeft het institutioneel gezag sindsdien moeten inboeten aan belang tegenover het persoonlijk gezag. Het *ex ante* vertrouwen (*confidence*) in de (Nederlandse) rechtspraak is weliswaar groot, maar dat geldt niet noodzakelijk ook voor het vertrouwen in (*trust*) juristen. Dit laatste wordt bepaald door de concrete ervaring die men opdoet in de rechtszaal. Om persoonlijk gezag te verwerven moet de rechter een professionele relatie met partijen aangaan. Transparantie, responsiviteit en communicatie gaan hierbij hand in hand.

In het vijfde deel komt de procedurele rechtvaardigheid als middel en als doel aan bod. Als middel kan procedurele rechtvaardigheid ervoor zorgen dat partijen zich coöperatiever opstellen en hierdoor een juridische precieze en juiste uitspraak wordt bereikt. Procedurele rechtvaardigheid is verder ook een doel op zich. Zo moet de rechtzoekende het gevoel hebben een eerlijke kans te hebben gekregen en met respect te zijn behandeld. Dit houdt verband met het *cushion-effect*, waarbij de ‘verliezer’ van het geschil door de eerlijkheid van de procedure de uitspraak eerder zal aanvaarden. Naast aanvaarding, komt procedurele rechtvaardigheid ook de tevredenheid, het vertrouwen en de legitimiteit van de rechter ten goede.

Het zesde deel, rechtsontwikkeling als zoektocht, synthetiseert de voorgaande delen. Deze moeten volgens Verburg niet worden opgevat als een reeks *to-do-tooltjes*. Toch biedt hij drie richtlijnen die de rechter kunnen helpen balanceren tussen de regel en de maat: de rechter toetst vaker de redelijkheid van de toegepaste regel, toetst indringender de evenredigheid in het concrete geval en is bewijsrechtelijk kritisch en actief. Alle drie de richtlijnen worden – opnieuw gesteund door een reeks interessante Nederlandse bronnen – verder uit de doeken gedaan.

In het slotwoord vat de auteur de boodschappen uit deze zes deelthema’s kernachtig samen. Het boekje is geschreven in zeer begrijpelijke taal met herkenbare voorbeelden en leest bijgevolg erg vlot. Verburg stelt het dilemma tussen regel en maat mooi in

perspectief en trekt het ruimer open dan de recente kinderopvangtoeslagaffaire in Nederland. Hierdoor bereikt zijn rede ook buiten deze context haar doel om handvaten aan te bieden voor de manier waarop gestalte moet worden gegeven aan ‘modern rechterschap’.

Lise VAN DEN EYNDE

CONSUMENTENRECHT

A. PERZANOWSKI, *The Right to Repair: Reclaiming the Things We Own* (Cambridge: CUP 2021), viii + 358p., £14,99, ISBN: 9781108946926.

Uw stofzuiger geeft de geest. Wanneer u het garantiebewijs na even zoeken terugvindt, ziet u dat de garantieperiode exact twee weken geleden verstreken is. Dit herkenbare scenario geeft het gevoel dat er meer meespeelt dan enkel het nadelige lot. Misschien koopt u niet het nieuwste model iPhone om indruk te maken op anderen omdat pochen niet in uw aard ligt. Of misschien bent u gewoonweg niet geïnteresseerd in nog hippere designs en overbodige snufjes. Toch merkt u dat u na een tweetal jaar bijna niet anders kan dan gefrustreerd uw vertraagd gsm-toestel te vervangen. Het vermoeden van ‘geplande veroudering’ (*planned obsolescence*) is niet ongegrond. Sommige fabrikanten beperken wel degelijk bewust de levensduur van hun producten. Bovendien gaat de kwaliteit van vele producten zienderogen achteruit. Het recht op herstel (*right to repair*) verzet zich tegen de beperkte levensduur van de goederen rondom ons. Het probleem reikt veel verder dan geplande veroudering. Bedrijven gebruiken uiteenlopende technieken om consumenten te dwingen tot wegwerpgedrag. Allerhande wettelijke en contractuele systemen doen grote multinationals sterk staan in hun strijd tegen herstel. Volgens de *right-to-repair*-beweging gaat dat ten koste van onze zelfbeschikking en onze leefbare toekomst op aarde. Ze betreurt de teloorgang van vaardigheden om spullen te herstellen. *The Right to Repair* is een uitstekende, vlot geschreven kennismaking met een belangrijk maar onderbelicht duurzaamheidsparadigma. Aaron Perzanowski is professor aan de University of Michigan Law School. Zijn gecombineerde expertise in *copyright law*, *trademark law* en goederenrecht laat hem toe om onze band met goederen zowel technisch als symbolisch, transversaal als minutieus te analyseren. Nadat hij in 2016 samen met professor Jason Schultz van New York University het einde van het eigendomsrecht in de digitale economie beschreef in *The End of Ownership*, zet hij in *The Right to Repair* (2022) een stap verder tijdens een indrukwekkende solo-expeditie. Perzanowski roept op om ons de dingen die we in eigendom hebben (en best in eigendom houden) terug eigen te maken, ze opnieuw te claimen. In tegenstelling tot vorige generaties, zijn we vandaag niet in staat lang van ons eigendomsrecht te genieten. Zodra onze eigendommen hapieren, en dat doen ze steeds sneller, zijn we afhankelijk van de fabrikant voor herstellingen. Vanuit zuiver economische overwegingen verkiest die doorgaans een nieuwe aankoop boven een herstelling. De waarde van het eigendomsrecht wordt uitgehold wanneer gebruik onmogelijk blijkt doordat herstel nodeloos moeilijk wordt gemaakt, doordat

onafhankelijke, lokale herstellers juridisch schaakmat worden gezet of doordat vervanging ons (onbewust) wordt opgedrongen.

Perzanowski verdedigt een duidelijke stellingname. Zijn krachtig betoog is helder opgebouwd. Hij argumenteert waarom het recht op herstel zo belangrijk is en vertelt de geschiedenis van reparaties. Daarbij biedt hij relevante inzichten over de verdeling van de reparatielast tussen bewoner en eigenaar en herstel als teken van vaderlandse liefde tijdens de Tweede Wereldoorlog, om ons hier tot twee sprekende voorbeelden te beperken. De kern van het boek licht toe hoe bedrijven ons er precies van weerhouden om toestellen te (laten) repareren. Instrumenten die de bedrijven gebruiken omvatten IP-wetgeving, *hardware design*, softwarebeperkingen, prijsstrategieën en marketingboodschappen. Allerhande wetgevende initiatieven rond het recht op herstel komen aan bod, inclusief de lobbyinvloed waar ze geregeld op stuklopen. Perzanowski beschrijft hoe de *right-to-repair*-beweging op verschillende fronten verzet organiseert, maar reikt ook handvaten aan voor individuen die zich op kleinere schaal willen verweren tegen de macht van de fabrikant. Initiatieven als iFixit en Fairphone kunnen ook u mogelijk veel frustratie besparen. Tegelijkertijd biedt het boek een hapklare introductie in de spanning tussen intellectuele rechten en individuele eigendomsrechten, en de interactie tussen mededingingsrecht en consumentenbescherming. Tot slot legt het relaas de basis voor een onverwacht sterke afkeer voor lijm.

The Right to Repair nuanceert het traditionele duurzaamheidsdiscours van de *servitization*, plaatst noodzakelijke kritische bedenkingen bij populaire recyclagecampagnes en reikt economische alternatieven aan voor de gedachtegang van de invloedrijke Chicago School van onder anderen Milton Friedman. In zijn essentie spooft het boek lezers, leken evenzeer als juristen, aan om de aangeleerde vrees voor bepaalde risico's te herevalueren. Zo is het maatschappelijk niet aanvaard om autozitjes voor kinderen tweedehands aan te kopen, terwijl er geen onderzoek bestaat dat bewijst dat deze zitjes per definitie minder veilig zouden zijn dan nieuw aangekochte exemplaren. Desondanks belanden autostoeltjes wereldwijd consequent op de vuilnisbelt omdat bezorgde ouders bang werden gemaakt door jarenlange subtiele marketing.

In het kritische discours van Perzanowski zijn bekende bedrijven als Apple, Google, Microsoft, Samsung en tractorfabrikant John Deere kop van jut. Nochtans zijn hun praktijken slechts symptomatisch voor een groter probleem van verspilling met verregaande sociale en ecologische gevolgen. Perzanowski focust hoofdzakelijk op de VS, maar maakt geregeld de vergelijking met de EU. Hoewel de EU stevast als het betere voorbeeld wordt opgevoerd, mogen we daarbij als Europeanen niet op onze lauweren rusten. Ook binnen Europa is er nog veel werk aan de winkel. Het recht op herstel is niet alleen van belang vanuit ecologische overwegingen. Tijdens de COVID-pandemie bleek bijvoorbeeld hoe een gebrek aan recht op herstel noodzakelijk medische apparatuur lokaal onbruikbaar maakte op het moment dat de fabrikant niet kon tussenkomen. In het Amerikaanse leger verhinderden notoire aannemingscontracten, onder het mom van veiligheidsoverwegingen, dat soldaten op het terrein eenvoudige en noodzakelijke reparaties konden uitvoeren. In deze tijd van opeenvolgende crisissen binnen een dicht verweven wereldeconomie kan het recht op herstel samenlevingen

veerkrachtiger maken. In plaats van achter de feiten aan te hollen bij een volgende ontwrichtende crisis, zij het een overstroming, een cyberaanval of een oorlog, zouden we beter proactief veerkracht inbouwen, niet alleen in onze gezondheidszorg of bij defensie, maar ook in onze transport-, landbouw- en communicatie-infrastructuur, door in te zetten op het recht op herstel.

Flore VAVOURAKIS

CONSUMENTENRECHT

J. WERBROUCK, *Doorwerking van het Europees consumentenrecht in het nationaal procesrecht – Een analyse van termijnen, ambtshalve toepassing en werking van rechterlijke beslissingen*, in *Financial Law Institute Series 27* (Antwerpen: Intersentia 2023), xviii + 917p., €240,00, ISBN: 9789400016002.

Het besproken boek is de commerciële editie van het in februari 2022 met succes verdedigde doctoraatsproefschrift van auteur dr. Jarich Werbrouck. Het onderzoek komt voort uit een FWO-project onder toezicht van prof. dr. Steennot en prof. dr. Taelman, een bijzondere samenwerking tussen het *Financial Law Institute* en het Instituut voor Procesrecht binnen de Universiteit Gent. Op interuniversitair niveau kadert het project bovendien binnen de werking van het Interuniversitair Centrum Consument & Recht (Universiteit Antwerpen en Universiteit Gent), waarbij de Universiteit Antwerpen medewerking heeft verleend aan de totstandkoming van het doctoraatsproefschrift door deel te nemen aan de begeleidingscommissie in de persoon van prof. dr. Straetmans. Het FWO-project had vanaf de aanvraag oog voor de immer toenemende impact van het Europees consumentenrecht op het nationale procesrecht, en dan in het bijzonder via de rechtspraak van het Hof van Justitie van de EU.

Het boek van dr. Werbrouck is opgebouwd uit twee delen. Het eerste deel schetst het theoretisch kader van het onderwerp op zeer nauwkeurige wijze. Daarbij vertrekt de auteur van algemene beginselen van Unierecht, zoals de beginselen van primauteit, *effet utile*, het beginsel van loyale samenwerking en het beginsel van conforme interpretatie. Daarna wordt de lezer meegenomen langs een historisch overzicht van het concept ‘procedurele autonomie’, en van de beperkingen ervan. Werbrouck geeft een gedetailleerd overzicht van de rechtspraak van het Hof van Justitie die aan de basis ligt van dit complexe juridische leerstuk. Hij geeft nieuwe inzichten in de bestaande rechtspraak en durft het aan om de reeds gevestigde rechtsleer over de welbekende arresten van het Hof van Justitie uit te dagen met vernieuwende inzichten. Opvallend aan de analyse is ook de uitgebreide weergave van de feiten van de arresten en de overwegingen gemaakt door het Hof van Justitie. Die uitgebreide weergave geeft de auteur de gelegenheid om zijn zeer nauwkeurige analyses te maken.

In Deel I gaat Werbrouck de uitdaging aan om de conceptuele knopen te ontwarren die het onderwerp van de procedurele autonomie kenmerken. Zo wordt ten eerste de conceptuele vergelijking gemaakt met het concept ‘remediële autonomie’. Ten tweede zien we vergelijkingen tussen nog andere concepten zoals ‘*effet utile*’ en ‘*efficacité pleine*’. Ten derde komen alle gezichten van het doeltreffendheidsconcept die in het

Unierecht bestaan aan bod, zoals de doeltreffendheid in de *Rewe*-rechtspraak, het beginsel van recht op doeltreffende rechtsbescherming en het vereiste van doeltreffende, evenredige en afschrikkende sancties.

Gedurende deze analyse van Deel I slaagt de auteur er steeds in om gepast terug te verwijzen naar algemene verdragsrechtelijke beginselen van het Unierecht. Bijzonder zijn de opbouwende redeneringen die de lezer steeds gepast kan volgen.

In Deel II besteedt het boek aandacht aan de rechtspraak van het Hof van Justitie met betrekking tot drie belangrijke thema's, zowel vanuit academisch als praktisch oogpunt: handhavingstermijnen (zoals verjaringstermijnen), ambtshalve toepassing en werking, en herziening van rechterlijke beslissingen (met name het gezag van gewijsde). De auteur start eerst met een analyse van de algemene (niet-consumen-tenrechtelijke) rechtspraak van het Hof van Justitie. Nadien wordt de rechtspraak van het Hof inzake consumentenrecht onder de loep genomen. Deze aanpak laat toe te concluderen of (en dat) de aanpak in consumentenzaken verschilt van deze in andere aangelegenheden en rechtsdomeinen. Telkens wordt nagegaan in welke mate de consumentenbescherming daar een voorkeursbehandeling geniet, dan wel of consumentenbeschermingszaken identiek worden behandeld zoals in andere rechtsdomeinen.

Deel II is opgedeeld in drie hoofdstukken. Hoofdstuk 1 behandelt de handhavingstermijnen. Een van de bijzondere besluiten van de vergelijkende analyse betreft de vaststelling dat compensatievorderingen ten gunste van de consument als het ware onverjaarbaar zijn geworden. Hoofdstuk 2 gaat dieper in op het welgekende leerstuk van de ambtshalve toepassing van Unierecht en bij uitbreiding consumentenbeschermingsrecht. Aandacht wordt gegeven aan de bijzondere aard van de ambtshalve toepassing van consumentenrecht, die danig verschilt van ander Unierecht. Hoofdstuk 3 gaat ten slotte dieper in op de werking en herziening van rechterlijke beslissingen. In tegenstelling tot de twee vorige hoofdstukken, besluit de auteur dat rechterlijke beslissingen een bijzondere grens vormen waar zelfs de consument geen bijzondere behandeling bij krijgt.

Het besproken boek en de daarin vervatte analyses van rechtspraak en rechtsleer zijn bijzonder rijk. De auteur heeft een bijzonder oog voor alle tegenstellingen in de rechtsleer die over de bestaande rechtspraak bestaan en slaagt er meesterlijk in om eigen standpunten op te bouwen. De grondige documentatie is uniek en het lijkt twijfelachtig of de auteur zelfs iets over het hoofd zou hebben gezien. Standpunten zijn bijzonder grondig doordacht en de auteur vertolkt steeds een eigen mening die hij met verve en scherpe pen verdedigt. De academicus kan het boek gebruiken als een standaardwerk voor het concept procedurele autonomie en europeanisering van procesrecht, mede dankzij de rijke documentatie. De practicus weet met een bijzondere precisie wat het Hof van Justitie nu precies van de nationale rechter verwacht.

Jasper VERECKEN

CONTRACTENRECHT

P.S. BAKKER, *Contractsuitleg*, in *Ars Aequi Cahiers – Privaatrecht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri 2021), 98p., €27,50, ISBN: 9789493199484.

Dit boek vormt een onderdeel van de Nederlandse collectie *Ars Aequi Cahiers – Privaatrecht*. Sjoerd Bakker biedt een zeer toegankelijk startpunt voor onderzoek naar de grondslagen van ‘contractsuitleg’ in het Nederlandse recht. In het Belgische recht is dit beter bekend onder het synoniem ‘contractsinterpretatie’, of beter ‘interpretatie van het contract’. Het Nederlandse Burgerlijk Wetboek kent geen specifieke wettelijke bepalingen, aldus Bakker, tenzij artikel 6:238 lid 1 BW. Dat artikel bepaalt de uitleg van algemene voorwaarden. Het Belgische Burgerlijk Wetboek kent daarentegen wel specifieke wettelijke bepalingen. Boek 5 ‘Verbintenissen’, dat in werking trad op 1 januari 2023, bepaalt de voorrang van de werkelijk wil (art. 5.64 BW, geïnspireerd op art. 1156 Oud BW), het nagaan van de werkelijk wil (art. 5.65 BW, geïnspireerd op art. 1157-1159, 1161, 1163 en 1164 Oud BW) en de interpretatie bij twijfel (art. 5.66 BW, geïnspireerd op art. 1162 Oud BW). Aan die nieuwe Belgische bepalingen in Boek 5 gaan onder meer vier pagina’s memorie van toelichting vooraf (*Parl.St. Kamer 2020-21, nr. 55-1806/1, 75-78*). Het contrast met wat wettelijk bepaald is in het Belgische recht toont des te meer het belang aan van het voorliggende boek als rechtsbron. Hieronder volgt verder een rechtsvergelijkende bespreking.

Ten eerste, in de inleiding, situeert Bakker contractsuitleg binnen de juridische hermeneutiek (‘de kunst van het interpreteren’). Hierbij gelden ook de wetsuitleg en de uitleg van gedingstukken als verschijningsvormen. Bakker geeft hierbij aan dat hij ‘contractsuitleg’ als synoniem hanteert voor ‘de uitleg van overeenkomsten’. Dat sluit aan bij het Belgische Boek 5 ‘Verbintenissen’, dat contract (*contrat*) en overeenkomst (*convention*) als synoniemen opvat, maar contract verder als centraal begrip hanteert (*Parl.St. Kamer 2020-21, nr. 55-1806/1, 18*). In die zin wordt niet geopteerd voor een al te strikt terminologisch onderscheid tussen een overeenkomst (als *negotium*) en een contract (als *instrumentum*, een schriftelijk en door partijen ondertekend document). Verderop, in de (uitgebreide) inleiding, kent Bakker het Nederlandse recht een subjectieve koers toe bij de contractsuitleg, zoals in Frankrijk en Duitsland. Dat is eveneens het geval in België. Het uitgangspunt is dus de gemeenschappelijke, werkelijke bedoeling van de partijen. Het Belgische artikel 5.64 lid 1 BW over de ‘voorrang van de werkelijke wil’ verankert dat uitgangspunt als volgt: “In contracten moet men nagaan welke gemeenschappelijke bedoeling de contractspartijen hebben gehad, veeleer dan zich aan de letterlijke betekenis van de woorden te houden”. Die laatste toevoeging komt ook naar voren in het Belgische proefschrift van Johanna Waelkens bij de basisinterpretatieregels: de bedoeling primeert op de letterlijke betekenis. Hierbij onderscheidt zij drie types: (i) de interpretatie volgens de subjectieve werkelijke partijbedoeling, (ii) de interpretatie volgens de redelijke partijbedoeling, en (iii) de normatieve interpretatie (zie verder J. Waelkens, *Interpretatie van overeenkomsten en eenzijdige rechtshandelingen*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 913 p.). Die typologie komt ook impliciet naar voren in het werk van Bakker. Hij bespreekt (i) de subjectieve koers, (ii) de redelijkheid en billijkheid als maatstaf, en (iii) de normatieve uitleg (via het aanvullend of beperkend vaststellen van de rechtsgevolgen op basis van de geldende rechtsnormen). Hierbij merkt Bakker terecht op dat uitleg, aanvulling en beperking van het ‘contractueel overeengekomene’ nauw met elkaar verwant zijn.

In de volgende hoofdstukken (na de inleiding) bespreekt Bakker achtereenvolgens de uitlegmaatstaven ontwikkeld door de Hoge Raad (met name in het *Haviltex*-arrest van 13 maart 1981, ECLI:NL:HR:1981:AG4158) en de contractsuitleg in een gerechtelijke procedure. De uitlegmaatstaven betreffen in essentie de methode om de bedoeling van de partijen te achterhalen. Bakker leidt uit de rechtspraak van de Hoge Raad een normatieve waardering af van “tekst en context in hun onderlinge verhouding”. Vervolgens komt ook de verhouding naar voren tussen bewijs en interpretatie. De interpretatie vergt bewijsmiddelen om de bedoeling van de partijen te achterhalen. Bakker onderscheidt hierbij de stelplicht van de partijen (om een rechtsgrond op te werpen) en de bewijslast van de partijen (om de feiten en rechten te staven). Waelkens onderscheidt in die zin verder de bewijswaarde en bewijskracht, respectievelijk het belang dat de rechter aan een bewijsmiddel moet hechten, dan wel de eerbiediging van de inhoud van een geschrift.

Bij de slotopmerkingen beschrijft Bakker het leerstuk van de contractsuitleg als boeiend, dynamisch, maar ook weerbarstig. Hij besluit dat “iedere analyse van dit onderwerp slechts beperkt en voorlopig kan zijn”. De precieze feitelijke omstandigheden bepalen per geval de verhouding tussen tekst en context. In dat opzicht verwijst Waelkens naar principes, zoals partijautonomie en rechtszekerheid, als houvast op weg naar een optimaal systeem van contractsuitleg.

Daan WILLEMS

CONTRACTENRECHT

M. DAMBRE, *Bijzondere overeenkomsten: de essentie* (Brugge: die Keure 2022), 616p., €85,00, ISBN: 9789048644803.

Het voorliggende werk vormt de syllabus bij het opleidingsonderdeel *Bijzondere Overeenkomsten* voor de bachelorstudenten van de Universiteit Gent. Het boek behandelt in zes delen de belangrijkste bijzondere overeenkomsten: koop, huur, aanneming, lastgeving, bewaargeving en dading. Auteur Maarten Dambre benadert deze zes benoemde overeenkomsten op een gestructureerde en overzichtelijke wijze, waarbij het gebruik van opsommingen vaak wordt verkozen boven volzinnen.

In een voorafgaand inleidend gedeelte worden de geselecteerde overeenkomsten gekaderd binnen het algemeen verbintenissenrecht en ten opzichte van enkele andere benoemde en onbenoemde overeenkomsten.

Deel I van het besproken boek betreft de koop. In een eerste hoofdstuk bespreekt de auteur enkele specifieke soorten koop, de essentiële bestanddelen van deze eigendomsoverdragende overeenkomst en de kenmerken van het koopcontract. Het tweede hoofdstuk behandelt de geldigheidsvereisten: toestemming, bekwaamheid en de drie vereisten betreffende het voorwerp van de koopovereenkomst. Het derde hoofdstuk gaat in op de aspecten vorm, bewijs, kosten en interpretatie van de koopovereenkomst. In het vierde en vijfde hoofdstuk worden de verbintenissen van de verkoper respectievelijk de koper besproken. Daarbij worden de vordering tot vrijwaring voor uitwinning en de vordering tot vrijwaring voor verborgen gebreken en het onderscheid

tussen de beide vorderingen zeer duidelijk toegelicht. De laatste twee hoofdstukken van Deel I behandelen twee bijzondere types koop, namelijk de consumentenkoop (hoofdstuk 6) en de internationale koop van roerende goederen (hoofdstuk 7).

Huur is het voorwerp van het tweede – meest omvangrijke – deel van dit boek. Hoofdstuk 1 van Deel II bespreekt, naar analogie met Deel I over koop, de soorten huur, essentiële bestanddelen en kenmerken van het huurcontract. Deze onderdelen worden aangevuld met een korte afbakening van huur ten opzichte van andere (gelijkaardige) overeenkomsten, zoals het vruchtgebruik. In hoofdstuk 2 gaat de auteur op zeer uitgebreide wijze in op de hoofdbestanddelen van de huur, namelijk het verhuurde goed en de huurprijs. Voor de geldigheidsvoorwaarden van een huurcontract (hoofdstuk 3) wordt volstaan met een verwijzing naar het gemeen recht. De vorm en het bewijs van het huurcontract maken het voorwerp uit van hoofdstuk 4. In dat hoofdstuk komen zowel de schriftelijke als de mondelinge huurovereenkomst aan bod. De duur, opzegging en wettelijke en conventionele verlengingsmogelijkheden worden behandeld in hoofdstuk 5. In het zesde en zevende hoofdstuk van het deel over huur worden de verbintenissen van de verhuurder respectievelijk de huurder zeer grondig toegelicht. In hoofdstuk 8 bespreekt de auteur de voor de praktijk niet onbelangrijke rechten van huuroverdracht en onderhuur. Zowel het verschil tussen beide als de gevolgen van deze rechtsfiguren worden zeer duidelijk toegelicht. Hoofdstuk 9 gaat in op de specifieke hypothese van verkoop van een verhuurd goed. De diverse mogelijke wijzen waarop een huur ten einde komt (kan komen) zijn het voorwerp van hoofdstuk 10. In de laatste vier hoofdstukken van Deel II komen enkele specifieke soorten huur aan bod: de huur van roerende goederen (hoofdstuk 11), de woninghuur (hoofdstuk 12), de studentenhuur (hoofdstuk 13) en de handelshuur (hoofdstuk 14). De woninghuur in het bijzonder wordt zeer uitgebreid besproken, met een heldere toelichting van belangrijke concepten als ‘woning’, ‘hoofdverblijfplaats’, ‘renovatiehuurcontract’ en ‘uithuiszetting’. De auteur bespreekt niet alleen het in 2019 in werking getreden Vlaams Woninghuurdecreet, maar ook de relevante bepalingen van het oorspronkelijke federale woninghuurrecht dat nog van toepassing is op (vele) lopende woninghuurovereenkomsten.

Deel III van dit boek betreft de aanneming. Na een uiteenzetting van enkele algemene begrippen en vergelijking met andere contracten zoals de lastgeving en de arbeidsovereenkomst (hoofdstuk 1), wordt ingegaan op de totstandkoming van de aanneming (hoofdstuk 2). In het derde en vierde hoofdstuk komen de verbintenissen van de aannemer respectievelijk de opdrachtgever aan bod. De onderaanneming is het voorwerp van hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 worden de toepassingsvoorwaarden besproken die gelden voor de tienjarige aansprakelijkheid van architecten en aannemers. Daarbij wordt ook de belangrijke verhouding tussen die twee mogelijk aansprakelijke partijen geduid en verhelderd. De aansprakelijkheid van de aannemer tegenover derden komt aan bod in een afzonderlijk hoofdstuk (hoofdstuk 7). Hoofdstuk 8 en hoofdstuk 9 behandelen respectievelijk het risico van het vergaan en het einde van de aanneming. Het laatste hoofdstuk gaat in op de strikte regulering in de Woningbouwwet die van toepassing is op een specifieke categorie van aannemingsovereenkomsten (hoofdstuk 10).

De vierde bijzondere overeenkomst in dit boek is de lastgeving (Deel IV). Het deel vangt aan met een toelichting bij de definitie van ‘lastgeving’, een bespreking van

de kenmerken van de lastgevingsovereenkomst en een afbakening ten opzichte van gelijkaardige overeenkomsten zoals de aanneming en de zaakwaarneming (hoofdstuk 1). In de daaropvolgende hoofdstukken komen de geldigheidsvereisten (hoofdstuk 2) en de bewijsregeling (hoofdstuk 3) aan bod. Het bijzondere probleem van de omvang van de lastgeving komt aan bod in hoofdstuk 4. Het vijfde en zesde hoofdstuk bespreken de verbintenissen van respectievelijk de lasthebber en de lastgever. De auteur wijdt vervolgens een afzonderlijk hoofdstuk aan de uitwerking van de lastgeving jegens derden (hoofdstuk 7). Een bespreking van de diverse beëindigingswijzen van de lastgeving en de gevolgen daarvan sluit dit deel af (hoofdstuk 8).

Deel V betreft een door de doorsnee jurist waarschijnlijk minder gekende overeenkomst: de bewaargeving. Na een bespreking van onder meer de essentiële bestanddelen, de kenmerken en het voorwerp van het bewaargevingscontract (hoofdstuk 1), worden vier soorten bewaargeving behandeld. Als eerste komt de vrijwillige bewaargeving aan bod (hoofdstuk 2), daarna de noodbewaargeving (hoofdstuk 3), vervolgens de oneigenlijke bewaargeving (hoofdstuk 4) en tot slot het sekwester (hoofdstuk 5).

Het laatste deel gaat over de dading (Deel VI). Ook in dit deel wordt in een eerste hoofdstuk ingegaan op de essentiële bestanddelen en kenmerken van en verschillen met andere rechtshandelingen (hoofdstuk 1). In het tweede hoofdstuk komen de geldigheidsvereisten aan bod en daarna vorm en bewijs (hoofdstuk 3). De auteur wijdt een afzonderlijk (kort) hoofdstuk aan het belang van de restrictieve interpretatie van een dadingsovereenkomst (hoofdstuk 4). Tot slot worden de gevolgen van de dading besproken (hoofdstuk 5).

Het boek bevat zeer veel voorbeelden en verwijzingen naar relevante rechtspraak. De auteur gebruikt doorheen het volledige werk een eenvoudige en duidelijke schrijfstijl. Aan het begin van het boek vindt de lezer een zeer uitgebreide en overzichtelijke inhoudsopgave, wat het uitvoeren van opzoekingen – ondanks het ontbreken van een trefwoordenregister – in *hard copy format* faciliteert. Elk hoofdstuk vangt bovendien aan met een overzicht van de voornaamste literatuur. Dat is nuttig voor de lezer die meer gedetailleerde opzoekingen wenst te verrichten over een bepaald onderwerp.

Hoewel de auteur zijn werk expliciet als ‘syllabus’ omschrijft, zijn niet alleen studenten ermee gebaat. Bijzondere overeenkomsten: de essentie is een naslagwerk voor elke jurist die zich in deze materie wenst te verdiepen. Niet enkel de theorie van de zes geselecteerde bijzondere overeenkomsten wordt zeer grondig toegelicht. Er is ook bijzondere aandacht voor diverse toepassingsmogelijkheden en mogelijke knelpunten.

Maja REYNEBEAU

CONTRACTENRECHT

D. PHILIPPE (ed.), *Contrats spéciaux*, in *CUP 221* (Limal: Anthemis 2022), 190p., €93,00, ISBN: 9782807208797.

In de bundel *Contrats spéciaux* zijn vier bijdragen opgenomen over het ruime contractenrecht. Los van een geïntegreerde inhoudsopgave en een beknopte uitleg op de achterflap, vertonen deze artikels geen inhoudelijke samenhang. Er is geen inleidend

hoofdstuk noch algemeen besluit dat de bijdragen aan elkaar breit. Dit valt zonder meer te betreuren. In wat volgt, bieden we een beknopte bespreking van elk artikel afzonderlijk. Over het boek *in globo* valt immers (en helaas) weinig te melden.

De eerste bijdrage (“Le contrat de dépôt – régime juridique au travers de la jurisprudence récente”) is van de gezamenlijke hand van Benoît KOHL en Marie LANSMANS. De auteurs bieden hiermee uitgebreide actualia over de bewaargevingsovereenkomst, volgens de auteurs een overeenkomst die “*petit mais costaud*” is. In de inleiding kaderen de auteurs het lot van deze overeenkomst in het licht van de hervormingen in het privaatrecht. De ratio van deze overeenkomst bij de geboorte van de *Code civil* was een soort van vriendenovereenkomst. Anno 2023 beantwoordt dit beeld niet meer aan de contractuele en economische realiteit. Eenzelfde opmerking kan bovendien gemaakt worden over de bruikleenovereenkomst. Zo toont het lopende doctoraatsonderzoek van Thomas Lefevre (Centrum voor Rechtsmethodiek, KU Leuven) het enorme belang aan van bruikleen in de collectiemobiliteit van kunstgoederen. Vervolgens bespreken KOHL en LANSMANS uitvoerig de regeling *de lege lata* in vijf verschillende delen. Eerst wordt het kwalificatievraagstuk aangepakt. Het is immers niet altijd even evident om bewaargeving van aanneming te onderscheiden. De verschillende kwalificatiescholen (absorptie, cumulatie en *sui generis*-overeenkomst) worden hierbij besproken, doorspekt met veel rechtspraak. In de tweede afdeling zetten de auteurs het juridische kader uiteen, met name de artikelen 1915 tot en met 1963 Oud BW en de relevante artikelen uit boek VI van het Wetboek van Economisch Recht. In het derde deel van hun bijdrage gaan de auteurs in op de verbintenissen en de rechten van de bewaarnemer (“*dépositaire*”). Deze verbintenissen zijn tweeledig: het goed bewaren en het goed teruggeven. Daarnaast biedt artikel 1948 Oud BW de bewaarnemer een retentierecht op het in bewaring gegeven goed. In het vierde deel worden de verbintenissen van de bewaargever (“*déposant*”) onder de loep genomen. Vervolgens gaat het laatste hoofdstuk over de aansprakelijkheid van de bewaarnemer. De eerste bijdrage kan als grondige schets van de stand van zaken in het bewaargevingslandschap zeer gesmaakt worden. Het artikel is bovendien stevig onderbouwd met copieuze voetnoten.

Alexandre RIGOLET neemt het tweede artikel voor zijn rekening (“Convention de transaction. La fin des problèmes (souvent), le début des ennuis (parfois)”). De auteur gaat in op de moeilijkheden en valkuilen van de dadingsovereenkomst en hoe daaraan geremedieerd kan worden. Dit doet hij aan de hand van twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is gericht op “voorkomen” en behandelt bijgevolg de redactie van een deugdelijke dading. Het tweede hoofdstuk draagt “*guérir*” of “genezen” in de titel. Hier passeren dus de (buiten)gerechtelijke procedures in het kader van een dading de revue. Het artikel vindt een mooie balans tussen praktische vraagstellingen en wetenschappelijke onderbouwing.

Het derde artikel, “Petit tour d’horizon de la jurisprudence récente en matière de cautionnement”, is van advocaat André-Pierre ANDRÉ-DUMONT. Het artikel is in wezen een beknopt overzicht van recente rechtspraak over de borgtocht, tevens een wat kleinere rechtsfiguur binnen het contractenrecht. De auteur volgt daarbij een klassieke indeling. Na een korte inleiding, volgen hoofdstukken over de definitie en karakteristieken van de borgtocht, de geldigheidsvoorwaarden van het contract, het bewijs van de borgtocht, de mogelijkheid tot modulering van het contract en ten slotte de rechtsmiddelen.

De laatste bijdrage neemt de editor van het gerecenseerde boek, Denis PHILIPPE voor zijn rekening. Het is een uitgebreide studie van een zestigtal pagina's over factoring in het Belgische recht, met aandacht voor het internationale perspectief ("L'affacturage en droit belge: cession de créance et perspectives internationales"). Factoring is een techniek waarbij een onderneming (leverancier) krachtens een overeenkomst met een financiële instelling (factor) haar vorderingen overdraagt en tegen betaling het genot heeft van een aantal diensten (financiering, insolventiedekking en beheer van de debiteurenportefeuille). In het economische leven is dit een belangrijke contractuele rechtsfiguur. Met het grondige overzichtsartikel van professor Philippe wordt dan ook ten volle recht gedaan aan deze economische realiteit. Heel handig is bovendien dat de bijdrage op het einde ook een beknopte bibliografie bevat, die de lezer toelaat om een aantal leestips snel op te zoeken.

We concluderen dat deze bundel vier hoogst interessante bijdragen over het contractenrecht bevat. Zeer interessant voor de contractualist en elke jurist die met een van de vier contractuele rechtsfiguren in aanraking komt.

Jan-Willem VERBEKE

CONTRACTENRECHT

I. CLAEYS en T. TANGHE, *Algemeen contractenrecht. Handboek voor nu en straks* (Antwerpen: Intersentia (2) 2022), xxxvi + 908p., €216,00, ISBN: 9789400013810.

De tweede editie van het handboek contractenrecht van Ignace Claeys en Thijs Tanghe volgde de eerste editie van 2021 snel op. Gelet op het historische kantelpunt waarop het contractenrecht zich bevindt, en de ermee gepaard gaande actualiteit ervan, is die snelle opeenvolging gerechtvaardigd. Immers, het boek is meer dan – zoals de titel doet vermoeden – 'alleen maar' een handboek, zo begrepen als zou het slechts een weergave zijn van het geldende recht. Het staat bomvol interessante juridische inzichten, die gekaderd worden tegen de achtergrond van onder meer de maatschappelijke en economische realiteit. En die laatste staat nu eenmaal niet stil.

Op structureel vlak zijn de wijzigingen ten opzichte van de eerste editie beperkt. Dat mag niet verwonderen en valt zelfs toe te juichen, aangezien de eerste editie oerdegelijk was (zie daarover ook de recensie van mijn hand die eerder verscheen in *TPR* 2021, 1527-1529). Een van de beperkte toevoegingen toont onmiddellijk aan dat de auteurs (nog steeds) oog hebben voor het bredere plaatje, met name de (zij het bondige – terecht, gelet op de focus van het boek) bespreking van de ontwikkelingen op het vlak van het nieuwe buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake samenloop (p. 507). Daarnaast zijn op sommige plaatsen passages toegevoegd of bruggen geslagen, die het geheel nog gestroomlijnder, haast organisch maken (bv. inzake de verdere uitvoering van de overeenkomst tijdens de opzeggingstermijn (p. 799 e.v.)).

Verder zijn de auteurs overgegaan tot een actualisering van hun eerdere werk in het licht van de recente rechtsontwikkelingen, in het bijzonder de rechtspraak van het Hof van Cassatie die sinds het verschijnen van de eerste editie het licht heeft gezien. Zo kaderen en bespreken ze onder meer de arresten van 22 januari 2021 – waarin het

Hof doelmatig oordeelde dat de nietigheidssanctie wegens een ongeoorloofd voorwerp achterwege kan blijven wanneer die niet geschikt is in het licht van het doel van de geschonden rechtsregel, dan wel wanneer dwingende redenen van algemeen belang het noodzakelijk maken de door de nietigheid beoogde overeenkomst alsnog doorgang te laten vinden (p. 544) – en van 30 september 2021 – waarin het Hof oordeelde dat de rechter er ingevolge *fraus omnia corrumpit* toe verplicht is de restitutie aan de bedrieger na vernietiging wegens bedrog te weigeren wanneer die restitutie ertoe zou leiden dat de bedrieger voordeel zou kunnen halen uit zijn of haar bedrog (p. 565). De lezer kan dus met zekerheid uitgaan van een zo actueel mogelijke stand van zaken.

Nieuw ten opzichte van de eerste editie is dat naast het wetsvoorstel inzake het nieuwe verbintenissenrecht, ook het wetsvoorstel inzake de algemene bepalingen is opgenomen in het werk. Dat is nuttig, aangezien het daarin opgenomen begrippenkader onontbeerlijk is bij de bespreking van het contractenrecht. Ook vindt de lezer aan het einde van het boek de inzichtelijke suggesties terug die de auteurs deden naar aanleiding van een hoorzitting van de Commissie Justitie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Besluitend is de tweede editie van het werk van Ignace Claeys en Thijs Tanghe een gestage verderzetting van de eerste editie: een oerdegelijk, uitvoerig gedocumenteerd werk vol constructief-kritische beschouwingen, dat tegelijkertijd op bevattelijke wijze de lezer wegwijst in de wondere wereld van het contractenrecht.

Jarich WERBROUCK

DUURZAAMHEID EN RECHT

A. VAN HOE en G. CROISANT (eds.), *Droit et durabilité – Recht en duurzaamheid* (Brussel: Larcier-Intersentia 2022), xxiii + 674p., €110,00, ISBN: 9782807935846.

Op 6 mei 2022 organiseerde het *Tijdschrift voor Belgisch Handelsrecht – Revue de Droit Commercial Belge* een studiedag over het voor ons rechtssysteem even pertinente als complexe thema ‘Recht en duurzaamheid’. De bijdragen van de vele eminente sprekers, een combinatie van academici en advocaten, werden als een indrukwekkend verslagboek gepubliceerd door Larcier-Intersentia en verschenen ook als een bijzondere aflevering van het tijdschrift.

Via deze korte boekbespreking wil ik enerzijds hulde brengen aan de redactie van *TBH* voor het initiatief en aan de auteurs voor hun individuele bijdragen. ‘Duurzame ontwikkeling’, het beantwoorden aan de noden van zowel huidige als toekomstige generaties op planetaire schaal, vormt allicht de moeilijkste en meest urgente uitdaging van onze tijd, het *Antropoceen*. Het besef groeit dan ook dat dit een wijdverspreide systeemproblematiek uitmaakt, die vraagt om een fundamentele aanpak die betrekking heeft op nagenoeg iedere rechtstak. Het is dan ook lovenswaardig dat het verslagboek bulkte van vele, dikwijls grondige en ruimdenkende bijdragen afkomstig uit verschillende rechtsdisciplines. Daarmee vormt het een ware schatkamer voor zowel beleidsmakers, rechtspractici als academici die meer aandacht wensen te schenken en zelf wensen bij te dragen aan duurzame ontwikkeling.

Anderzijds kunnen ook een aantal kritische bedenkingen worden geformuleerd bij dit verslagboek. De 650 bladzijden schenken de lezer wel een grote hoeveelheid relevante en actuele juridisch-technische informatie, maar toch blijft hij achter met een zekere honger naar meer samenhang en meta-juridische verdieping. Dit doet echter geen afbreuk aan de vele verdiensten van de verschillende bijdragen, maar vloeit eerder voort uit de omvang en de complexiteit van het onderwerp en uit de beperkingen die eigen zijn aan het onderzoeksopzet.

Ten eerste ontbreken een holistisch begrip van wat duurzame ontwikkeling nu juist is, de internationale onderzoeks- en beleidscontext waarin het geworteld is, de kritieken vanuit verschillende hoeken op dit soms hol klinkende concept alsook inzichten uit het interdisciplinaire vakgebied van duurzame ontwikkeling (*'sustainability science'*) dat zich tijdens de afgelopen decennia ontwikkeld heeft. Een dergelijk algemeen kader zou de verschillende auteurs ook toelaten om vanuit het eigen onderzochte rechtsdomein bepaalde ruimere verbanden, fricties en lacunes te belichten.

Ten tweede zijn vele bijdragen voornamelijk descriptief en bieden ze de lezer een toelichting van de vele ontwikkelingen die zich binnen hun rechtsdomein op het vlak van duurzaamheid voornamelijk op EU-niveau afspelen. Sommige bijdragen zouden baat hebben bij aanvullende normatieve (evaluatieve of aanbevelende) perspectieven. De overwegend descriptieve aanpak van het verslagboek heeft uiteraard ook zijn verdiensten, aangezien de ontwikkelingen binnen het domein van recht en duurzaamheid elkaar zeer snel opvolgen en het voor iedereen uitdagend is om mee te zijn. Dit boek slaagt er dan ook wonderwel in om (tijdelijk) dit informatiedeficit in te vullen.

Ten derde wordt weinig aandacht geschonken aan de sociale dimensie van duurzame ontwikkeling (*'intragenerationele solidariteit'*) en domineert vooral de ecologische dimensie (*'intergenerationele solidariteit'*). Dit laatste is des te opvallender aangezien een specifieke bijdrage vanuit het kern domein ervan, het omgevingsrecht, ontbreekt. De sociale dimensie van duurzaamheid is in het verslagboek slechts aanwezig als impliciet onderdeel van zeer abstracte rechtsregels en *soft law* die betrekking hebben op duurzame ontwikkeling of mensenrechten in hun geheel. Hoewel dit deels een gevolg is van de voorgaande bedenkingen bij het verslagboek zelf, zegt het ook iets over de prioriteiten van de huidige beleidsmakers.

Tot slot is het verslagboek onderworpen aan de beperkingen die eigen zijn aan de werkvorm waarbij auteurs individueel een bijdrage schrijven voor een studiedag, zoals dit thans gebruikelijk is in de Belgische rechtswetenschap. Meer uitwisseling en dialoog tussen de verschillende bijdragen of eventueel een grondige, vergelijkende en synthetiserende inleiding of besluit zouden zeer welkom zijn geweest. Allicht meer dan enig ander onderwerp vergt duurzame ontwikkeling immers een collaboratieve, grensoverschrijdende aanpak. En hoewel dit niet voor de hand ligt en ook niet steeds noodzakelijk is, is het bij uitstek ook een interdisciplinair domein dat baat heeft bij het samenbrengen van inzichten uit verschillende wetenschappen. Wel is het niet zo dat bijdragen in dit verslagboek beschuldigd kunnen worden van echt *'hokjesdenken'*. Integendeel, de onderwerpen zijn vanuit hun aard sterk intradisciplinair en de meeste auteurs combineren op vaak bewonderenswaardige wijze rechtsregels en inzichten vanuit verschillende takken van het recht. Wat echter niet aanwezig is in het boek, zijn uitwisseling van ideeën (en het vermijden van overlapping) tussen de onderscheiden individuele bijdragen en echte interdisciplinariteit.

Laat deze bedenkingen vooral een oproep zijn voor verder onderzoek en samenwerking onder Belgische juristen en andere actoren rond het cruciale thema van een duurzamer rechtssysteem. En laat het niemand ontraden om bijdragen uit het verslagboek te raadplegen, aangezien het geen twijfel lijdt dat dit iedere lezer aanzienlijk zal verrijken en effectief tot verdere reflectie en hopelijk ook actie zal aanzetten.

De diversiteit en techniciteit van het verslagboek laten niet toe om binnen het bestek van deze boekbespreking de inhoud ervan grondig te bespreken. Wel vereisen de vele verdiensten van de onderscheiden bijdragen een overzicht.

Jan BOUCKAERT en Stefanie FRANÇOIS bijten de spits af met een heldere analyse van de cruciale aspecten van het Nederlandse *Shell*-vonnis, rechtsvergelijkend een mijlpaalbeslissing die een onderneming aansprakelijk stelde voor haar individuele bijdrage aan de klimaatverandering. In een tweede deel leggen zij de link met het groeiende belang van klimaatverandering in milieueffectenrapportage en omgevingsvergunningverlening voor projecten.

Pieter GILLAERTS trakteert de lezer op een studie van het begrip ‘collectief belang’ en hoe het privaats- en procesrechtelijke kader botst met de groei van *public interest litigation*. Theoretisch is de analyse, die deels berust op het doctoraatsonderzoek van de auteur, zeer verrijkend. Wel werpt het verdere normatieve vragen op: zijn discriminaties op het vlak van de toelaatbaarheid van verschillende collectieve vorderingen verantwoord? En moet ons rechtssysteem dergelijke vorderingen juist verder faciliteren of afremmen?

Régine FELTKAMP, Alain FRANÇOIS en Ludo CORNELIS schrijven eigenlijk drie bijdragen: een inleiding via de meest gekende klimaatzaken, die de aanzet geeft voor een passionele en indrukwekkende invraagstelling van een aantal fundamentele principes van ons privaatrecht, gevolgd door een kritische bespreking van het ‘*stakeholderism*’-debat en andere mogelijkheden voor een duurzamer vennootschapsbestuur. Het middendeel gaat, zeker vanuit cumulatief oogpunt, ver qua revolutionaire voorstellen en men kan zich de vraag stellen naar (verborgen) negatieve effecten, zowel op individueel als systeemniveau. Maar zoals het hele ‘*Law Back on Track*’-project, waarvan twee van deze auteurs de drijvende krachten zijn, heeft het de verdienste dat het debat op fundamenteel niveau wordt opengetrokken en vereist het reflectie en antwoorden.

Veerle COLAERT en Arnaud VAN CAENEGEM bieden de lezer een overzicht van de vele, snel bewegende ontwikkelingen in ‘*sustainable finance*’, de doorwerking van duurzaamheid in voornamelijk het Europese financieel recht. Als experts in deze materie leggen de auteurs de leemtes in het huidige kader bloot, wat voor eenieder verhelderend is gelet op de groeiende invloed van de Taxonomieverordening, ook buiten dit rechtsgebied. Niels ROGGE vult dit vervolgens aan met een bijdrage over de belangrijke vraag in welke mate men naar huidig recht bij kredietverlening rekening moet houden met mogelijke negatieve gevolgen op mensenrechtelijk vlak.

Christopher BORUCKI, Stefaan DECLERCQ en Kwinten DEWAELE bestuderen het opkomende fenomeen van contractuele clausules inzake ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’ (MVO). Vervolgens schetsen zij een zowel voor de praktijk als voor beleidsmakers nuttig en grondig overzicht van mogelijke valkuilen uit het overeenkomsten-, vennootschaps- en mededingingsrecht voor ondernemingen die dergelijke contractuele verbintenissen wensen op te leggen aan hun medecontractant.

Dat vormt een mooie overgang naar de bijdrage van Jan BLOCKX, die een overzicht biedt van de rol die duurzame ontwikkelingsdoelstellingen nu spelen in (de handhaving van) het mededingingsrecht. Naast een bespreking van het debat inzake mededingingsbepalende afspraken, waarin na datum van publicatie zich reeds nieuwe ontwikkelingen hebben voorgedaan, wordt ook aandacht geschonken aan de verhouding van duurzaamheid tot misbruik van machtspositie en concentratiecontrole.

Hans DE WULF en Louise VAN MARCKE bespreken op grondige wijze de verschillende instrumenten uit het vennootschaps- en aansprakelijkheidsrecht die worden aangevend in de hoop het handelen van ondernemingen duurzamer te maken. Hierbij nemen ze ook duidelijk stelling in: ‘*stakeholderism*’ lijkt een ijdele hoop, de bijdrage van ESG-aandeelhoudersactivisme mag niet overschat worden en de *Shell*-rechtspraak gaat te ver, maar *corporate sustainability due diligence*-wetgeving met een aangepast IPR kunnen wel een nuttig instrument bieden voor aansprakelijkheid voor uitwassen van dochterondernemingen en zakenpartners.

Bert KEIRSBILCK en Evelyne TERRYIN bieden een overzicht van de voornaamste bevindingen van hun onderzoeksgroep, die zich toelegt op duurzaam consumentenrecht in ruime zin en waarvan deze recensent deel uitmaakt. Dit is wederom een domein waarin relatief snel veel wijzigt op EU-niveau en de auteurs verruimen het blikveld en suggereren ook een aantal bijkomende hervormingen. Maar vooral leggen zij bloot hoe duurzame ontwikkeling de fundamentele uitgangspunten van consumentenbescherming in vraag stelt en een verschuiving impliceert van de autonomie van het individu hier en nu naar ieders welzijn op ruimere schaal.

Dorothy GRUYAERT bestudeert de verhouding tussen duurzaamheid en het (nieuwe) goederenrecht in ruime zin. Daarbij toont ze aan hoe de verdere relativisering van het absolute karakter van het eigendomsrecht op verschillende wijzen kan bijdragen aan meer duurzaamheid. Daarnaast pleit ze voor een verruimd eigendomsvoorbehoud als oplossing voor de opkomende circulaire en functionele economie in de bouwsector. Ook pleit ze voor minder vrijblijvende rechtsregels inzake duurzame(re) overheidsopdrachten. Tot slot toont ze aan hoe niet alleen het ruimtelijke-orderingsrecht, maar ook nieuwigheden uit het private en administratieve goederenrecht kunnen bijdragen aan de uitdaging van de ‘bouwshift’.

Dit overzicht maakt meteen de rijkdom van het verslagboek duidelijk. Hopelijk zullen de verschillende bijdragen ervan tijdens de komende jaren dan ook veelvuldig gelezen, gedeeld en gebruikt worden. En hopelijk zal dit boek een belangrijke etappe markeren in de graduele evolutie naar een duurzamer recht.

Elias VAN GOOL

DUURZAAMHEID EN RECHT

C.J.H. JANSEN en J.J.J. SILLEN (eds.), *Klimaat en recht. Een juridische blik op een van de grootste uitdagingen van de 21ste eeuw* (Nijmegen: Ars Aequi Libri 2022), 114p., €24,50, ISBN: 9789493199712.

In deze bundel behandelen vijftien Nederlandse studenten uiteenlopende juridische topics die allemaal inspelen op de aanpak van de klimaatcrisis.

De eerste bijdrage van het boek behandelt de rol van het opstalrecht in de circulaire economie naar Nederlands én Belgisch recht. Vanuit een beknopte bespreking van de ‘juridische hobbels’ van het opstalrecht in het Nederlandse goederenrecht en een uiteenzetting van het opstalrecht in het (recent hervormde) Belgische goederenrecht, formuleren de auteurs concrete aanbevelingen om de transitie naar een circulaire economie te faciliteren. De strikte benadering van het eenheidsbeginsel blijft evenwel een in beide rechtsstelsels gemeenschappelijk pijnpunt.

In de tweede bijdrage van de gerecenseerde bundel wordt onderzocht of het commune strafrecht dienstig kan zijn bij het bestrijden van (grote) CO₂-uitstoters en op die manier een bijdrage kan leveren aan het behalen van de klimaatdoelstellingen. De auteurs gaan in eerste instantie uitgebreid in op het concept ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’ en op de vraag of het Nederlandse commune strafrecht kan dienen om de naleving van dit ongeschreven concept te handhaven. Een vlot leesbare tekst waarin literatuur, rechtspraak, wetgeving en voorbereidende werkzaamheden elkaar afwisselen, leidt de lezer naar de conclusie dat de huidige strafbepalingen naar Nederlands recht niet in staat zijn om dat te doen. De ineffectiviteit van het strafrecht tegen CO₂-uitstoot wordt door de auteurs evenwel niet als een groot probleem ervaren aangezien het privaatrecht voldoende soelaas lijkt te bieden.

Het onderwerp van de derde bijdrage is de verplichting voor Nederlandse woningcorporaties om hun bestaande appartementencomplexen aan te sluiten op een collectief warmtesysteem. Deze verplichting ligt vervat in de Warmtewet II. In bepaalde gevallen kan deze verplichting evenwel voor maximaal dertig jaar worden uitgesteld. Dat uitstel wordt door de auteurs als onwenselijk ervaren en bracht hen tot de interessante oefening om de mogelijkheden na te gaan van zowel de lokale overheid (gemeente) als eventuele huurders om woningcorporaties via andere manieren te bewegen tot aansluiting op een collectief (duurzamer) warmtesysteem.

De vierde bijdrage betreft de werking van de gebods- of verbodsactie in klimaatzaken. Meer specifiek wordt nagegaan of en in hoeverre een beperkte omvang van de emissies van een onderneming relevant is voor de slaagkans van een gebods- of verbodsactie tot emissiereductie. Aan de hand van enkele interessante rechterlijke uitspraken wordt de deelverantwoordelijkheid van ondernemingen om gevaarlijke klimaatveranderingen tegen te gaan, toegelicht en gekaderd. Vanuit die analyse wordt geconcludeerd dat de bevelsvordering gebruikt kan worden om een rechterlijk bevel tot emissiereductie te verkrijgen, maar dat voor zogenaamde ‘kleine uitstoters’ bepaalde principes, zoals het verbod tot misbruik van bevoegdheid, wel een beperking zouden kunnen vormen.

In de vijfde bijdrage wordt opnieuw een vergelijking gemaakt tussen Nederland en België. Ditmaal wordt de rechtspraak onder de loep genomen, meer specifiek de *Urgenda*-zaak (Nederland) en de *Klimaatzaak* (België). De beide zaken worden op meerdere punten vergeleken, namelijk de invulling van de zorgplicht ingevolge de artikelen 2 en 8 EVRM en de bevoegdheid van de rechter om een reductiebevel toe te wijzen. De auteurs bespreken eerst de overeenkomsten en verschilpunten tussen de beide zaken en maken dan de vergelijking.

De zesde en voorlaatste bijdrage gaat na in hoeverre vennootschappen een bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen voor de huidige klimaatproblematiek. Om die vraag te beantwoorden, schetsen de auteurs in eerste instantie een

overzicht van de huidige taken van het bestuur van een vennootschap. Daarna wordt geduid waarom het logisch en rechtvaardig voorkomt dat ook vennootschappen mee verantwoordelijk zijn voor de klimaatproblematiek. Vervolgens gaan de auteurs de wenselijkheid na van twee voorstellen die deze bredere vennootschapsrechtelijke klimaatverantwoordelijkheid vorm kunnen geven: een wettelijk verankerde zorgplicht voor vennootschappen en het introduceren van een maatschappelijke raad die advies kan geven over de maatschappelijke gevolgen van bepaalde beslissingen van de vennootschap.

De auteurs van de laatste bijdrage onderzoeken, opnieuw op basis van een concreet geval in de Nederlandse rechtspraak (het *Shell*-vonnis), of de gevaarzettingsleer geschikt is als beoordelingsnorm in klimaataansprakelijkheidszaken. Om die vraag te beantwoorden, wordt eerst het algemene kader van de gevaarzettingsleer uiteengezet. Vervolgens wordt de toepassing van de criteria van de gevaarzettingsleer in het *Urgenda*-vonnis en in het *Shell*-vonnis op kritische wijze toegelicht. Op basis van die rechtspraak beoordelen de auteurs de geschiktheid om de uiteengezette criteria toe te passen in klimaataansprakelijkheidszaken. Ondanks de verschillpunten tussen klimaatzaken en zaken waarin de gevaarzettingsleer normaal gesproken wordt toegepast, leidt de conclusie dat het gevaarzettingsleerstuk, in combinatie met andere factoren, een passende norm is voor de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidnorm bij het vaststellen van aansprakelijkheden inzake de klimaatverandering.

Alle teksten in de bundel *Klimaat en recht* zijn logisch opgebouwd en gestructureerd. Bovendien wordt veelvuldig verwezen naar relevante rechtspraak, literatuur en wetgeving. De zeven bijdragen zijn *to the point* geschreven, betreffen een grote verscheidenheid aan rechtstakken en sluiten telkens af met een heldere conclusie. Hoewel enkele van de (voornamelijk beschrijvende) bijdragen de lezer ietwat op z'n honger laten zitten, zijn alle behandelde topics wel zeer relevant in het licht van de klimaatcrisis.

Maja REYNEBEAU

ENERGIERECHT

K. DEKETELAERE en B. DELVAUX (eds.), *Jaarboek Energierecht 2021* (Antwerpen: Intersentia 2022), xi + 263p., €149,00, ISBN: 9789400015395.

Het *Jaarboek Energierecht* is inmiddels een vaste waarde binnen het domein van het energierecht. Naar goede traditie bundelt ook de editie van 2021 bijdragen van meerdere gespecialiseerde auteurs uit de academische wereld, maar vooral ook uit de praktijk. Deze praktijkervaring komt tot uiting in een grote verscheidenheid aan actuele onderwerpen. Zoals steeds kan de lezer zich verwachten aan een overzicht van enkele recente ontwikkelingen in het energierecht in de ruime zin. De editors, Kurt Deketelaere en Bram Delvaux, brengen de individuele bijdragen in een logische volgorde samen. Zo komen eerst een aantal delen aan bod die zich meer op het Europese niveau situeren, waarna de focus meer wordt verlegd naar de Vlaamse context.

De eerste van de acht bijdragen, “Capitula selecta Europees energierecht. Nieuwe regels omtrent emissiehandel en hernieuwbare energie”, bijt de spits af met een bespreking van het op 14 juli 2021 geïntroduceerde *Fit-for-55*-pakket van de Europese Commissie (om in 2030 de emissiereductie van 55 % te bereiken op weg naar klimaatneutraliteit in 2050). Auteurs Thomas CHELLINGSWORTH, Christine DELAGAYE en Laura PELLENS overlopen hierin bondig de beleids- en wetgevingsinitiatieven van de EU. Zowel aan de practicus als aan de nieuwkomer in het energierecht wordt hiermee een schematische stand van zaken aangereikt van de verschillende *Fit-for-55*-initiatieven en andere acties met een belangrijke impact op het toekomstige Europese energie- en klimaatbeleid. In het bijzonder worden twee *capitula selecta* eruit gelicht, met name de nieuwe ETS-Richtlijn (*i.e. EU Emissions Trading System* of EU-emissiehandelssysteem) en de wijzigingen aan de Hernieuwbare Energierichtlijn. In twee hoofdstukken worden beide initiatieven helder uiteengezet en vergezeld van een relatief omstandig voetnotenapparaat. Het eerste hoofdstuk gaat eerst in op het huidige EU-emissiehandelssysteem, waarop een duiding van de wijzigingen en een uiteenzetting over de toepassingen van het EU-emissiehandelssysteem in de praktijk volgen, alvorens af te sluiten met enkele concluderende bemerkingen. Een meerwaarde daarbij is de geïntegreerde benadering van deze wijzigingen met het omstreden Mechanisme voor koolstofgrenscorrectie (*i.e. Carbon Border Adjustment Mechanism* of CBAM). Anders dan het eerste hoofdstuk, bevat het tweede hoofdstuk over de Hernieuwbare Energierichtlijn geen afdeling (uitdrukkelijk) gewijd aan de toepassing in de praktijk. De auteurs beperken zich in dit hoofdstuk hoofdzakelijk tot de juridische krachtlijnen van de voorgestelde wijzigingen. Toch komt ook de praktijk hier en daar aan bod. Zo wordt ingegaan op de obstakels die de concrete regelgeving per gewest kan vormen voor de implementatie van bepaalde doelstellingen (bv. de promotie van hernieuwbare-stroomafnameovereenkomsten). Enig punt van kritiek is het ontbreken van een nabeschuiving over het verband tussen de twee besproken initiatieven en de verwachte impact ervan. Desalniettemin vormt de bijdrage een geslaagde introductie door het bruikbare overzicht van de relevante instrumenten – dat overigens ook nuttig is voor de situering van de inhoud die erop volgt – en de toegankelijke bespreking van een toch wel technische materie.

De tweede bijdrage, “Duurzaamheid in de energietransitie: navigeren doorheen een regulatoire wervelwind”, is van de hand van Cathy SUYKENS, Dominique VANHERCK en Kelly VERRETH. De focus ligt hier op drie EU-wetgevingsinitiatieven, met name de Verordening betreffende de totstandbrenging van een kader ter bevordering van duurzame beleggingen (EU-Taxonomieverordening), de Richtlijn betreffende duurzaamheidsrapportage door ondernemingen (CSRD) en de Richtlijn inzake passende zorgvuldigheid in het bedrijfsleven op het gebied van duurzaamheid (CSDD). De auteurs bespreken deze instrumenten bondig in het licht van het veranderende duurzaamheidslandschap en de ESG-integratie (*i.e. Environmental, Social and (corporate) Governance*) ten gevolge van het Europese regulatoire kader. Kort halen de auteurs het thema offshorewind in de Energietransitie aan, waarna ze enkele slotbemerkingen formuleren.

Hierop volgt een derde, ditmaal Engelstalige bijdrage, “An Exploration of the Possible Regulation of Hydrogen Transportation in Europe, Germany and Belgium” door Patrice VIAENE, Philippe BAERT en Niels SNEYERS. Hiermee bouwen de auteurs mooi verder op de bijdrage van Dominique VANHERCK, Patrice VIAENE en Philippe BAERT

in de editie van 2020, “Loopt de Belgische economie binnenkort op water(stof)? De weg vooruit naar een juridisch kader voor waterstof en huidige *best practices*”. De (supra)nationale beleidsdoelstellingen in verband met een regulerend kader voor een waterstofeconomie, zoals die reeds in 2020 werden besproken, worden in deze interessante bijdrage aangevuld met actuele ontwikkelingen in de (wetgevings)praktijk. Waar Duitsland in de vorige editie enkel in een voetnoot werd aangehaald, neemt dat land in deze nieuwe bijdrage in een afzonderlijk hoofdstuk een volwaardige positie in. De auteurs leveren zo een lezenswaardige bijdrage aan een opkomend juridisch kader in het energielandschap.

De vierde bijdrage, van Alec VAN VAERENBERGH en Félix LEYMAN, “Op weg naar duurzame koolstof? Het zich ontwikkelende regelgevende kader voor afvang, gebruik, transport en opslag van CO₂”, sluit hier goed op aan. Van een meer Europees getinte bijdrage over waterstof, wordt de lezer verder geleid naar een tekst over koolstof in de Vlaamse context. Na een korte inleiding beschrijven de auteurs van deze bijdrage op een duidelijke manier het bestaande regelgevende kader van toepassing op CO₂-transport. Niet alleen de bevoegdheidsverdeling in België en de (moeilijke) interactie met bepaalde internationaalrechtelijke instrumenten, maar ook meer exotische instrumenten als de CCS-Richtlijn (*Carbon Capture and Storage*) en het Decreet Diepe Ondergrond worden uit de doeken gedaan. Hierover bestond tot hiertoe weinig doctrine, hoewel het onderwerp steeds relevanter wordt door de ontwikkeling van nieuwe technologie. Het feit dat de CCS-Richtlijn en het Decreet Diepe Ondergrond dateren van vóór de meeste technologische vernieuwingen op het vlak van CO₂-opslag en -transport, maakt de evaluatie van het huidige kader met bijbehorende suggesties en aanbevelingen des te interessanter.

Wouter VANDORPE en David HAVERBEKE delen in de vijfde bijdrage, “Iedereen fan van laadpalen. Recente ervaringen in de regelgevingen over laadinfrastructuur”, zeer bondig enkele beschouwingen van de regelgeving over laadinfrastructuur in Vlaanderen. De uitrol van laadpalen, het klassieke thema van de bevoegdheidsverdeling en het type net zijn enkele elementen die de auteurs aanhalen. Ook stippen ze de meer goederenrechtelijke discussies aan over het gebruik van het openbaar domein voor laadpalen en over laadpalen in en bij appartementsgebouwen.

Veruit de langste bijdrage is de zesde, “Recente ontwikkelingen in het Vlaamse energierecht anno 2021. *An Englishman’s home is his castle*, een Vlaming zijn huis een verplichte renovatie?” van Frederik DEWAELE. De auteur biedt een uitgebreid overzicht van de renovatieverplichting in Vlaanderen, het toepassingsgebied ervan, de concrete eisen voor (niet-)residentiële gebouwen, de handhaving en de flankerende maatregelen (in de woorden van de auteur “de maatregelen om de financiële pil te verzachten”, zoals het renovatiekrediet en andere premies). De bijdrage oogt zeer technisch, met veel opsommingen van regelgeving, voorwaarden en technische vereisten, maar vormt een degelijk overzicht van de stand van zaken en de totstandkoming van de besproken wetgeving. Verder bespreekt de auteur nog enkele verwante thema’s, zoals het verbod op de plaatsing of vervanging van een stookolieketel of ketellichaam en bepaalde regels over aardgas aansluitingen. Deze onderwerpen worden, hoewel het verband met de renovatieverplichting op het eerste gezicht wel kan worden begrepen, minder goed ingebed in de bijdrage als geheel. Ook de conclusie slaagt er niet volledig in de samenhang en de structuur van de bijdrage te consolideren, doordat

ze hoofdzakelijk bestaat uit een opsomming van decreten, besluiten van de Vlaamse Regering en ministeriële besluiten.

In de voorlaatste bijdrage, “Onshore windprojecten in Vlaanderen na het Mestdagh-arrest: *quo vadis?* Raakt de vergunning van windturbines stilaan in een stroomversnelling?”, recapituleert Laurens DE BRUCKER de recentste rechtspraak over windturbines in het Vlaamse Gewest. Hij grijpt het *Mestdagh*-arrest van het Hof van Justitie, waarmee de geldigheid van de sectorale VLAREM II-normen op losse schroeven kwam te staan, aan als een aanknopingspunt om de lezer door “Vlaanderens grootste windturbinesaga” te loodsen. In navolging van dit arrest ontwaart hij interessante ontwikkelingen in de bestuursrechtspraak, die deels nieuwe stimuli voor windenergie uitmaken, maar deels ook nieuwe struikelblokken opleveren. De lezer vindt in het voetnotenapparaat een schat aan arresten van de Raad van State en de Raad voor Vergunningsbetwistingen van 2021 en 2022, maar ook van eerdere periodes. Ten slotte wijst de auteur nog op enkele evoluties op (Vlaams en Europees) beleidsniveau, alvorens te besluiten dat het in Vlaanderen nog enige tijd zal duren voor de onduidelijkheid over windturbines volledig is uitgeklaard.

Naar goede gewoonte wordt het *Jaarboek Energierecht* afgesloten met een bijdrage over staatssteun. Deze keer is die van de hand van Jeroen DEWISPELAERE met “De nieuwe richtsnoeren staatssteun ten behoeve van klimaat, milieubescherming en energie 2022: *capita selecta*”. Zoals de titel suggereert, ligt de focus op de nieuwe beoordelingsmethodiek van de Europese Commissie en hoe deze (mede in het licht van de *Green Deal*) tegenwoordig meer aandacht hecht aan klimaatmitigatie. Hiermee geeft het *Jaarboek Energierecht* ook in 2021 weer een boeiende weergave van de recentste bewegingen in het energierecht. Dit thematische verzamelwerk is zowel voor experts energierecht als niet-gespecialiseerde lezers het aanbevelen waard, zeker omdat er in dit domein niet al te veel omvattende boeken voorhanden zijn.

Lise VAN DEN EYNDE

EUROPEES PRIVAATRECHT

H. GROTHE en P. MANKOWSKI m.m.v. F. RIELÄNDER (eds.), *Europäisches und Internationales Privatrecht – Festschrift für Christian von Bar zum 70. Geburtstag* (München: Beck 2022), xi + 477p., €179,00, ISBN: 9783406788703.

Een Feestbundel (*Festschrift*) voor Christian von Bar is uiteraard doorspekt met bijdragen van grote namen uit het Europees privaatrecht en IPR. Naar het beeld van de gehuldigde, zijn de bijdragen vaak fundamenteel, leggen zij de focus op structuurvragen binnen de uiteenlopende expertisedomeinen van professor von Bar en zijn, eveneens zoals de geschriften van de gehuldigde, van grote hulp voor rechtsvergelijkende academici actief in het Europees privaatrecht of het IPR. Vele bijdragen vertrekken uiteraard vanuit de *Draft Common Frame of Reference* (DCFR), een meesterwerk waar professor von Bar de drijvende kracht achter was. Al deze bijdragen één voor één kort bespreken zou ze onrecht aandoen en verder voor de lezer geen grote meerwaarde bieden. De inhoudsopgave spreekt op dat vlak voor zich. Ik heb

er dus enkele bijdragen uit gekozen die me bijzonder zijn bijgebleven en ik zal aan de hand daarvan de teneur van het boek bespreken. Men kan me hierbij *cherry-picking* verwijten – *meinetwegen*.

Een eerste bijdrage die ik bijzonder lezenswaardig vond was “Extracontractual liability in the Principles of European Law. A re-appraisal” van Carlo CASTRONOVO. Hij geeft inzicht in de keuzes die werden gemaakt bij het opstellen en uitwerken van de buitencontractuele aansprakelijkheid in de DCFR. De bijdrage is een must voor wie rechtsvergelijkend naar systemen van buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht kijkt: op nog geen tien bladzijden legt de bijdrage de scharnierpunten van buitencontractuele aansprakelijkheidssystemen bloot, geeft het de bestaande oplossingen weer en verantwoordt het de gemaakte keuzes. *To the point* en fundamenteel.

Eveneens uitblinken door zijn fundamentele en tegelijkertijd bijzonder bondige analyse doet Christoph BUSCH in *Granulares Sachenrecht. Abschied vom numerus clausus im Internet of Things*. Opnieuw op nauwelijks tien bladzijden slaagt de opvolger van professor von Bar (als directeur van het *European Legal Studies Institute* in Osnabrück) erin (i) het vaak als vanzelfsprekend ervaren *numerus clausus*-beginsel op zakelijke rechten te relativeren, (ii) toe te lichten wat *granulares Sachenrecht* is (gepersonaliseerd goederenrecht), (iii) en hoe de volgens BUSCH voornaamste functie van het *numerus clausus*-beginsel (informatieasymmetrie voorkomen) in het *Internet of Things* zonder *numerus clausus*-beginsel vervuld kan worden. Opnieuw, *to the point* en fundamenteel.

Een ander *hot topic* behandelt Frederick RIELÄNDER, met wiens medewerking de bundel werd opgesteld, in “‘Dienste gegen Daten’ – Zu den Herausforderungen für die Schuldrechtswissenschaft im digitalen Zeitalter”. Hoewel de bijdrage soms wat moeilijk leest voor zover men niet helemaal thuis is in het BGB en/of *data protection* in Duitsland, komen er toch bijzonder interessante inzichten naar voren. Bijvoorbeeld de vraag in welke mate een contract waar een dienst tegen data wordt aangeboden, onderworpen is aan wat naar Belgisch recht de gekwalificeerde benadeling zou zijn. Ook wordt de vraag opgeworpen of er in specifieke verbodsbepalingen in verband met overdracht van data voorzien moeten worden. Ook Dirk STAUDENMAYER heeft de vraag van data als tegenprestatie behandeld in zijn bijdrage “Daten als Gegenleistung im Europäischen Vertragsrecht” en wijst daarbij in het bijzonder op de rol die het verbintennisrecht te vervullen heeft in een betere bescherming van rechtssubjecten:

“Die Regelung von Rechten und Pflichten von Privatrechtssubjekten in der Datenwirtschaft kann nicht nur dem Datenschutzrecht überlassen werden, sondern muss auch durch das Privatrecht geregelt werden. Ob dies dazu führt, der Debatte über ein Datenschuldrecht einen weiteren Impuls zu geben, ist nicht abzusehen. In Anbetracht der Flexibilität des Vertragsrechts ist es wahrscheinlich unnötig, an ein „Vertragsrecht 2.0“ zu denken”.

Meer klassiek qua onderwerp is de bijdrage van de gewezen rechter van het Zweedse Supreme Court en professor in Uppsala, Torgny HÅSTAD. In “Representation and assignment of rights pursuant to the DCFR – Which are the underlying principles and are there links to be observed?” legt hij de onderliggende structuurvragen binnen het leerstuk over vertegenwoordiging bloot. Dat geeft bijzonder veel inzicht in hoe de vertegenwoordigingsleer in de DCFR is opgebouwd, maar ook in hoe ze opgebouwd had kunnen zijn. Kortom, de bijdrage geeft de lezer fundamenteel begrip mee

van hoe vertegenwoordiging is opgebouwd en opgebouwd kan worden. Tip: hou uw aandacht er goed bij!

Wat doorheen de bijdragen opvalt, is de grote aandacht voor wat ik structuurvragen zou noemen. Daarmee bedoel ik, de aandacht voor hoe verschillende doctrines zijn opgebouwd, de wisselwerking tussen verschillende doctrines en tot op zekere hoogte ook de functie ervan. Dat is een aanpak die in het Duitse recht en in de rechtsvergelijkende literatuur veel aandacht krijgt. Deze insteek heeft het grote voordeel dat het inzicht geeft in hoe bepaalde leerstukken in elkaar zitten eerder dan louter uit te leggen welke de toepasselijke regels zijn. Deze denkwijze en manier van schrijven mis ik in de Belgische rechtsleer, en dat is een jammere zaak. Voor iemand die zich dus wil bijscholen in deze aanpak, bieden niet enkel de werken van de gehuldigde, maar ook vele van de bijdragen in deze bundel een uitgelezen startpunt. Iets anders wat opvalt, is de gepercipieerde kloof tussen het behandelen van vrij klassieke leerstukken enerzijds en *hot topics* anderzijds. Om de brug tussen deze twee te slaan, wat in deze bundel op een voortreffelijke manier gedaan wordt, lijkt me wederom een uiterst veelbelovende aanpak vanuit structureel perspectief.

Wat ik hier kon schetsen is natuurlijk maar een fractie van de 42 bijdragen (lezenswaardig voorwoord inbegrepen). De gekozen onderwerpen zijn, zoals al aangestipt, zeer uiteenlopend: zo schreef Gerhard DANNEMANN een zeer lezenswaardige bijdrage over keuzes in *drafting styles* voor harmoniserende modellen zoals de DCFR of PECL; Lena SISULA-TULOKAS over de vraag hoe aanpassingen binnen het kooprecht voor milieuvriendelijke uitkomsten kunnen zorgen, met bijzondere aandacht voor het Finse kooprecht; of Reinhard ZIMMERMAN over de overgangperiode tussen overlijden en de volle overerving op de erfgenaam; Andreas SPICKHOFF over de vraag in welke mate iemand die bij een zelfmoord tussenkomt zich achteraf op zaakwaarneming kan beroepen en daarbij een onderscheid maakt tussen enerzijds zelfmoord als appel om gered te worden (*Appelsuizid*) en anderzijds zelfmoord uit doordachte beweeggronden (*Bilanzsuizid*); Matthias E. STORME illustreert de meerwaarde van functionele rechtsvergelijking gekoppeld aan een historisch perspectief aan de hand van voorbehoud van eigendom (*retention of ownership*) en zo veel meer.

Het boek is dus een aanrader voor wie zich met eerder theoretische vragen binnen voornamelijk het Europees privaatrecht en IPR interesseert. Voor de jurist die praktijkgerichte bijdragen zoekt, zou ik het daarentegen minder warm aanbevelen.

Tom HICK

FAMILIAAL VERMOGENSRECHT

B. CHIAU, *Trouwen of samenwonen? Wegwijs in de verschillende samenlevingsvormen* (Kalmthout: Pelckmans 2022), 253p., €30,00, ISBN: 9789464014617.

Trouwen of samenwonen?, een duidelijke titel die meteen ook onomwonden aangeeft waarover het boek gaat. Tijdens het lezen kreeg ik dan ook meermaals de vraag van passanten of ik binnenkort grote plannen had. Het mag duidelijk zijn dat ook voor hen de titel duidelijke taal sprak. Professor Bart Chiau geeft ons met dit werk een

vergelijking van de verschillende samenlevingsvormen en gaat hierbij dieper in op de bredere juridische consequenties van zowel feitelijk samenwonen, wettelijk samenwonen als trouwen.

Het boek is praktijkgericht en volgt een logische opbouw. In het eerste hoofdstuk wordt het onderscheid tussen feitelijk en wettelijk samenwonen verduidelijkt, terwijl in de volgende twee hoofdstukken de rechtsfiguren van het huwelijk en de samenlevingsovereenkomst gedegen worden uitgelegd, met aandacht voor de verschillende mogelijkheden wat betreft het gekozen huwelijksvermogensstelsel en de aandachtspunten bij een samenlevingsovereenkomst. Het boek gaat niet in op alle aspecten van elk huwelijksvermogensstelsel, maar geeft wel de hoofdlijnen mee, waar dan ook door middel van voorbeelden praktische toepassingen duidelijk worden toegelicht. Toch ligt de focus van het boek niet slechts bij het familierechtelijke of de familiaalvermogensrechtelijke aspecten van de verschillende samenlevingsvormen, maar kijkt het ook naar de gevolgen in andere takken van het privaatrecht en naar de gevolgen voor het fiscaal recht en het socialezekerheidsrecht. Achtereenvolgens krijgen de volgende thema's elk een hoofdstuk toebedeeld: huren, kopen, lenen, belastingen, financiën en verzekeringen, pensioen en sociale zekerheid en tot slot erven. Daarenboven worden ook nog een overzichtstabel en een 'checklist als je gaat samenwonen' meegegeven. Een absolute sterkte van dit boek is dan ook dat het deze gevolgen over de verschillende rechtstakken heen samenbrengt in een coherent geheel.

Het werk is zeer toegankelijk voor niet-juristen, deels omdat het zich onthoudt van uitgebreide besprekingen van rechtspraak en theoretische discussies binnen de rechtsleer, maar ook omdat de auteur zich in een zeer duidelijke taal uitdrukt die niet overladen is door onnodig vakjargon – zonder daarbij af te doen aan de juridische correctheid van de tekst. De bedoeling is dan ook praktisch aan te geven waar personen op moeten letten bij het maken van keuzes voor bepaalde samenlevingsvormen. Dit boek geeft hun in elk geval de mogelijkheid die keuze op een geïnformeerde manier te maken. Dit betekent echter niet dat dit boek zonder betekenis hoeft te zijn voor de jurist. Juristen uit verschillende rechtstakken kunnen door dit boek een overzicht bewaren van de grote lijnen wat betreft de rechtgevolgen van de verschillende samenlevingsvormen die zich voordoen buiten hun eigen veld van expertise.

Een klein punt van kritiek op het boek bestaat erin dat de auteur in het boek laat uitschijnen dat sommige verschillen tussen de verschillende samenlevingsvormen noodzakelijkerwijs een vorm van discriminatie uitmaken. Verschillen tussen de bestaande samenlevingsvormen hoeven dat echter niet altijd te zijn. Uiteindelijk gaat het wat betreft het huwelijk en de wettelijke samenwoning over vormen van samenleven die wettelijk zijn vastgelegd en bepaalde juridische gevolgen hebben, die dan ook verschillend kunnen zijn. Partijen zijn vrij te kiezen – binnen de beperkingen die de wet stelt – op welke wijze zij hun samenwoning juridisch vormgeven. In die optiek kan het nuttig zijn te benadrukken dat de keuze voor een samenlevingsvorm helaas in bepaalde gevallen niet wordt ingegeven door te kijken naar de juridische gevolgen van de gekozen samenlevingsvorm, maar door de emotionele connotatie die de benaming 'huwelijk' oproept. Mogelijk zou een wijziging van het wettelijke begrippenkader hier een oplossing kunnen bieden door de term 'huwelijk' door een neutraler alternatief te vervangen. De vraag over de keuze tussen 'trouwen' – uiteraard is die benaming dan niet langer van toepassing – of 'samenwonen' is op die wijze op zijn minst meer

ingegeven door een weloverwogen afweging van de juridische gevolgen van die keuze dan door de emotionele lading die ‘het instituut huwelijk’ heeft.

Laat duidelijk zijn dat professor Chiau zijn lezers in elk geval oproept zeker stil te staan bij de juridische gevolgen van de keuze voor een bepaalde samenlevingsvorm. Hierbij geef hij op zeer duidelijke wijze een overzicht van de huidige juridische gevolgen van die keuze. De samenvattende tabel in hoofdstuk 11 geeft hierbij zowel de jurist als de niet-jurist een goede tool om heel duidelijk de pro’s en contra’s naast elkaar plaatsen. Het is dan ook op zeer gedegen wijze dat professor Chiau over de verschillende rechtstakken heen een brug slaat van de rechtswetenschap naar de burger die zich wenst te informeren bij het maken van een belangrijke levenskeuze.

Gerard EVERAET

FINANCIËEL RECHT

E. CALLENS, *Regulation of Central Counterparties (CCPs) in Light of Systemic Risk: CCP Market Access Regimes in Global Markets*, in *Financial Law Institute Series 26* (Cambridge: Intersentia 2022), xxviii + 700p., €206,00, ISBN: 9781839702402.

Derivaten zijn even essentieel voor het moderne financiële systeem als miskend door de meeste eindgebruikers ervan. Deze financiële contracten, waarvan de hoofdverbintenis afhangt van de waarde van een onderliggende parameter, vormen mee de ketens tussen financiële instellingen, die ze gebruiken om financiering te verstrekken of te krijgen, risico’s af te dekken en te wedden op bepaalde marktvolatilities. Daarin schuilt ook een gevaar: contractuele wanprestaties zouden zich als een lopend vuurtje kunnen verspreiden in een dicht ecosysteem. Bovendien weet niemand in een crisis-situatie hoe deze ketens net liggen. Geconfronteerd met zo’n onzekerheid trekt een voorzichtige financiële instelling zich simpelweg terug uit de markt, waardoor de prijzen ineens dalen en de handel al snel opdroogt. Derivaten zouden dus mee zorgen voor systeemrisico: het risico dat (een deel van) het financiële systeem instort, met als gevolg dat de reële economie schade lijdt. Na de financiële crisis van 2007-08 was er opvallende internationale eensgezindheid over ‘het derivatenprobleem’. Voortaan zouden hele categorieën van *over-the-counter*- of OTC-derivaten, normaliter een puur bilaterale verhouding, verplicht vereffend worden door een centrale tegenpartij. Deze verplichte *clearing* door een *central counterparty* of CCP bracht een radicale herstructurering van de derivatenmarkten teweeg. Eventuele verliezen veroorzaakt door de wanprestatie van één partij worden gedragen door de CCP, die op zijn beurt wordt gefinancierd door de instellingen die voorheen rechtstreeks met elkaar handelden.

In de handelsversie van zijn doctoraat analyseert Evariest Callens de regulering van CCP’s. Het werk is ronduit indrukwekkend, om minstens drie redenen. Ten eerste biedt Callens een robuust juridisch én economisch perspectief op een uiterst complexe materie. Ten tweede getuigt de tekst (en het bronnenapparaat) van een buitengewone belezenheid in het onderwerp. Ten derde kijkt Callens over grenzen heen door niet alleen het EU-recht, maar ook het Amerikaanse recht in detail te bestuderen.

Het boek bestaat uit een heldere inleiding, twee grote inhoudelijke delen (telkens onderverdeeld in verschillende hoofdstukken) en een conclusie. Het eerste deel, getiteld “OTC derivatives cleared through a CCP”, bevat een grondige analyse van wat OTC-derivaten zijn, hoe ze werken en welke rol CCP’s daarin spelen. Hoofdstuk 1 van dit deel toont wat de essentiële elementen van derivaten zijn en sluit af met een conceptuele definitie: “*aleatory contracts in which the payoffs of the two counterparties depend on the (non-)occurrence of one or more extrinsic, uncertain event(s) and in which the parties profess to expect opposite outcomes*” (p. 82 nr. 67). Hoofdstuk 2 beschrijft op zijn beurt welke rol CCP’s spelen wanneer er een contractuele wanprestatie plaatsvindt en welke voordelen centrale vereffening daarbij biedt. Hierbij is bovenal van belang dat een CCP beter werkt naarmate meer instellingen deelnemen en liquiditeit aanbrengen, in welk geval de CCP zélf een positief effect heeft op de liquiditeit in de markt.

Het tweede deel, getiteld “Regimes for CCP market access”, bouwt voort op het eerste en vormt de hoofdmoot van het boek. Hoofdstuk 1 beschrijft hoe postcrisisregulering een dominante rol voor CCP’s in derivaten creëerde. Dat gebeurde niet alleen door de hierboven vermelde verplichting tot centrale *clearing* voor bepaalde gestandaardiseerde OTC-derivaten. Ook werden niet-gestandaardiseerde, decentraal vereffende derivaten minder aantrekkelijk gemaakt door bijkomende verplichtingen op de partijen te leggen en duwden nieuwe prudentiële regels de banken richting gestandaardiseerde (en dus centraal vereffende) OTC-derivaten. Hoofdstuk 2 zoomt in op het centrale concept van systeemrisico. Callens toont op basis van een grondige literatuuranalyse aan dat het probleem niet zozeer ligt in opeenvolgende wanprestaties, waardoor financiële instellingen zouden omvallen als dominosteentjes, maar in door wantrouwen en liquiditeitsnood gedreven paniekverkoop van derivaten. Hoofdstuk 3 schakelt over op een juridische analyse van de regulering van CCP’s in de EU en de VS – zoals de boektitel belooft. Daarbij komen eerst de EU-regels aan bod, zowel wat betreft de regels voor CCP’s in de Unie als wat betreft de erkenning van CCP’s gevestigd daarbuiten, waarna de Amerikaanse volgen. Het hoofdstuk gaat echter verder dan droge rechtskundige beschrijving: in zijn evaluatie is Callens bovenal kritisch voor de strenge voorwaarden voor erkenning in de EU. Hij beargumenteert daarbij op overtuigende wijze dat dit juridisch kader net systeemrisico in de hand werkt: door meer fragmentatie in derivatenmarkten worden CCP’s kwetsbaarder en is de kans op paniekverkopen groter (*cf.* de lessen in Deel 1, Hoofdstuk 2 en Deel 2, Hoofdstuk 2). Hoofdstuk 4, ten slotte, analyseert de herstel- en afwikkelingsprocedures die gelden wanneer een CCP in zwaar weer zou terechtkomen. Dit juridisch kader is nog niet zo sterk ontwikkeld en laat ruimte voor *bail-outs*, waardoor Callens opmerkt dat meer duidelijkheid nodig is om ervoor te zorgen dat CCP’s geen overdreven risico’s zouden nemen met in het achterhoofd de mogelijkheid om gered te worden door de nationale overheid. De conclusie van het boek vat de belangrijkste inzichten uit de verschillende delen samen.

Dit is financieelrechtelijk onderzoek van de allerhoogste plank. De manier waarop Callens zowel de juridische finesses als de economische realiteit waarbinnen CCP’s opereren meester is, verdient lof en navolging. De uitgebreide economische analyse is onontbeerlijk om CCP-regulering te evalueren in het licht van systeemrisico. Callens doet het met verve.

Is het boek een aanrader? Niet universeel. Voor een simpelweg geïnteresseerde lezer is het te technisch, ook al biedt Callens veel nuttige achtergrondinformatie. Dit is een wetenschappelijk werk voor vakgenoten. Zelfs die vakgenoten zullen een vette kluijf hebben aan de soms lange blokken tekst vol verwijzingen en afkortingen. Zij zullen er echter ook veel uithalen. Zeker de theoretische delen over derivaten en systeemrisico zijn breder relevant dan het (zelfs binnen het financieel recht) nauwe onderwerp van CCP-regulering. Voor lezers die bezig zijn met dat laatste, is het boek een ware schat aan informatie. Met *Regulation of Central Counterparties (CCPs) in Light of Systemic Risk* heeft Callens een indrukwekkende bijdrage geleverd aan de stand van de wetenschap.

Joeri DE SMET

FINANCIËEL RECHT

R. DE WEIJS, J. DE VRIES en A. JONKERS, *Corporate Finance for Lawyers* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2023), 308p., £120,00, ISBN: 9781035302024.

Corporate finance is vandaag de dag niet meer weg te denken uit de bredere rechtspraktijk. Het spreekt voor zich dat praktici gespecialiseerd in financieringen van ondernemingen op bijna dagelijkse basis linksom of rechtsom met het meer financiële luik van de transacties geconfronteerd worden. Financieringsovereenkomsten hebben per definitie een insteek van wie hoeveel krijgt indien het goed gaat en wie hoeveel krijgt indien het slecht gaat met de onderliggende onderneming.

Hoe langer hoe meer blijft dat evenwel niet beperkt tot advocaten of rechtspractici met een specialisatie binnen dat rechtsdomein. Veel dossiers hebben vandaag (ook) een specifieke financieel-economische insteek. Denk bijvoorbeeld aan fusie- en overnamedossiers, maar ook geschillen (al dan niet als gevolg van een overnamedossier of in het kader van bijvoorbeeld een geschillenregeling).

Bovendien verwachten cliënten vandaag niet meer dat een advocaat (of een andere rechtspracticus) zich beperkt tot de analyse van wat wel of niet mag vanuit een zuiver juridisch oogpunt. Integendeel, cliënten zijn meer en meer op zoek naar advocaten of rechtspractici die actief met hen mee kunnen denken vanuit een meer financieel-economisch oogpunt. Minstens verwachten cliënten dat hun juridische adviseurs een basiskennis hebben van de financieel-economisch insteek van het betrokken dossier om op die manier een correcte vertaalslag te maken naar de juridische insteek.

Op die trend wil het voorliggende boek duidelijk inspelen. De auteurs zijn er immers van overtuigd dat de huidige rechtenopleiding niet is aangepast aan de ‘financialisering’ die de wereld de laatste decennia heeft doorgemaakt. Volgens de auteurs is er een blinde vlek waar de bestaande juridische literatuur stopt en de financieel-economische literatuur begint. Met name bevat deze laatste vaak geen beschrijving van enkele veelvoorkomende financieringspatronen. Net die veelvoorkomende patronen zijn in het bijzonder relevant voor de rechtspraktijk.

Hoewel de titel en de inleiding enigszins anders doen vermoeden, is het betrokken boek bijgevolg niet enkel relevant voor advocaten, maar wel voor alle rechtspractici

die in mindere of meerdere mate geconfronteerd worden met het financieel-economische luik van een dossier bovenop het strikt juridische.

Concreet doet het boek in 8 hoofdstukken, waarvan het eerste hoofdstuk de inleiding is, de voor de juridische praktijk belangrijkste principes uit de doeken. We bekijken een aantal hoofdstukken van naderbij.

In het tweede hoofdstuk analyseert Rolef de Weijs of de financiering via vreemd vermogen 'waarde' kan creëren voor de aandeelhouder in vergelijking met de situatie waarbij er zuiver voor eigenvermogensfinanciering zou worden gekozen. Hoewel het voor iemand zonder financiële achtergrond enigszins contra-intuïtief kan overkomen dat een aandeelhouder door vreemd vermogen aan te gaan een hoger rendement kan behalen, concludeert de auteur dat dit in de praktijk wel degelijk het geval is. Het aangaan van vreemd vermogen creëert voor de aandeelhouders immers een hefboom. Een onderneming kan dan meer geld verdienen door het vreemd vermogen aan te wenden dan de interest die het verschuldigd is op het vreemd vermogen. De daardoor gegenereerde winst kan dan worden toegerekend op het eigen vermogen van de onderneming, dat op haar beurt via de financiering van vreemd vermogen lager zal liggen. Ook het fiscale aspect speelt in dat verband een rol, aangezien interesten op het vreemd vermogen aftrekbaar zijn.

In het derde hoofdstuk beschrijven Joost de Vries en Rolef de Weijs de principes onderliggend aan de waardering van een vennootschap. Het hoofdstuk start met een eerder boekhoudkundige invalshoek. Vervolgens analyseren de auteurs het verschil tussen de *enterprise value* van een onderneming (zijnde het eigen vermogen vermeerderd met de nettoschuld) en *equity value* van een onderneming (zijnde eigen vermogen, het bedrag dat finaal toekomt aan de aandeelhouders).

Nadien lichten de auteurs twee gangbare methodes toe om de *enterprise value* van een onderneming te berekenen.

Eerst komt de 'ruwe' methode aan bod, waarbij de waarde van een onderneming wordt vastgesteld aan de hand van een *EBITDA-multiple*. In die methode wordt eerst de EBITDA (zijnde de winst vóór aftrek van rentekosten, belastingen, afschrijvingen en afboekingen) van de onderneming berekend, om die dan te vermenigvuldigen met een (gemiddelde) multiplicator die gangbaar is voor dezelfde ondernemingen uit die sector.

Daarnaast komt in dit hoofdstuk ook de meer gedetailleerde waarderingsmethode aan bod. In die methode berekent men aan de hand van concrete inschattingen de toekomstige vrije kasstromen van de betrokken onderneming en verdisconteert men die naar vandaag. Dit hoofdstuk beperkt zich in eerste instantie tot de basisprincipes van deze waarderingsmethode. Een meer diepgaande analyse van de verschillende kasstromen volgt later in het boek.

Om vervolgens tot de *equity value* van een onderneming te komen, dient van de *enterprise value* nog de nettoschuld te worden afgetrokken. In een voorlaatste deel van het hoofdstuk lichten de auteurs toe op welke manier die nettoschuld (*net debt*) concreet wordt berekend.

In het vierde hoofdstuk, van de hand van Joost de Vries, wordt de voormelde gedetailleerde waarderingsmethode verder uit de doeken gedaan. In het bijzonder focust de bijdrage op de verschillende soorten kasstromen binnen een onderneming, zijnde

operationele kasstroom, investeringskasstroom en financiële kasstroom. Tevens wordt ook toegelicht op welke manier de huidige waarde van de verschillende kasstromen op vandaag worden bepaald, meer bepaald hoe zij worden ‘verdisconteerd’ en welke discontovoet daarvoor wordt gebruikt.

De overige hoofdstukken handelen over financiering gewaarborgd door een zekerheid (Rolef de Weijs), hybride financieringsmethodes via aandeelhoudersleningen (Rolef de Weijs), financiering gewaarborgd door zekerheden van aandeelhouders (Aart Jonkers) en reorganisatieprocedure (Aart Jonkers en Rolef de Weijs).

Het boek is inderdaad ideaal voor advocaten en andere (rechts)practici door de uitermate praktische insteek ervan. Die laatste blijkt met name uit het hierboven beschreven derde hoofdstuk. In dit hoofdstuk maken de auteurs onder meer ook de brug tussen het concept ‘nettoschuld’ en de prijsbepalingsmethodes in het kader van overnamedossiers (*locked box/closing accounts*). Daarnaast analyseren de auteurs ook de techniek van de *debt pushdown*, die voornamelijk gangbaar is in het kader van overnamedossiers in de *private equity sector*. Het derde en vierde hoofdstuk zijn overigens niet enkel relevant voor transactionele advocaten. Hoe een onderneming gewaardeerd moet worden, betreft ook een standaard discussiepunt in geschillen tussen aandeelhouders waarbij advocaten en andere rechtspractici een meerwaarde kunnen bieden voor hun cliënteel en waar dit boek een goede ondersteuning kan bieden.

Samengevat, is dit boek een ideale eerste kennismaking voor advocaten en andere (rechts)practici met het aan belang winnende *corporate finance*. Ook zij die al een zekere (praktijk)kennis hebben opgedaan, zullen in het boek een goede opfrissing vinden van enkele basisprincipes en standaard financieringspatronen die in het bijzonder relevant zijn voor de rechtspraktijk.

Lander VAN GUCHT

FISCAAL RECHT

J. COUTURIER, B. PEETERS m.m.v. S. DE RAEDT en R. SMET, *Belgisch belastingrecht, in In hoofdlijnen* (Antwerpen: Maklu (27) 2022), 1524p., €205,00, ISBN: 9789046611562.

Inmiddels heeft het welbekende werk *Belgisch belastingrecht in hoofdlijnen* zijn imposante 27ste editie bereikt, en het blijft trouw aan zijn reputatie als overzichtelijk en allesomvattend referentiewerk voor het Belgisch belastingrecht in de ruime zin van het woord. De auteur van deze recentste editie is net zoals bij de vorige uitgave Bruno Peeters, met de medewerking van Sylvie De Raedt en Rik Smet. Dit team van auteurs slaagt erin de lezer te leiden langs de vaak complexe en ondoorgroendelijke paden van de belastingwetgeving. Ze slagen hierin met een verhelderende en toegankelijke schrijfstijl, gebaseerd op een goed doordachte en gestructureerde benadering.

Dit boek vangt aan met een uitgebreide inleiding tot de basisbeginselen en een aantal overkoepelende thema's die essentieel zijn voor een grondig begrip van het belastingrecht in zijn geheel. Het inleidende boekdeel behandelt de klassieke onderwerpen die doorgaans aan bod komen in basishandboeken fiscaal recht, zoals de aard en functies

van belastingen en de (grondwettelijke) basisbeginselen, maar het gaat ook verder door minder besproken onderwerpen te verkennen, zoals de dematerialisatie van de relaties met de fiscale administratie.

Het boek is verder opgedeeld in drie uitgebreide delen. Allereerst behandelt het staatsbelastingen, waarbij traditionele inkomstenbelastingen zoals de personenbelasting, vennootschapsbelasting, rechtspersonenbelasting en belasting voor niet-inwoners grondig worden behandeld. Bovendien worden procedurele aspecten, zoals het vestigen, innen en invorderen van belastingen niet vergeten. De indirecte belastingen in de brede zin worden uitgebreid besproken, met speciale aandacht voor btw en registratierechten. Het bijzondere is dat de voornaamste regels met betrekking tot registratierechten worden besproken voor elk van de drie gewesten, wat een verrijking vormt, aangezien de meeste Nederlandstalige werken zich beperken tot een bespreking van de toepasselijke Vlaamse regels.

Wat dit boek ook onderscheidt van andere werken, is de uitvoerige behandeling van minder bekende belastingen, zoals de met inkomstenbelasting gelijkgestelde belastingen, de belastingen opgenomen in het Wetboek diverse rechten en taksen, de douanerechten en accijnsrechten. Deze belastingen worden meestal over het hoofd gezien in basishandboeken over fiscaal recht.

Een tweede uitgebreid deel van het boek onderzoekt de overige regionale belastingen, opnieuw voor elk van de drie gewesten. Dit boekdeel omvat ook een beknopte bespreking van lokale belastingen, met nadruk op de provinciale en gemeentelijke belastingregels.

Tot slot biedt het boek een overzicht van de belangrijkste regels van internationaal belastingrecht vanuit een Belgisch perspectief. De auteurs slagen erin de kernregels en huidige aandachtspunten van dit complexe gebied beknopt samen te vatten.

Lezers zullen ook de moeite waarderen die is genomen om elk boekdeel vooraf te laten gaan door een literatuurselectie met enkele van de meest relevante verdiepende werken.

Hoewel de fiscale regels jaar na jaar talrijker en complexer worden, zijn de auteurs erin geslaagd om het aantal bladzijden in dit werk te beperken tot 1524 (t.o.v. 1526 bladzijden in de vorige editie). De lezer wordt overigens bij het navigeren door dit lijvige werk geholpen door de heldere structuur en uitgebreide trefwoordenlijst die aan het einde werd opgenomen.

Kortom, *Belgisch belastingrecht in hoofdlijnen* is een referentiewerk voor iedereen die op zoek is naar een diepgaand overzicht van het Belgische belastingstelsel. De duidelijke schrijfstijl, context en bespreking van minder bekende belastingen maken het een onmisbare gids voor zowel studenten als professionals.

Filip DEBELVA

FISCAAL RECHT

M. DELANOTE, *De erfbelasting* (Brugge: die Keure (2) 2022), 285p., €75,00, ISBN: 9789048644841.

De invloed van het fiscaal recht bij de toepassing van privaatrechtelijke regels valt niet te onderschatten. (zie bv. A. Wylleman, “Hoe fiscaal kleurt het zakenrecht”, in I. Claeys (ed.), *De kleuren van het recht*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 95-110). Evenzeer ligt de oplossing van bepaalde fiscale vraagstukken besloten in het privaatrecht (zie bv. M.-L. Degroote, “(Her)kwalificatieproblematiek van vergoeding(en) bij de voortijdige beëindiging van het opstalrecht: Natrekkingsvergoeding, vergoeding voor gebruiks- en genotsverlies of koopprijs” (noot onder Gent 7 januari 2020), *RW* 2022-23, (476) 476, nr. 4). Van een privatist mag dus een zekere basiskennis van het fiscaal recht verwacht worden, zoals in de materie van de erfbelasting.

De nieuwe editie van het handboek *De erfbelasting* van de hand van Mark Delanote met de medewerking van Elisabeth Janssens betreft daarvoor een goed eerste aanknopingspunt. Deze editie komt er slechts twee jaar na de vorige (2020). Toch is er op twee jaar tijd al het een en ander gewijzigd. Enerzijds zijn er een aantal nieuwe interpretaties van de Vlaamse Belastingdienst (‘VLABEL’) die besproken moeten worden. Zo diende VLABEL zijn standpunt inzake de bedingen van optionele conventionele terugkeer aan te passen (zie VLABEL standpunt 8 november 2021, nr. 16030) naar aanleiding van het cassatiearrest van 14 oktober 2021. In tegenstelling tot wat VLABEL in het verleden aannam (zie VLABEL standpunt 4 april 2016, nr. 16030), oordeelde het Hof dat ook een optionele ontbindende voorwaarde (ook al is de uitwerking afhankelijk van de wilsuiting van een partij) dezelfde werking heeft als een (automatische) ontbindende voorwaarde (Cass. 14 januari 2021, AR F.20.0081.N; zie voor een bespreking in het handboek p. 23-25, nr. 23).

Daarnaast worden ook de recente ontwikkelingen in het burgerlijk recht, zoals de inwerkingtreding van Boek 2, Titel 3, Boek 4 (familiaal vermogensrecht; 1 juli 2022) en Boek 3 (goederenrecht; 1 september 2021) van het Burgerlijk Wetboek in deze nieuwe editie geïntegreerd. De hervorming van het Burgerlijk Wetboek geeft ook aanleiding tot bepaalde fiscale vraagstukken. Zo wordt bijvoorbeeld voor de toepassingsvoorwaarden van de bedekte bevoordeling bij de gesplitste aankopen en inschrijvingen (art. 2.7.1.0.7 VCF) gekeken naar de notie ‘tussenpersonen’ in het burgerlijk recht volgens artikel 911 laatste lid én artikel 1100 Oud BW. Door de hercodificatie van het Burgerlijk Wetboek werd artikel 911 laatste lid Oud BW hernomen in artikel 4.144 BW, maar artikel 1100 Oud BW werd geschrapt, met een wijziging van het toepassingsgebied in het fiscaal recht tot gevolg (zie p. 120-121, nrs. 175-179). Denk ook aan de discussie in de rechtsleer over de verhouding tussen de wettelijke aanwas van vruchtgebruik (art. 3.141 lid 4 BW) en het wettelijk toegekend opvolgend vruchtgebruik (art. 4.18 en 4.23 BW). De vraag naar voorrang tussen beide soorten vruchtgebruik heeft fiscale implicaties: primeert het wettelijk opvolgend vruchtgebruik, dan is er immers erfbelasting verschuldigd op basis van artikel 2.7.1.0.2 lid 2 VCF. Voor de wettelijke aanwas is (voorlopig) noch registratiebelasting (zie VLABEL standpunt 27 september 2021, nr. 21059), noch erfbelasting verschuldigd. De discussie gaf zelfs aanleiding tot een debat binnen het Comité voor Studie en Wetgeving (CSW-dossier 4457). Spijtig genoeg komt de discussie niet aan bod in

het handboek. De auteur beperkt zich tot het aanstippen van de regelgeving van de wettelijke aanwas (p. 25, nr. 25) en het wettelijk toegekend opvolgend vruchtgebruik (p. 26-28, nrs. 26-30). Dat neemt niet weg dat het boek heel wat andere troeven te bieden heeft, waarover zo meteen meer.

Eerst past het om het handboek wat meer te kaderen: de structuur van het handboek volgt de opbouw van de verschillende afdelingen binnen Hoofdstuk 7 “Erfbelasting” van de Vlaamse Codex Fiscaliteit. Achtereenvolgens komen aan bod: het belastbaar voorwerp (i), de belastingplichtigen en belastingschuldigen (ii), de belastbare grondslag (iii), de tarieven (iv), de verminderingen (v) en vrijstellingen (vi), om te eindigen met een korte blik op de wijze van heffing (vii). Het handboek behandelt in hoofdzaak de Vlaamse erfbelasting, maar schrikt er absoluut niet voor terug om een vergelijking te maken met de regelgeving in de andere gewesten, met name het Waalse en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De Vlaamse practicus die geconfronteerd wordt met een fiscaal vraagstuk in deze gewesten zal hier in bepaalde gevallen dus al een begin van antwoord terugvinden, of minstens op weg gezet worden naar de relevante bepalingen. Verder vormt de bespreking van het materiële recht het zwaartepunt van het werk. Een bespreking van het formeel recht (de procedure, de aangifte van de nalatenschap, notificatieverplichtingen, attest of akte erfopvolging etc.) komt dus niet of eerder in beperkte mate (in het zevende deel Wijze van heffing) aan bod.

Het fiscale landschap wordt niet alleen vormgegeven door de (uitgebreide) regelgeving. Een belangrijke rol is eveneens weggelegd voor de (interpretatie door de) fiscus, waardoor een verwijzing naar (recente) voorafgaande beslissingen en standpunten van VLABEL niet kan uitblijven. Waar relevant wordt de (evolutie van de) visie van VLABEL (of zelfs de federale administratie) uiteengezet en soms geeft de auteur ook een inkijk in zijn eigen visie (bv. p. 85 e.v., nr. 124 of p. 137, nr. 209). De beknopte (en geactualiseerde) weergave van de interpretaties van VLABEL is een enorm pluspunt: het zou namelijk wel eens kunnen voorkomen dat men door de veelheid aan beslissingen en standpunten van VLABEL door het bos de bomen niet meer ziet. In dat geval is het sterk aan te raden om het handboek er even bij te nemen om het overzicht terug te vinden. Wat ondergetekende echter het meest heeft weten te appreciëren, is de bijzonder praktijkgerichte aanpak: met name de stap-voor-stap volledig uitgeschreven berekeningen en voorbeelden bij de toepassing van de verschillende bepalingen. De soms niet zo uitnodigende (ellenlange) bepalingen van de Vlaamse Codex Fiscaliteit zouden – zeker een *privatist pur sang* – wel eens durven afschrikken. Met de vele voorbeelden van berekeningen durf je als lezer zelf aan de slag te gaan.

Kortom, het handboek *De erfbelasting* is een aanrader voor wie het fiscaal recht nog grotendeels onontgonnen terrein is. Wie het boek ter hand neemt, slaagt erin om aan de hand van de beknopte uitleg van de verschillende bepalingen binnen de erfbelasting, vergezeld van een uiteenzetting van de meest recente standpunten van VLABEL en de vele berekeningen en illustraties, op korte termijn de essentie van de erfbelasting onder de knie te krijgen. Voor de meer ervaren fiscalist is het handboek waarschijnlijk niets nieuws onder de zon, maar dat weerhoudt hem of haar er zeker niet van om het handboek als uitstekende opfriscursus te hanteren.

Marie-Laure DEGROOTE

GERECHTELIJK RECHT

J.R. MATA DONA en N. LAVRANOS (eds.), *International Arbitration and EU Law*, in *Elgar Arbitration Law and Practice series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2021), 616p., £184,00, ISBN: 9781788973991.

Met *International Arbitration and EU Law* wordt in twintig bijdragen geïllustreerd hoe het EU-recht in toenemende mate verschillende aspecten van handels- en investeringsarbitrage beïnvloedt. Dit boek bespreekt de laatste ontwikkelingen op basis van de ervaringen van eigen invalshoeken van vooraanstaande beoefenaars van zowel het handelsrecht als het arbitragerecht. Het illustreert op deskundige wijze de diepte en breedte van de impact van het EU-recht op de partijautonomie en op de beoordeelmarge waarover arbitragepanelen beschikken.

De uitgebreidheid en verscheidenheid van de raakvlakken tussen het EU-recht en het arbitragerecht blijken duidelijk uit de onderwerpen die worden behandeld in dit indrukwekkende naslagwerk: gaande van handelsagentuur, nietigverklaring van arbitrale uitspraken, procedeeverbod, mededinging, uitdagingen in het kader van de Economische en Handelsovereenkomst, consumentenbescherming, collectief verhaal, schadevergoeding, gegevensbescherming, mensenrechten, het Energiehandvestverdrag, erkenning en tenuitvoerlegging van arbitrale uitspraken, beslechting van geschillen tussen investeerders en staten, investeringen in het kader van bilaterale investeringsverdragen binnen de EU, bemiddeling, multilateraal investeringshof, overheidsopdrachten tot belastingen.

In het eerste deel, “The pre- and post-award stage in international commercial arbitration vis-à-vis EU law and the European attitude toward anti-suit relief”, wordt dieper ingegaan op cruciale aspecten van de arbitrageprocedure zoals de bevoegdheid om te oordelen over een arbitrageclausule, de erkenning en uitvoering van arbitrale uitspraken en het opleggen van een procedeeverbod. De bijdrage van Piotr WILINSKI (“Interaction between international commercial arbitration and EU law before the award is rendered”) behandelt de toepassing van EU-recht in alle stappen van de arbitrageprocedure en de controverse rond het stellen van prejudiciële vragen aan het Hof van Justitie van de EU (HvJ-EU). Vervolgens wordt in de bijdrage van Bo Ra HOEBEKE en Juan Manuel SANCHEZ PUEYO (“The impact of EU law on challenges, recognition and enforcement of international commercial awards”) ingezoomd op de gronden op basis waarvan de erkenning van arbitrage-uitspraak kan worden geweigerd en dit aan de hand van enkele mijlpaalarresten, waaronder *SA Thalès Air Defence v. GIE Euromissile* van het hof van beroep van Brussel. Sophie J. LAMB, Bryce WILLIAMS en Robert PRICE gaan ten slotte in op de relatie tussen het procedeeverbod, EU-recht en het Verdrag van New York vanuit een rechtshistorische benadering (“The relationship between anti-suit relief, EU law and the New York Convention”).

In het tweede deel, “Selected areas of intersection between EU law and international commercial arbitration”, wordt capita-selecta-gewijs een overzicht gegeven van de wisselwerking tussen het EU-recht en internationale handelsarbitrage. Monica FERIA-TINTA (“Arbitration and the European Convention on Human Rights”) trapt dit deel af met een bespreking van de relevantie van het recht van verdediging in arbitrageprocedures en de verplichting van overheden tot het controleren van de (juistheid en rechtvaardigheid van) arbitrale uitspraken. Alexander BLUMROSEN (“The allocation of

GDPR compliance in arbitration”) heeft het in zijn bijdrage over de toepasselijkheid en naleving van de vereisten van de Algemene Verordening Gegevensbescherming tijdens de arbitrageprocedure en de prangende vraag of een schending daarvan kan leiden tot niet-uitvoerbaarheid van de arbitrale uitspraak. Niuscha BASSIRI en Emily HAY (“‘Consumer protection’ in international arbitration and EU law”) bespreken de wenselijkheid en de limieten van arbitrage bij consumentengeschillen. Herfried WÖSS en Adriana SAN ROMÁN RIVERA (“Damages in international commercial arbitration”) gaan in hun bijdrage gedetailleerd te werk in het beschrijven van de begroting van de schadevergoeding in arbitrageprocedures en leggen eenvoudig uit hoe het de concepten ‘full compensation’ en ‘but-for premise’ worden ingevuld. Patricia ZIVKOVIC en Toni KALLIOKOSKI (“Arbitration in antitrust damages cases in the European Union”) maken een analyse van de rechtspraak van het HvJ-EU, m.n. *CDC Hydrogen*, over de geldigheid van arbitrageclausules in mededingingszaken en de problemen die zouden kunnen rijzen bij de privaatrechtelijke afdwinging van mededingingsinbreuken via arbitrage. Stacie I. STRONG (“Collective redress arbitration in the European Union”) bespreekt Europese voorbeelden van een collectieve vordering via arbitrage en de lessen die uit het verleden kunnen worden getrokken voor doelgerichte hervormingen om collectieve geschillenoplossing via arbitrage performanter te maken. Dodo CHOCHITAICHVILI (“The law governing commercial agency agreements”) geeft in zijn bijdrage enkele leidraden bij de benadering van handelsagentuurgeschillen in het licht van de *Ingmar*-, *Agro*- en *Unamar*-rechtspraak van het HvJ-EU en meer bepaald de territoriale werking van de Handelsagentuurrichtlijn. Het tweede deel wordt afgesloten met een bijdrage van Luis CAPIEL en Oliver COJO (“The potential impact of Directive 2014/24/EU on construction arbitration in Europe”) over de mogelijke impact van Richtlijn 2014/24/EU op de arbitrage in de bouwsector in Europa.

In het derde deel, “Intersections between international investment arbitration and EU law”, wordt een overzicht gegeven van de impact van het EU-recht op investeringsarbitrage. In dit deel zet George A. BERMANN (“General aspects of investor-state dispute settlement”) eerst algemene aspecten van de beslechting van geschillen tussen investeerders en staten uiteen, om dan enkele specifieke onderwerpen (bv. bevoegdheid van de EU over directe buitenlandse investeringen, intra-EU-investeringsrecht en -beleid) te belichten. Vervolgens gaan Quentin DECLÈVE en Isabelle VAN DAMME (“Investment arbitration under intra-EU Bits”) dieper in op de gespannen verhouding tussen bilaterale investeringsverdragen en het EU-recht. Jeffrey SULLIVAN en David INGLE (“Arbitration under the Energy Charter Treaty: The relevance of EU law”) hebben het specifiek over de intra- en extra-EU-geschillen die zijn gerezen onder het Energiehandvestverdrag en de impact van de *Achmea*-rechtspraak van het HvJ-EU. Dorieke OVERDUIN (“Investment Chapter in CETA: Groundbreaking or much ado about nothing”) legt op begrijpelijke wijze uit waarom de Economische en Handelsovereenkomst baanbrekend is en moet worden beschouwd als een *primus inter pares*. Olivier van DER HAEGEN en Maria-Clara VAN DEN BOSSCHE (“Procedural issues: annulment, recognition and enforcement of investment treaty awards”) bespreken de procedurele problemen die kunnen ontstaan wanneer de verliezende partij in een investeringsarbitrage weigert om vrijwillig de arbitrale uitspraak uit te voeren, mede in het licht van de bijzondere problematiek van de staatsimmunitet. Herfried WÖSS en Adriana SAN ROMÁN RIVERA (“Damages in investment treaty arbitration”) gaan in hun tweede bijdrage in dit boek specifiek in op de berekening van de schadevergoeding

in investeringsarbitrage waar de ‘Chorzów-formule’ centraal staat. Stefano CASTAGNA (“Essential elements of taxation – investment protection and dispute settlement”) behandelt een onderbelicht thema van de wisselwerking tussen internationale belastingen en internationale investeringsarbitrage, in het bijzonder de verschuldigde belastingen bij arbitrale uitspraken. Friedrich ROSENFELD (“The multilateral investment court”) is in zijn bijdrage kritisch over het vooropgestelde multilaterale investeringshof en de uitdagingen die met de implementatie daarvan gepaard gaan, zowel op nationaal, Europees als op internationaal niveau. Het boek wordt afgesloten met een bijdrage van Anne-Karin GRILL en Emanuela MARTIN (“The impact of EU Law on International Commercial Mediation”), waarin de invloed van het EU-recht op de internationale handelsbemiddeling wordt toegelicht.

De lezer die geconfronteerd wordt met arbitragevraagstukken heeft met *International Arbitration and EU Law* een grote bron aan informatie. De auteurs hebben op een toegankelijke wijze het belang van de rechtspraak van het HvJ-EU aangetoond en hoe de invloed van het EU-recht is doorgedrongen tot verschillende gebieden die traditioneel verband houden met commerciële arbitrage.

Christopher DUMONT

GERECHTELIJK RECHT

K. WAGNER, *Handboek Arbitrage* (Antwerpen: Intersentia 2022), xxii + 822p., €172,00, ISBN: 9789400014367.

Dit handboek overspant het verleden en het heden van het Belgische arbitragerecht, en biedt een blik op de toekomst. Kris Wagner, de auteur van dit handboek, combineert hierbij praktijk en theorie in vier grondige delen: (i) algemeen, over de historiek en grondslagen van de arbitrage, (ii) artikelsgewijs, over deel VI van het Gerechtelijk Wetboek (art. 1676-1722 Ger.W.), en tot slot nog (iii) bijzondere leerstukken, zoals de aansprakelijkheid van de arbiter, en (iv) varianten van arbitrage. De wet definieert de arbitrageovereenkomst als “een overeenkomst waarin de partijen alle geschillen of sommige geschillen die tussen hen gerezen zijn of zouden kunnen rijzen met betrekking tot een bepaalde, al dan niet contractuele, rechtsverhouding aan arbitrage voorleggen” (art. 1681 Ger.W.). In de inleiding definieert Wagner de arbitrage nader als een (bovenpartijdig) buitengerechtelijk mechanisme (“waarbij een onafhankelijke derde [...] een geschil over een bepaalde rechtsverhouding zal beslechten”), vrijwillig overeengekomen door partijen als alternatief voor de principiële rechtsmacht van de overheidsrechter. Hieronder volgt een bespreking die het handboek situeert binnen de andere instrumenten voor *alternative dispute resolution* (ADR), hier begrepen als geschillenbeslechting buiten de rechter om.

In het voorwoord gaat Ivan Verougstraete, erevoorzitter van het Hof van Cassatie, het controversiële karakter van arbitrage niet uit de weg. Dat duidt ook meteen de nood aan van dit handboek, met name “dat een insider concreet zou uitleggen hoe arbitrage verloopt”. Het onbeminde vloeit in zekere zin voort uit het onbekende. Hierbij situeert hij de auteur van het handboek binnen de arbitragegemeenschap als een genuanceerde

stem, als “geen absolute believer in arbitrage”. Dat komt in het handboek naar voren bij de grenzen aan de geschillen die voor arbitrage vatbaar zijn. Dat vormt verder de focus van deze bespreking en wijst meteen ook op een zwakke plek binnen het huidige ADR-landschap: de nood aan uniformiteit bij de geschillen die voor ADR vatbaar zijn. Dat vereist eerst volgend intermezzo ter toelichting.

Oorspronkelijk waren de geschillen die vatbaar waren voor een dading, ook vatbaar voor arbitrage (zie F. Van den Abeele en D. Willems, “Arbitrage over huurgeschillen: een analyse in het licht van de recente rechtspraak van het Grondwettelijk Hof”, *TBBR* 2021, nr. 10, 506-518). Tegenover de (bovenpartijdige) arbitrage, is de (tussenpartijdige) dading een bijzonder contract waarbij partijen tezamen via wederzijdse toegevingen een geschil willen vermijden of beëindigen (art. 2044-2058 Oud BW). De dadingsvatbaarheid komt neer op de mogelijkheid om over de voorwerpen te beschikken die in de dading zijn begrepen (art. 2045 lid 1 Oud BW – zie hierover de toonaangevende werken over de dading, zoals Gheysen (1966), De Gavre (1967), Tilleman, Claeys, Coudron en Loontjens (2000), Marchal (2014), Portugaels (2017 en 2018), Georges (2021) en Rigolet (2021)). De Arbitragewet van 24 juni 2013 verruimde de geschillen die voor arbitrage vatbaar zijn. Het oorspronkelijk gekozen criterium (‘dadingsvatbaarheid’) gaf aanleiding tot een discussie “over de arbitreerbaarheid van geschillen in verband met bepalingen van openbare orde” (*Parl.St.* Kamer 2012-13, nr. 53-2743/1, 10). Het nieuwe, ruimere criterium verdeelt geschillen in twee categorieën naargelang de al dan niet vermogensrechtelijke aard ervan (= naargelang de geschillen al dan niet in geld waardeerbaar zijn). Enkel in de tweede categorie geldt nog het vereiste dat het geschil voor dading vatbaar moet zijn. Die verruiming in 2013 maakt duidelijk dat een arbiter een vermogensrechtelijk geschil kan beslechten dat de openbare orde raakt. Opmerkelijk is dat het verruimde toepassingsgebied werd overgenomen in 2018 voor de bemiddeling en collaboratieve onderhandelingen (art. 1724 *iuncto* art. 1738 Ger.W.). Die verruiming geldt niet bij de minnelijke schikking die voortvloeit uit een rechterlijke verzoening (art. 731 lid 2 Ger.W.), waarbij de dadingsvatbaarheid het enige criterium is gebleven. Er bestaat vandaag dus geen uniforme perimeter voor de oplossing van geschillen naast de overheidsrechtspraak: enerzijds de arbitrage, de bemiddeling en de collaboratieve onderhandelingen, en anderzijds de minnelijke schikking en de dading (F. Van den Abeele en D. Willems, *op.cit.*, 509).

Aan die nood komt het artikelsgewijze deel van Wagner tegemoet. Bij de verruiming in 2013 heeft de wetgever niet exhaustief toegelicht welke geschillen precies vallen onder de twee categorieën (en welke geschillen erbuiten vallen). Als voorbeeld (te situeren binnen de eerste categorie) vermeldt de parlementaire voorbereiding de geschillen over het mededingingsrecht, die de openbare orde kunnen raken. Op dit punt biedt Wagner meer duidelijkheid over de grenzen aan geschillen die voor dading vatbaar zijn (bij de artikelsgewijze bespreking van art. 1676 Ger.W.). Dat gebeurt enerzijds op positieve wijze, door te duiden wat precies vermogensrechtelijke (= in geld waardeerbare) geschillen in de praktijk zijn. Hij onderscheidt vier types: een geschil dat betrekking heeft op (i) een vordering tot betaling van een geldsom, (ii) een declaratoire vordering die de vermogenstoestand van een partij betreft, (iii) een vordering tot wijziging van een vermogenstoestand van een partij en (iv) een vordering tot staking of herroeping ter bescherming van economische belangen. Daarnaast gebeurt een verkenning van de grenzen ook op negatieve wijze. Zo duidt Wagner dat arbitrage niet mogelijk is voor niet-vermogensrechtelijke geschillen die

niet voor dading vatbaar zijn, doordat zij betrekking hebben op (i) rechten die van openbare orde zijn (waarvan Wagner een restrictieve benadering vooropstelt, eventueel te nuanceren gelet op de nieuwe omschrijving van openbare orde in art. 1.3 lid 4 van Boek 1 BW), (ii) goederen die buiten de handel zijn, bijvoorbeeld het openbaar ambt, (iii) publieke goederen die behoren tot het openbaar domein, (iv) socialezekerheidsgeschillen, (v) arbeidsongevallen, (vi) fiscale zaken, (vii) douanegeschillen, (viii) uitoefening van de strafvordering, of (ix) de staat van de persoon, bijvoorbeeld over de afstamming van een persoon. Wagner biedt zo een aanvulling op de eerdere toonaangevende rechtsleer (o.m. Demeyere (2013), Piers en Storme (2014), Keutgen en Dal (2015) en De Buyer (2018)).

Opvallend is dat die explicitering van de grenzen op haar beurt vragen oproept binnen het ADR-landschap. Over de uitoefening van de strafvordering bij douanegeschillen geldt bijvoorbeeld een belangrijke nuancering bij de dading. Artikel 2046 Oud BW bepaalt: “Dading kan worden aangegaan over de burgerlijke belangen die uit een misdrijf ontstaan. Zij verhindert de vervolging van het openbaar ministerie niet.” In douane- en accijnzaken kan de bevoegde administratie de strafvordering uitoefenen. Die uitzondering op de principiële bevoegdheid van het Openbaar Ministerie vloeit voort uit artikel 281 §2 Algemene wet van 18 juli 1977 inzake douane en accijnzen (AWDA). In een principearrest kwalificeerde het Hof van Cassatie de ‘transactie’ die de douaneadministratie sluit (art. 263-264 AWDA) als een dading in de zin van artikel 2044 Oud BW (Cass. 22 september 2011, C.10.0506.N). Dat plaatst de uitsluiting in de vorige alinea in een ander perspectief en noopt tot een zekere uniformiteit binnen het ADR-landschap. Dat biedt nog voer voor discussie bij een volgende editie.

Kortom, dit handboek biedt zowel een overzicht als diepgaande inzichten. Het Belgische arbitragerecht laat zich zo toegankelijker benaderen. Het handboek biedt een startpunt voor fundamentele vraagstukken op het snijpunt van gerechtelijk recht en contractenrecht. Het zet een stap richting ideale wereld: van *alternative dispute resolution* naar *appropriate dispute resolution*.

Daan WILLEMS

GOEDERENRECHT

F. BURSENS m.m.v. L. DE SMIJTER, *Appartementsmede-eigendom* (Antwerpen: Intersentia 2022), xiv + 210p., €97,00, ISBN: 9789400014657.

Van alle onderdelen vervat in het nieuwe Boek 3 ‘Goederen’ van het Burgerlijk Wetboek is de overname van het appartementsrecht misschien wel het minst revolutionair of vernieuwend. Dat verduidelijken de auteurs van het handboek *Appartementsmede-eigendom* ook meteen in hun inleiding: op twee kleine, punctuele rechtzettingen na zijn de artikelen 3.84-3.100 BW een overname van de voormalige artikelen 577/3-577/14 Oud BW. Het opzet van huidig boek is daarom ook niet een beweerdelijk volledig nieuw legislatief kader uit te leggen en te verklaren. Daartoe was meer aanleiding na de hervormingen van 2010 en 2018. De auteurs hebben de formele vormwijziging van de artikelen (nieuwe nummering) veeleer aangegrepen om nogmaals de grote

lijnen van het appartementsrecht sinds de substantiële materiële wijzigingen uiteen te zetten in een bondig, omvattend, praktisch en gebruiksvriendelijk werk.

Dat uit zich ook meteen in de structuur ervan, sterk geënt op het wetgevend kader en de klassieke literatuur. Na een bespreking van het toepassingsgebied van de Appartementswet, worden summier de verschillende akten (basisakte, reglement van mede-eigendom en reglement van interne orde) en de rechtspersoonlijkheid van de vereniging van mede-eigenaars besproken. Een leuke toevoeging bij dit laatste gaat uit naar de mogelijke aansprakelijkheidsvorderingen en -gronden tegenover de vereniging van mede-eigenaars. Enige verwarring wordt hier evenwel veroorzaakt door de orgaantheorie op eenzelfde hoopje te gooien als de aansprakelijkheid voor aangestelden (art. 1384 lid 3 Oud BW). Vervolgens komen de verschillende organen aan bod: de algemene vergadering, de syndicus, de raad van mede-eigendom etc. Daarna biedt hoofdstuk X een helder overzicht van de verschillende rechtsvorderingen eigen aan het appartementsrecht. De laatste hoofdstukken worden gewijd aan de klassieke *capita selecta* die tevens door de wet extra aandacht krijgen: uitvoeringswerken aan het gebouw, eigendomsoverdracht van de kavel, afbraak, privacybescherming, taal en einde van de vereniging van mede-eigenaars. Het finale hoofdstuk weidt ten slotte nog wat uit over een praktisch relevant thema: energieprestaties en nutsvoorzieningen. De hervorming van 2018 heeft voor bepaalde nutsvoorzieningen voorzien in de nodige flexibiliteit (bv. laadpalen voor elektrische wagens).

De auteurs overdrijven op de achterflap niet wanneer zij trots verwijzen naar de talrijke voorbeelden uit de rechtspraak om het theoretisch kader te duiden en bevattelijker te maken. De veelvuldige rechtspraak concretiseert systematisch de verschillende algemene (en soms wat abstracte) regels van het appartementsrecht. Dit maakt dat de lezer niet alleen een theoretisch kader toegelicht krijgt, maar ook meteen een goed beeld krijgt van de praktische invulling en grenzen van elke regel. Het apparaat aan rechtspraak is daarenboven niet enkel uitgebreid, maar ook actueel. Heel wat aangehaalde uitspraken dateren van minder dan drie jaar geleden. Daaronder bevinden zich ook enkele onuitgegeven vonnissen.

De aandacht voor de praktijk blijkt ook uit de behandeling van de onderwerpen. Naast het eerder aangehaalde slothoofdstuk over energieprestaties en nutsvoorzieningen wordt bijvoorbeeld ook de mogelijkheid tot digitaal vergaderen nader uiteengezet. Na een korte analyse van de vereiste organisatie hiertoe concludeert de auteur dat fysiek vergaderen – ook vanwege de vereiste hard- en software – de regel zal blijven.

De combinatie van de klassieke structuur enerzijds en de recente rechtspraak anderzijds maken dat de auteurs slagen in hun opzet. Het boek biedt een geheel maar bevattelijk overzicht van het huidige appartementsrecht, met een specifieke focus op de invulling ervan in de praktijk. De consistente verwijzing naar de oude bepalingen én de nieuwe bepalingen bij de inhoudelijk (quasi ongewijzigde) regelgeving, maken het werk nog praktischer. Conclusie: indien u een langeafstandsvlucht voor de boeg heeft en graag een coherent overzicht zou willen lezen van het Belgische appartementsrecht zonder daarbij in slaap te vallen, is dit boek uiterst geschikt. Voor (praktijk)juristen die geregeld in aanraking komen met het appartementsrecht is het eveneens waardevol.

Thibaut VERHOFSTEDÉ

GOEDERENRECHT

N. CARETTE en R. JANSEN, *Handboek goederenrecht* (Antwerpen: Intersentia 2022), xxiv + 906p., €225,00, ISBN: 9789400014121.

Dit handboek van Nicolas Carette en Ruud Jansen bouwt deels voort op het goederenrechtelijke deel van het verzamelwerk van René Dekkers (*Handboek Burgerlijk Recht*). Het *Handboek Goederenrecht* heeft een zeer pragmatische insteek, die is ingegeven vanuit zowel de academische als de praktijkgerichte achtergrond van de auteurs. Nicolas Carette is docent bijzondere overeenkomsten en goederenrecht en tevens advocaat. Ruud Jansen combineert het ambt van notaris met een onderwijsactiviteit in het notarieel vermogens- en executierecht.

De inhoud van het boek is opgebouwd volgens een logische en goed te volgen structuur. De auteurs kozen ervoor om het werk op te delen in drie delen: een algemeen deel, een deel over goederen en een deel over zakelijke rechten.

In Titel 1 van het algemeen deel wordt het (nieuwe) goederenrecht gesitueerd, onder meer ten opzichte van andere rechtsdomeinen en ten opzichte van het oude goederenrecht. Titel 2 bespreekt het temporeel toepassingsgebied van Boek 3 ‘Goederen’ van het BW. Vervolgens komen de vermogensleer (Titel 3) en de algemene principes van zakelijke rechten (Titel 4) aan bod. In die vierde titel duiden de auteurs onder meer (de nuanceringen op) het beginsel van *numerus clausus* en de kenmerken van zakelijke rechten. Titel 5 van het eerste deel gaat over de verkrijging en overdracht van zakelijke rechten. Daarbij maken de auteurs een duidelijk onderscheid tussen de afgeleide en de oorspronkelijke wijzen van verkrijging. Concepten als beschikkings(on)bevoegdheid, verkrijgende verjaring, goede dan wel kwade trouw en (roerende en onroerende) natrekking worden op een voor de lezer – student dan wel practicus – bevattelijke wijze uitgelegd. De verschillende wijzen van tenietgaan van zakelijke rechten zijn het voorwerp van Titel 6 van het algemeen deel. Titel 7 betreft de problematiek van publiciteit en derdenwerking. De laatste titel van Deel 1 haalt enkele concepten aan die beschouwd kunnen worden als een beperking op (of begrenzing aan) de uitoefening van zakelijke rechten (Titel 8), namelijk de leer van het rechtsmisbruik en het leerstuk van de hinder uit nabuurschap.

Het tweede deel van het handboek draagt het opschrift ‘Goederen’ en bespreekt in een eerste titel de driedeling personen – voorwerpen – dieren, vervolgens het onderscheid tussen voorwerpen, goederen en zaken en daarna het onderscheid tussen vruchten en opbrengsten (Titel 1). De tweede titel van Deel 2 deelt goederen verder in aan de hand van vier indelingscriteria (Titel 2).

Het derde en meest omvangrijke deel van het boek betreft de zakelijke rechten. Als eerste komt het eigendomsrecht (Titel 1) aan bod. Daarna worden achtereenvolgens de mede-eigendom (Titel 2), de erfdiensbaarheden (Titel 3), het vruchtgebruik (Titel 4), het erfpachtrecht (Titel 5) en het opstalrecht (Titel 6) besproken. Bij de bespreking van de zakelijke rechten worden de ‘standaard’-aspecten (kenmerken, bevoegdheden, verplichtingen ...) op geregelde basis aangevuld met eerder originele topics, zoals de positie van de schuldeisers in het kader van een boedelgemeenschap (link met het Ger.W. en met het WVV) en een uitgebreide toelichting bij de problematiek van aandelen in een vennootschap en intellectuele-eigendomsrechten in het kader van een opsplitsing vruchtgebruik-bloote eigendom.

In het *Handboek Goederenrecht* komen (vanzelfsprekend) alle topics inzake goederenrecht aan bod, maar de auteurs schuwen de connectie met andere rechtsdomeinen niet. Zo komen raakvlakken aan bod tussen het goederenrecht en het administratief recht (bv. het leerstuk van het openbaar domein) en het goederenrecht en het vennootschapsrecht. De auteurs kozen er ook voor om sommige leerstukken meer in detail uit te werken dan men zou verwachten in een handboek. Dat is bijvoorbeeld het geval voor de minder gekende fiduciaire eigendom.

Vereist een bepaalde toepassing de vervulling van een aantal voorwaarden, dan sommen de auteurs deze voorwaarden op logische wijze op. Meer complexe of abstracte materie wordt duidelijk geïllustreerd aan de hand van eenvoudige voorbeelden of toepassingen uit de rechtspraak.

Doorheen het volledige boek worden de verschillpunten met het Oud Burgerlijk Wetboek telkens duidelijk gekaderd. Bijzonder interessant is de insteek van de auteurs om aan te geven in welke mate vroegere rechtspraak en opvattingen uit de rechtsleer nog gelding kunnen hebben onder het nieuwe goederenrecht.

Niet alleen op het vlak van de inhoud, maar ook qua vorm verdient dit referentiewerk alle lof. Het boek bevat ten eerste een uitgebreide en overzichtelijke inhoudsopgave en een handig trefwoordenregister. De auteurs integreerden bovendien doorheen het hele boek een gevarieerd voetnotenapparaat, zonder te overdrijven in het aantal bronvermeldingen, waar relevant wordt verwezen naar de voorbereidende werkzaamheden bij het nieuwe goederenrecht. De alineatitels zijn uitermate handig voor de lezer en vergemakkelijken opzoekingen in het boek. Het feit dat de alineatitels vaak als vraag geformuleerd worden, prikkelt extra de aandacht van de lezer.

Hoewel het boek grotendeels de structuur en indeling volgt van Boek 3 'Goederen' van het BW, schrikken de auteurs er niet voor terug om toch eigen accenten te leggen. Zo werd ervoor gekozen om het leerstuk over de gemene afsluiting te integreren in het hoofdstuk over de omvang van het eigendomsrecht (en niet als aspect van 'Burenrelaties' zoals het BW dat doet in Titel 5 van Boek 3).

Het gerecenseerde boek vormt een niet te missen naslagwerk voor zowel rechtspractici als studenten. Hoewel het om een handboek gaat, is het 906 pagina's dikke werk heel wat meer dan een louter overzicht van het oude en nieuwe goederenrecht. De auteurs slagen er door hun schrijfstijl en hedendaagse benadering in de eerder theoretische en vaak technische connotatie die het goederenrecht heeft naar de achtergrond te duwen. In het hele boek komen frequent kritische bedenkingen aan bod, die ook de lezer uitdagen en aanzetten tot reflectie. Waar nuttig worden bovendien (kort) concepten uit buitenlandse rechtsstelsels aangehaald en gekaderd. Dit alles zorgt ervoor dat het *Handboek Goederenrecht* een duidelijke meerwaarde is voor ieders bibliotheek.

Maja REYNEBEAU

GOEDERENRECHT

M. REYNEBEAU, *Warmtenetten in het Vlaamse Gewest. Een juridische en praktijkgerichte analyse van grondgebruik voor de uitrol van warmtenetinstructuur*, in *Centrum voor Verbintenissen- en Goederenrecht* (Antwerpen: Intersentia 2023), xviii + 756p., €145,00, ISBN: 9789400016057.

Het gerecenseerde boek is de commerciële uitgave van het proefschrift dat de auteur in oktober 2022 met succes verdedigde aan de Universiteit Gent. Het onderzoek van de auteur beoogde de volgende centrale onderzoeksvraag te beantwoorden: “Hoe wordt het gebruik van de (onder)grond voor de aanleg en exploitatie van warmtenetinstructuur juridisch georganiseerd en op welke punten zou het bestaand regelgevend kader bijgestuurd kunnen worden om tot een efficiënter juridisch apparaat te komen?” De auteur beoogt met andere woorden aan de hand van een beschrijvend vraagstuk (wat *is*) na te gaan of het bestaande wetgevend kader ook datgene is wat *zou moeten zijn* in termen van optimaliteit.

De gestelde onderzoeksvraag wordt gekaderd in een helder geformuleerde probleemstelling. De auteur stelt immers vast dat in het inmiddels alom gekende *Brundtland-rapport* uitdrukkelijk wordt gerefereerd aan *district heating* om duurzaamheid te realiseren en duurzame ontwikkeling te stimuleren. Dat betekent dat het ‘uitrollen’ van warmtenetten – lees: de aanleg en exploitatie ervan – niet alleen een bouwkundig-technische aangelegenheid is, maar ook – en niet in het minst – een aanzienlijke normatieve dimensie heeft. Warmtenetten kunnen er immers toe bijdragen *Our Common Future* – een zelfs intergenerationeel vraagstuk – te realiseren.

Het doctoraatsonderzoek belicht specifiek de juridische dimensie die aan de uitrol van warmtenetten verbonden is en die uitdijt over diverse rechtstakken. Hoewel het gevoerde onderzoek voornamelijk één van die rechtsdomeinen belicht – met name het goederenrecht – betekent deze nadruk niet dat de auteur andere rechtstakken ongemoeid laat: het energierecht, de overheidsopdrachtenwetgeving, het verbintenissenrecht, het fiscaal recht ... allemaal komen zij aan bod. Het is overigens de verdienste van de auteur dat zij niet alleen in rechtsbronnen neusde om het onderzoek te voltooien. De auteur koppelt het theoretisch onderzoek aan twee uitgebreide casestudy’s, wat uitmondt in een niet louter academisch maar ook praktijkgericht onderzoeksresultaat. Dat zicht op de praktijk maakt het voor de auteur mogelijk om een principieel abstraherende juridische analyse te concretiseren. Het gegeven dat het gerecenseerde werkstuk tot stand kwam door een combinatie van methodologieën – die in het boek overigens ook haarfijn worden toegelicht – moet zonder meer als een meerwaarde worden gezien.

Het gerecenseerde werkstuk is opgebouwd uit zes titels, telkenmale onderverdeeld in verschillende delen. Na de inleiding (Titel 1) wordt de lezer geïntroduceerd in het onderzoekskader (Titel 2), waarin, naast een beschrijving van het bestaande wettelijk kader inzake warmtenetten, ook een diepgravende duiding wordt gegeven bij het systeem van warmtenetten zelf. De auteur reikt hier geen loutere beschrijving aan, maar maakt in een kernachtig tussenbesluit duidelijk dat de wettelijke omkadering van warmtenetten vandaag weinig aanknopingspunten biedt op het punt van het juridisch gebruik van de ondergrond, terwijl de technische eigenheden van warmtenetten de nood aan contractueel maatwerk ter zake duidelijk maakt.

Titel 3 van het gerecenseerde boek omvat de theoretische kern van het onderzoek. De auteur gaat in die titel – die onderverdeeld is in zeven delen – in op het gebruik van de ondergrond voor de aanleg en exploitatie van warmtenetinfrastructuur. In deze titel wordt de lezer meteen gewezen op (1) de schaarste van de ondergrond, (2) het feit dat warmtenetten vaak diverse percelen doorkruisen en (3) dat deze percelen vaak niet in eigendom aan één persoon toebehoren. Die vaststellingen bevestigen, aldus de auteur, het belang van ‘leg- en ligrechten’ bij de aanleg van warmtenetinfrastructuur. Wie warmtenetten wil aanleggen moet immers, behoudens indien de ondergrond hem in eigendom toebehoort, beschikken over zowel de bevoegdheid (het recht) om de infrastructuur aan te leggen (legrechten) als de machtiging die infrastructuur daar (een tijdlang) te laten liggen (ligrechten).

De auteur is echter niet blind voor het feit dat leg- en ligrechten in een ruimer kader moeten worden beschouwd. Het gebruik van de ondergrond is immers niet alleen een goederenrechtelijke aangelegenheid, maar is ook gekoppeld aan wetgeving die ruimtelijke ordening – in de brede zin – aangaat. De auteur gaat in deel 1 van titel 3 na in welke mate de basisprincipes inzake ruimtelijke ordening, stedenbouw en het administratief goederenrecht de keuze voor bepaalde leg- en ligrechten sturen. De auteur besluit dat vooral de basisprincipes van het (administratief) goederenrecht – o.a. de werking van de verticale onroerende natrekking, de reglementering inzake openbaar domein en de daaraan verbonden precariteit – de keuze voor bepaalde leg- en ligrechten in een bepaalde richting duwen, maar erkent tegelijkertijd dat die basisprincipes hoe dan ook nooit geheel kunnen noch mogen worden losgekoppeld van de ruimtelijke ordening en de aan de ondergrond verbonden bestemming.

Eens de juridisch-ruimtelijke kwesties zijn uitgeklaard – en met name de precieze ruimtelijke locatie van het warmtenet werd uitgetekend – refereert de auteur terecht aan een aanvullende preliminaire juridische kwestie: het eerste contact met de grondeigenaars (deel 2 van titel 3). Om warmtenetinfrastructuur te kunnen aanleggen, moet immers worden achterhaald wie welke grond in eigendom heeft, hoe eventuele grondeigenaars die weigeren leg- en ligrechten op hun grond toe te kennen alsnog tot toekenning ervan kunnen worden bewogen en hoe ruim of beperkt de beoogde lig- en legrechten behoren te zijn. In dit deel van het gerecenseerde werk wordt ingegaan op onder andere de inhoud van de kadastrale informatie, de mogelijkheid om zich te beroepen op rechtsmisbruik en het onderscheid tussen zakelijke rechten en persoonlijke rechten.

Het derde deel van titel 3 belicht op gedetailleerde wijze de leg- en ligrechten die kunnen worden toegekend op private gronden. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen wettelijke leg- en ligrechten en conventionele leg- en ligrechten. Een ruim scala aan rechtsfiguren – waaronder diverse soorten erfdienstbaarheden, het opstalrecht en de onteigening – worden ragsfijn omschreven en beoordeeld op hun merites in het licht van de aanleg van warmtenetinfrastructuur. Ook de appartementsmede-eigendom en de aanwezigheid van andere beperkt gerechtigden op de ondergrond komen aan bod. Het vierde deel van titel 3 bevat een gelijkaardige denkoefening, maar ditmaal voor het openbaar domein.

Het vijfde deel van titel 3 bouwt enigszins voort op deel 3 en 4 door na te gaan in welke mate de betrokkenheid van overheidsinstanties bij de aanleg van warmtenetten impliceert dat de overheidsopdrachtenreglementering, de concessieregelgeving en/

of de algemene beginselen inzake gelijkheid, transparantie en correcte mededinging moeten worden nageleefd. Dit onderdeel van het boek heeft een hoog esoterisch gehalte – wat, gelet op de specificiteit van het aanbestedingsrecht, niet hoeft te verbazen – maar toch slaagt de auteur erin de lezer voldoende wegwijs te maken, wat getuigt van didactische vaardigheden.

Het zesde deel van titel 3 belicht het vraagstuk van de onbevoegd aangelegde warmtenetten. Wat als warmtenetten worden aangelegd zonder dat de warmtenetbeheerder over de benodigde leg- en ligrechten beschikt? Principieel is de grondeigenaar bevoegd om een dergelijke inbreuk op diens eigendomsrecht stop te zetten. De auteur gaat evenwel na in welke mate ‘regularisatie’ mogelijk is. De hoofdmoot van dit – weliswaar beperkte – onderdeel gaat in op de werking van de verkrijgende verjaring.

Deel 7 van titel 3 gaat tot slot in op de zogenaamde ‘bijkomende rechten’. Leg- en ligrechten zijn dan wel cruciaal voor de aanleg van warmtenetten, maar bijkomende rechten zijn, zeker in het licht van de exploitatie van het warmtenet, even noodzakelijk. Meer specifiek dient degene die over leg- en ligrechten beschikt ook rechten te hebben die hem toelaten de warmtenetinfrastructuur zo ongehinderd mogelijk aan te leggen en onderhouds- en herstellingswerken te kunnen doorvoeren. Rechten met het oog op aanleg, toezicht, onderhoud en herstel van de infrastructuur worden behandeld, alsook de bouwvrije zones, de snoei- en rooirechten en de erfdiensbaarheden ex artikel 3.116 lid 2 BW.

Nadat de auteur in titel 3 van het gerecenseerde boek alle opties qua leg- en ligrechten in beeld heeft gebracht, gaat zij in titel 4 in op diverse juridische factoren die – naast het onderscheid tussen private gronden en openbaar domein – de keuze voor bepaalde leg- en ligrechten mee vorm *kunnen* helpen geven. De auteur gaat in het bijzonder in op vijf factoren: (1) de rechtszekerheid die voortvloeit uit onroerende en administratieve publiciteit, (2) de overdrachtsmogelijkheden, (3) de mogelijkheden tot zekerheidstelling, (4) de (fiscale) kostprijs van de respectievelijke leg- en ligrechten en (5) de impact van een eventueel faillissement van de warmtenetbeheerder op de toegekende leg- en ligrechten en op de aangelegde warmtenetinfrastructuur. De detaillistische bespreking van deze factoren – waarbij beschrijvingen van de bestaande wetgeving zelfs worden aangevuld met voorstellen *de lege ferenda* – illustreert niet alleen dat de auteur zich diverse rechtstakken eigen weet te maken. Het vormt eveneens een bevestiging van de verwevenheid van verscheidene rechtsdomeinen. De verwerving van bepaalde leg- en ligrechten mag dan wel cruciaal zijn voor de aanleg van warmtenetinfrastructuur, er mag niet voorbij worden gegaan aan de implicaties die de keuze voor een bepaald leg- en ligrecht met zich meebrengt. De auteur weet dat alles overigens overzichtelijk te schematiseren in handige tabellen.

De eerder juridisch-theoretische beschouwingen uit de eerste vier titels van het gerecenseerde boek worden vervolgens in titel 5 als referentiepunt gebruikt voor het gevoerde casestudyonderzoek. De auteur beschrijft in de eerste plaats twee cases aan de hand van informatie die werd gepuurd uit interviews met de diverse betrokken actoren en uit ter beschikking gestelde juridische documentatie. De lezer verwerft op die manier inzicht in de wijze waarop warmtenetprojecten – en vooral dan het gebruik van de ondergrond voor de aanleg ervan – concreet worden vormgegeven. Vervolgens vergelijkt de auteur de onderzoeksresultaten uit beide cases met het oog op het formuleren van concrete aanbevelingen die de juridische vormgeving van de

leg- en ligrechten kunnen optimaliseren. De auteur wijst evenwel op het gevaar voor overtrokken conclusies. Uiteraard kunnen twee cases onvoldoende grondslag bieden om een juridisch-theoretisch optimum uit te tekenen, zeker wanneer de bestudeerde cases grotendeels vorm hebben gekregen vóór de inwerkingtreding van de specifieke, voor warmtenetinfrastructuur voorziene leg- en ligrechten in het Energiedecreet. De auteur stelt overigens – m.i. terecht – in vraag of een juridische standaardoplossing voor de aanleg van warmtenetten wel wenselijk is. Elke situatie vraagt om specifieke oplossingen. Bij warmtenetten is dat niet anders. Desalniettemin slaagt de auteur erin bepaalde lessen uit de praktijk te trekken. Zo is kennis over de specifieke kwalificatie van bepaalde overheidsgoederen (privaat domein dan wel openbaar domein) essentieel, alsook contractueel maatwerk. Eveneens laten de geanalyseerde praktijkgevallen toe te besluiten dat niet altijd even zorgvuldig wordt omgesprongen met bepaalde rechtsfiguren. De aanleg van primaire warmtenetinfrastructuur op basis van conventionele erfdiensbaarheden wordt daarbij als een illustratie aangehaald.

Het sluitstuk van het gerecenseerde boek (Titel 6 – Algemeen besluit) vangt aan met een beknopte samenvatting van de onderzoeksresultaten die uit elke voorgaande titel kunnen worden gehaald. Vervolgens wordt alle vergaarde kennis samengebond in een antwoord op de centrale onderzoeksvraag. Vooreerst wordt besloten dat het gebruik van de ondergrond voor de aanleg van warmtenetinfrastructuur op diverse wijzen kan worden georganiseerd en dat dit tegemoet komt aan de onvermijdelijke feitelijke diversiteit waarop het recht een antwoord moet kunnen bieden. Desalniettemin besluit de auteur toch dat leg- en ligrechten die in essentie dan wel als accessoire een opstalrecht inhouden, de voorkeur genieten omdat deze de verticale onroerende natrekking doorbreken. In navolging van het eerste deelbesluit, komt de auteur eveneens tot de algemene bevinding dat het vigerende (administratief) goederenrecht grotendeels volstaat om de juridische vraagstukken die de aanleg en exploitatie van warmtenetten omgeven, op een efficiënte manier het hoofd te bieden. De auteur bespreekt in dat licht een zevental hypothetische situaties en beschrijft hoe deze, rekening houdende met het bestaande juridisch raamwerk, optimaal vorm kunnen krijgen. Dat een holistische hervorming van het goederenrecht niet aan de orde is, betekent evenwel niet dat de wetgever op zijn lauweren kan rusten. De auteur wijst ter zake in de eerste plaats op de noodzaak om, vanuit wetgevend oogpunt, innovaties op de voet te volgen om deze niet, omwille van onaangepaste of overdreven autonomiebeperkende normen, juridisch in de kiem te smoren. Ten tweede suggereert de auteur enkele kleine bijsturingen aan het bestaande wetgevend kader.

Het boek van Maja Reynebeau moet bijzonder positief worden geëvalueerd. Hoewel er zou kunnen worden beweerd dat het gerecenseerde werk baat zou hebben gehad bij een doorgedreven rechtsvergelijking, lijdt het werkstuk daar helemaal niet onder. Het gerecenseerde boek zou, in geval van een dergelijke vergelijking, ongetwijfeld encyclopedische proporties hebben aangenomen. Eveneens zou de focus op de praktijk daardoor mogelijk op het achterplan zijn beland. Er moeten bij elk onderzoek keuzes worden gemaakt en in dit geval waren dat de juiste keuzes. Door te focussen op de situatie in Vlaanderen en deze op gedetailleerde wijze te omschrijven, biedt de auteur een alomvattend werkstuk aan dat behapbaar is en zeer nuttig voor de praktijk. Dat gebeurt overigens op een bijzonder didactische wijze. De lezer wordt door de glasheldere schrijfstijl gelooft door een complex juridisch vraagstuk. Nergens raakt de lezer de weg kwijt. Daarenboven – en niet het minst – geeft de auteur in het

gerecenseerde boek terecht uitdrukking aan een vorm van juridisch optimisme: voor de juridische uitdagingen van vandaag moet niet gewacht worden op het recht van morgen. Het boek van Maja Reynebeau is met andere woorden een echte aanrader voor eenieder die interesse heeft in warmtenetten – ook al zijn het geen juristen – maar ook voor degenen met een brede interesse in het recht en de wisselwerking tussen diverse rechtstakken.

Jonathan VANDENBOGAERDE

GOEDERENRECHT

R. TIMMERMANS, *Handboek Appartementsrecht Vol. I en II*, in *RNPS* (Mechelen: Wolters Kluwer (6) 2022), 1934p., €724,09, ISBN: 9789403023755.

Het gerecenseerde werk is de zesde editie van het *Handboek Appartementsrecht*. Hoewel reeds in de vorige editie (Wolters Kluwer 2021) de wijzigingen ingevolge het nieuwe Boek 3 ‘Goederen’ BW waren verwerkt, slaagt de auteur er toch in om deze nieuwe editie nog eens meer dan 100 pagina’s langer te maken.

Ook deze editie van het *Handboek Appartementsrecht* bestaat uit vier delen, die in bijna 2000 pagina’s (!) over twee boekvolumes uitgeschreven staan: inleidende beschouwingen (deel I), het dwingend wettelijk stelsel (deel II), het vrij conventioneel stelsel (deel III) en alternatieven voor appartementseigendom (deel IV).

Algemeen beschouwd bevat het boek op inhoudelijk vlak heel wat nuttige onderwerpen, bijvoorbeeld de aansprakelijkheid van de notaris en het deel waarin alternatieven voor de appartementseigendom uitgebreid worden toegelicht. Ook de specifieke actuele topics, bijvoorbeeld noodwetgeving in het kader van de COVID-19-pandemie, de energietransitie en het oprichten en uitbaten van *coworking spaces*, zal de lezer weten te waarderen. Andere passages overstijgen dan weer het handboek-gehalte van dit werk, bijvoorbeeld een zijsprong naar de Luxemburgse Appartementswet. Het valt te betreuren dat sommige bijwerkingen op basis van nieuwe wetgeving niet geheel consequent werden doorgevoerd. Zo wordt bijvoorbeeld op enkele plaatsen in het boek nog de niet langer gangbare benaming ‘hypotheekkantoor’ gebruikt.

Sommige delen van het boek zijn geschreven op een manier die de indruk wekt dat er – voornamelijk in de literatuur – over bepaalde juridische aangelegenheden geen uiteenlopende opvattingen bestaan, terwijl dat in werkelijkheid wel het geval is. Die vaststelling is het meest treffend bij de bespreking van de afstand van het recht van natrekking van de ondergrond buiten het opstalrecht om (p. 1665 e.v.).

Het valt op dat de auteur nogal onzorgvuldig omspringt met het onderscheid tussen het Belgische recht en buitenlandse rechtsstelsels. Op sommige plaatsen wordt plots buitenlands recht besproken (bv. het Franse of Nederlandse appartementsrecht) zonder dat dit duidelijk wordt aangekondigd in de tekst. Deze methode (?) – die bezwaarlijk met de term ‘rechtsvergelijking’ aangeduid kan worden – is niet alleen onnauwkeurig. De relevantie ervan ontbreekt ook: er worden geen concrete suggesties gedaan om bepaalde nuttige elementen uit dat buitenlandse recht over te nemen in het Belgische appartementsrecht. Op veel plaatsen wordt zelfs niet verduidelijkt dat een bepaald

besproken element geen onderdeel is van het Belgische recht. Tijdens het lezen van sommige hoofdstukken (bv. p. 1606 e.v. – “Hoe opstal de natrekking doorbreekt”) ontstaat zelfs de indruk dat de auteur geen onderscheid meer lijkt te maken tussen de Belgische en de buitenlandse regelgeving.

Ook op enkele andere punten blinkt dit werk niet uit in duidelijkheid. Om te refereren naar een artikel uit het vernieuwde Belgische Burgerlijk Wetboek wordt bijvoorbeeld nu eens de afkorting BW gebruikt en enkele pagina's verder NBW. Extra verwarrend wordt het wanneer de auteur bijvoorbeeld bij een uiteenzetting van de definitie van het zelfstandig opstalrecht naar Belgisch recht dan ook nog eens verwijzingen naar Nederlandse literatuur toevoegt.

Enkele ingrepen op vlak van stijl en structuur zouden het opschrift van het gerecenseerde werk ‘handboek’ eer aandoen. Bij het doorvoeren van die ingrepen moeten vereenvoudiging en consequentie centraal staan. De auteur gebruikt namelijk zodanig veel onderverdelingen dat het overzicht zoekraakt en de tussentitels geen meerwaarde meer hebben. Het gebruik van talloze hoofd-, tussen- en ondertitels resulteert onvermijdelijk in nietszeggende opschriften (bv. “Aard van de gemeenschappelijke goederen relevant”). Hoewel het structureren van een tekst met randnummers doorgaans de leesbaarheid ervan bevordert, slaagt de auteur er in het gerecenseerde werk niet in consequent te zijn in het randnummergebruik. Nu eens volgt de tekst onmiddellijk na het randnummer; dan weer wordt begonnen met een nieuwe regel. Ook de indeling van de eigenlijke tekst in alinea's gebeurt vaak niet volgens de regels van de kunst. Het boek mist bovendien vaak noodzakelijke overgangsteksten om het geheel vlot leesbaar te maken. Verschillende onderdelen zijn als het ware aan elkaar geplakt zonder dat er verbinding wordt gemaakt met voorgaande onderdelen. Ook een beknopte inleidende duiding per hoofdstuk waarin wordt aangegeven wat precies besproken zal worden, zou de leesbaarheid ten goede komen.

Bij de bronvermeldingen dragen de verwijzingen naar concrete voorbeelden uit de rechtspraak bij tot het concretiseren van sommige abstracte rechtsregels. In dit geval zal de (juridisch onderlegde) lezer echter bij het doornemen van de literatuurverwijzingen nu en dan toch de wenkbrauwen fronsen. De auteur kiest in de voetnoten namelijk vaak (willekeurig?) voor één of een zeer beperkt aantal (meestal niet-recente) bijdragen over het behandelde onderwerp. Referentie(s) naar gezaghebbende en/of actuele bronnen ontbreken vaak. Een vierde van de in de verkorte bibliografie opgenomen Belgische doctrinebijdragen betreft bovendien eigen publicaties van de auteur. Het is ook jammer dat de regels voor *Juridische Verwijzingen en Afkortingen* nu eens wel toegepast worden en dan weer niet.

Het trefwoordenregister leent zich prima tot het verrichten van gerichte opzoekingen. De inhoudsopgave van maar liefst dertig pagina's is dan weer iets te uitgebreid om snel en efficiënt informatie over een concreet onderwerp terug te vinden. Om precies te weten te komen onder welk hoofdstuk een onderwerp wordt behandeld, moet de lezer al snel vijf pagina's terugbladeren in de inhoudsopgave.

Samenvattend is dit boek te beschouwen als een zeer gedetailleerd naslagwerk voor iedereen die te maken krijgt met appartementsrecht. De twee volumes vormen een meer dan grondige toelichting bij het totale wettelijke kader dat de appartementseigendom omgeeft, doorspekt met tal van praktische (rechtspraak)voorbeelden en tips (onder meer voor de redactie van clausules). De onnauwkeurigheden op het vlak

van stijl en structuur en de onduidelijkheden bij een (impliciete) bespreking van of verwijzing naar buitenlands recht moet de lezer er wel bijnemen.

Maja REYNEBEAU

GRONDWETTELIJK RECHT

C. JENART, J. BERNAERTS, Y. PEETERS, P. POPELIER, D. VANHEULE en V. VERBELEN (eds.), *De Grondwet en Jan Velaers. Een vriendschapsgewijze commentaar* (Brugge: die Keure 2022), lxiv + 604p., €150,00, ISBN: 9789048644544.

Jan Velaers is welbekend: als begeesterde professor staatsrecht aan de Universiteit Antwerpen, als een deskundig assessor bij de afdeling wetgeving van de Raad van State, maar voor Belgische constitutionalisten ook als een bedreven auteur met publicaties over het gehele spectrum van het staatsrecht. In 2022 trad hij toe tot het emeritaat en dat ging, traditiegetrouw, gepaard met een *Liber amicorum*. Het is geen verrassing dat zo'n achtenvijftig andere specialisten in het publiekrecht een bijdrage schreven in het boek dat een knipoog is naar het driedelige *magnum opus* van de gevierde: *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar* uit 2019. Het *Liber* verscheen, zowel stilistisch als inhoudelijk, als een aanvullend vierde deel in de reeks.

De Grondwet en Jan Velaers. Een vriendschapsgewijze commentaar bestrijkt een groot aantal thema's in het ruime publiekrecht die gekenmerkt worden door hun verscheidenheid, maar steeds terug te brengen tot een functionele dan wel historische benadering tot de Grondwet. De bijdragen zijn zowel in het Nederlands als in het Frans (en occasioneel zelfs in het Engels) geschreven naargelang de auteur en zijn relatief kort: rond de vijftien pagina's. Door die (weliswaar opgelegde maar toch relatief goed nageleefde) limiet beslaat het boek wel tweeënvijftig contributies. Voor zij die daardoor het overzicht dreigen te verliezen, voorzien de editors een overzicht met de hoofdstelling van elke auteur (pagina lix tot lxiv). De structuur van het boek volgt de structuur van de Grondwet en ook deze bespreking volgt die 'artikelsgewijze' logica.

De bijdrage van Francis DELPÉRÉE vormt de preambule van het boek, als een soort (vooralnog onbestaande) preambule van de Grondwet. Toepasselijk overschouwt hij de Grondwet als een werk "van de rede", maar maant hij aan om daardoor niet "de ogen van het hart te sluiten" en open te staan voor innovatieve ideeën en aanpassingen aan deze tekst.

Titel I bevat een aantal bijdragen die betrekking hebben op het federalisme. Patricia POPELIER bespreekt de theorie van dynamisch federalisme en past die toe op het Belgische federalisme. Die is volgens haar beter gepast om federale systemen te bestuderen dan de klassieke, statische benadering. Cedric JENART, overigens hoofd-editor, staat stil bij de adviespraktijk van de Raad van State over het autonomiebeginsel (inclusief het exclusiviteitsbeginsel, het verticaliteitsbeginsel en het *in foro interno*, *in foro externo*-beginsel) in de Belgische bevoegdheidsverdeling. Ondanks de nuancering van de draagwijdte van het beginsel, stelt de auteur dat de waarborgen voor de deelstatelijke bevoegdheden een verregaande federale kaderklimaatwet nog steeds ongrondwettig zouden maken. Yves LEJEUNE gaat in op arrest 9/2020 van het

Grondwettelijk Hof, waarbij hij onder andere de visie van het Hof op het territoria-
liteitsbeginsel op scherp stelt. Vervolgens beschrijft Dave SINARDET de gevaren van
een *joint decision trap* in een gefedereerd systeem en hoe die gevaren zich al dan
niet manifesteren in het coöperatief federalisme in België.

Titel *Ibis* bevat in de Grondwet de algemene beleidsdoelstellingen van het federale
België. In het licht hiervan staat Dajo DE PRINS stil bij de invloed van de Belgische
Grondwet op het geluk van diegenen die onder haar gezag vallen. Daarbij kijkt hij
naar verschillende factoren: het waarborgen van de vrijheid om levensbeslissingen
te nemen, een betrouwbare rechtsstaat en democratische inspraak.

Titel II waarborgt de rechten van de Belgen. In dit deel gaan de auteurs in op een mo-
gelijke (evolutieve) herwaardering van de Belgische grondrechtencatalogus. Géraldine
ROSOUX richt zich op artikel 11 en bepleit het (jurisprudentieel) potentieel van deze
bepaling, afzonderlijk van haar tegenhanger artikel 10. Dirk VAN HEULE expliciteert
vervolgens het recht op toegang tot de rechter en het recht op een effectief rechts-
middel gewaarborgd door artikel 13 van de Grondwet. Daarbij staat hij onder meer
stil bij hoe internationaalrechtelijke instrumenten deze bepaling beïnvloeden. Niet
minder dan vier bijdragen staan vervolgens stil bij artikel 19. Marie-Claire FOLETS
focust op de godsdienstvrijheid van beschermde minderheden en de manier waar-
op het verbod op onbedwelmd slachten op dit recht en hun gemeenschapsbeleving
inwerkt. Zij gaat in op de recente rechtspraak van het Grondwettelijk Hof en denkt
na over mogelijke verdere rechtspraak van het Hof van Justitie en het Europees Hof
voor de Rechten van de Mens hierover. Ben VERMEULEN stelt verder de vrijheid van
godsdienst op scherp door een analyse van het begrip ‘godsdienst’ te analyseren.
Hij gebruikt daarbij het ‘Vliegend Spaghettimonster’ als *cases study*. Daarna spitsen
twee bijdrages zich toe op het proefschriftonderwerp van de gevierde: de vrijheid
van meningsuiting. Jogchum VRIELINK en Koen LEMMENS uiten kritiek op recente
wetsvoorstellen die het louter tentoonstellen, verspreiden en verhandelen van na-
zistische (of andere ‘laakbare’) symbolen bestraft. Zij argumenteren dat dergelijke
wetgeving een louter symbolische pleister dreigt te zijn op een wonde die ons hui-
dige (grond)wettelijke kader sowieso al niet kan helen. Daaropvolgend geeft Stefan
SOTTIAUX een overzicht van rechtspraak van het EHRM rond haatspraak. Hij kaart
onder andere de rechtsonzekerheid aan die volgt uit de uiteenlopende standaarden
(zoals de ‘*bad tendency*’-test en de ‘aanzetten tot’-test) die het Hof gebruikt om
haatspraak te beoordelen. Adriaan OVERBEEKE staat stil bij de organisatieautonomie
die artikel 21 van de Grondwet waarborgt. Hij overloopt de evolutie van dit beginsel
en stelt zich ten slotte de vraag of deze bepaling in deze tijd nog bescherming biedt
voor een geloofsgemeenschap die haar organisatievrijheid veilig wil stellen. Marc
UYTTENDAELE becommentarieert de zaak-*Haouach* en daarbij aansluitend de verplicht-
ting van overheidsambtenaren om een (minstens schijnbare) neutraliteit na te leven.
Vervolgens nemen de twee volgende bijdragen ook artikel 23 van de Grondwet onder
handen. Wouter VANDENHOLE beschrijft de evolutie en draagwijdte van de bepaling
en van de sociaaleconomische grondrechten in de Belgische Grondwet. Jan THEUNIS
gaat in op de bijwijken omstreden grondwettelijke *standstill*-verplichting op het vlak
van bescherming van een gezond leefmilieu. Aan de hand van een overzicht van
rechtspraak prijst hij de ‘vergroening’ van de Grondwet. Jo BAERT sluit deze titel af
met een bijdrage over de geschiedenis van het recht op openbaarheid (art. 32 Gw.).
Hij stelt dat dit nu-grondrecht onder meer uit artikel 10 van het EVRM evolueerde,
maar dat verdere ontwikkeling nog steeds mogelijk en wenselijk is.

Titel III van de Grondwet is gewijd aan ‘de machten’. Frederik DHONDT en Toon MOONEN vatten aan met een bijdrage over artikel 33, waarin ze de oorspronkelijke afwijzing van het koninklijk referendum koppelen aan een wantrouwen tegenover de uitvoerende macht. Ze overlopen daarbij verdere pistes voor de directe democratie in België. Hendrik VUYE stelt dan weer nieuwe vormen van burgerparticipatie in vraag. In navolging van de Tocqueville, veronderstelt volgens hem ware burgerparticipatie verspreiding van de macht over de burgers. Overlegplatformen, verkiezingen vervangen door loting en andere instellingen zorgen weer voor een vorm van centralisatie. De drie volgende bijdragen stellen artikel 34 centraal. Geert DE BAERE komt terug op het befaamde arrest *Franco-Suisse Le Ski*. Hij poogt de “aard van het internationaal recht” te verduidelijken omdat net die volgens het Hof van Cassatie de voorrang op nationaal recht bepaalt. Gerhard VAN DER SCHYFF levert een meer Europeesrechtelijke bijdrage door het begrip ‘nationale identiteit’ in artikel 4 §2 van het Verdrag betreffende de Europese Unie en de mogelijke draagwijdte ervan te duiden. Ook Johan MEEUSEN gaat in op een Europeesrechtelijk begrip: het Unieburgerschap. Het internationaal privaatrecht ondergaat, volgens hem, mee onder invloed van dit burgerschap een ‘constitutionalisatie’ die leidt tot een ‘multi-jurisdictionalisme’.

Anne-Emmanuelle BOURGAUX vat het eerste hoofdstuk van deze titel III aan en bespreekt de federale kamers. Haar bijdrage betreft artikel 42 en analyseert die bepaling vanuit twee invalshoeken: het federalisme en de democratie. Of het niet tijd is om het veelal vergeten recht van de Koning om de zitting te sluiten (art. 44) en de Kamer te verdagen (art. 45) aan te passen aan de politieke realiteit wordt door Koen MUYLLE opgeworpen in de volgende bijdrage. Hij vergelijkt de Belgische regeling met die van het Verenigd Koninkrijk naar aanleiding van het Britse *prorogation*-debacle. Frédéric BOUHON richt de aandacht op het (in het licht van de rechtspraak van het EHRM problematische) artikel 48, dat de beslechting van verkiezingsgeschillen overlaat aan de parlementaire vergadering. Hij bepleit stellig een grondwetwijziging. Jeroen VAN NIEUWENHOVE zoekt vervolgens naar de wil van de grondwetgever bij de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht. Hij toont aan dat deze grondwetwijziging niet enkel door ernstige sociale onrust is ingegeven, maar gaat ook in op het politieke compromis die deze wijziging mogelijk maakte.

Céline ROMAINVILLE neemt de federale wetgevende macht, het tweede hoofdstuk van titel III, voor haar rekening. Door een overzicht te geven van de (historische) functies van een parlement, onderzoekt ze hoe het federale parlement een rol van betekenis kan spelen in de bescherming van fundamentele rechten en vrijheden.

In het derde hoofdstuk van titel III komen de Koning en de federale regering aan bod. Marc VERDUSSEN neemt vier aspecten van de Belgische monarchie (het recht van de Koning op privacy, om te stemmen, de strafrechtelijke onschendbaarheid en de troonsafstand) onder de Europees- en internationaalrechtelijke loep. Uit zijn onderzoek blijken bepaalde van deze aspecten minstens betwistbaar te zijn. Marc BOSSUYT wijdt zijn bijdrage dan weer aan één monarch: Leopold II. Hij gaat dieper in op de daden (van Belgen onder het gezag) van deze Koning in de Onafhankelijke Congostaat. Hij kwalificeert deze als misdaden tegen de mensheid waarvoor Leopold II verantwoordelijk is. Het rechtshistorische onderzoek van Gustaaf JANSSENS duidt hoe de Koningskwestie onafwendbaar was omwille van de voorbereiding en scenario’s uitgedacht door Leopold III en zijn entourage na de Tweede Wereldoorlog.

Mathias EL BERHOUMI sluit dit hoofdstuk af met een bijdrage over de rol van de Koning en van de regering in relatie tot het federale parlement. Hij legt uit hoe het Belgische parlementaire regime van dualisme naar monisme evolueerde en toont aan de hand van politieke crisissen aan dat deze evolutie nog niet compleet is.

De gemeenschappen en de gewesten vormen het vierde hoofdstuk. Michiel ELST bekijkt het ontstaan van de Nederlandse Cultuurraad in 1971-72 en analyseert zijn werking. Hij concludeert dat deze raad nauwelijks gebruikmaakte van zijn autonomie om te breken met federale parlementaire praktijken en daarom in zijn werking veel overnam van de wetgevende kamers. Jan SMETS snijdt dan weer de bevoegdheidsverdeling inzake jeugdbescherming aan. Hij beschrijft de evolutie van de toewijzing van deze bevoegdheid en roept op tot een herevaluatie van de bevoegdheidstoe wijzende tekst met meer homogeniteit, coherentie en neutraliteit. Emmanuel VANDENBOSSCHE mijmert vervolgens over het algemeen toezicht op de Bestuursaalwet door de ontstaansgeschiedenis te beschrijven alsook eventuele verbetering te formuleren.

Het Grondwettelijk Hof werd bij zijn oprichting ondergebracht in hoofdstuk V van titel III van de Grondwet. Emeritus-voorzitter van dit Hof André ALEN maakt enkele kanttekeningen bij zijn samenstelling en werking. Hij overloopt daarbij acht voorstellen die in de korte geschiedenis van het Hof al gedaan werden, zoals de verplichting van een juridisch diploma voor alle rechters-parlementairen, een hoorzitting voor de aanstelling van kandidaat-rechters en de invoering van *separate opinions*. Eva BREMS gaat dieper in op de rechtspraak van dit Hof, met name met betrekking tot de *margin of interpretation* die het EHRM toekent aan Verdragsluitende Partijen. Zij stelt dat het Grondwettelijk Hof deze marge in de regel toeschrijft aan de wetgever, zonder na te denken over eigen rol en verantwoordelijkheid hierin. Ook Vincent VERBELEN kaart een vergissing aan: de ‘manifeste vergissing’ van de wetgever en hoe de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof die concipieert. Hij concludeert dat vooralsnog een expliciete betekenis ontbreekt in deze onsystematische rechtspraak. Wat betreft het arbeidsrecht, looft Daniël CUYPERS de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof wel. Hij toont aan hoe die voor een modernisering heeft gezorgd in een tak waar de wetgever inactief bleef.

Na het Grondwettelijk Hof is het in het zesde hoofdstuk de beurt aan de rechterlijke macht. Aube WIRTGEN pikt in op het thema van de inactieve wetgever door civiele procedures tegen het nalaten van de overheid om normerend op te treden te analyseren. Zij stelt dat in zulke procedures een bevel als herstel in natura in principe niet onmogelijk is omwille van de scheiding der machten als kritiek op de Belgische *Klimaatzaak*. Catherine VAN DE HEYNING kaart aan hoe het internet de Belgische Grondwet uitdaagt. Zij gaat dieper in op de vrije meningsuiting en persvrijheid nu sociale media steeds vaker zichzelf censureren en legt verbanden met de historische conceptualisatie van drukpersmisdrijven. Mathieu LELOUP stelt dan weer de vraag of niet-onafhankelijke hoogste rechtscolleges, in landen die niet meer volgens de regels van de Europese Unie of de Raad van Europa spelen, nog een uit te putten rechtsmiddel zijn in de zin van artikel 35 EVRM.

Frédéric VANNESTE buigt zich over hoofdstuk VII: de Raad van State en de administratieve rechtscolleges. Hij bepleit verandering in de adviespraktijk van de Raad van State op het vlak van behandeling van de nieuwere sociaaleconomische grondrechten vervat in artikel 23 van de Grondwet. Hij plaatst deze behandeling in vier stellingen in contrast met de klassieke liberale grondrechten.

Jonathan BERNAERTS en Yannick PEETERS snijden het laatste hoofdstuk van titel III aan: de provinciale en gemeentelijke instellingen. Zij leveren een bijdrage over de taalwetgeving in Brussel, wat enigszins verrast gezien het hoofdstuk waaronder deze bijdrage wordt ingepast. Ze overlopen de huidige wetgeving en geven ook een overzicht van enkele voorstellen tot verbetering van de regels.

Titel IV over de buitenlandse betrekkingen bevat enerzijds de bijdrage van Sébastien VAN DROOGHENBROECK. Hij schrijft over de bevoegdheidsverdeling met betrekking tot protocollen bij mensenrechtenverdragen. Zijn stelling is dat de bevoegdheid om mensenrechten te regelen een gedeelde bevoegdheid is. Hierdoor ontstaat een vermoeden van gemengde verdragen voor deze protocollen. Op hun beurt verdedigen Bruno PEETERS en Rik SMET anderzijds net de stelling dat amendementen en protocollen bij gemengde dubbelbelastingverdragen niet automatisch ook als een gemengde verdraging gekwalificeerd kunnen worden. Steeds moet een onderzoek worden gedaan naar de effectieve inhoud van de aan te nemen teksten om de aard ervan te bepalen.

Niemand minder dan oud-minister van Financiën Koen GEENS bemant de volgende titel met betrekking tot de financiën. Hij schrijft over de implicaties van budgettaire keuzes op enerzijds gezondheidszorg en anderzijds justitie en stelt deze keuzes in vraag.

De zesde titel van de Grondwet gaat over de gewapende macht. Christian BEHRENDT levert hierover de eerste bijdrage en voert onderzoek naar de verregaande bevoegdheden van de Koning om bevel te voeren over de krijgsmacht en het einde vast te stellen van de staat van vijandelijkheden. Daarbij kaart hij ook enkele bevoegdheden van de wetgevende macht in het licht van de gewapende macht aan. De titel wordt vervolledigd door een bijdrage van Maurice ADAMS en Guido VANHEESWIJCK, die dit thema eerder rechtsfilosofisch benaderen. Zij kaarten het taalgebruik van politici in de democratische rechtsstaat aan en weiden uit over oorlogsretoriek, vijandsbeeld en het gebruik van taal als wapen.

Twee meer algemene bijdragen worden gepast ondergebracht in titel VII: algemene bepalingen. Els WITTE bekijkt de Belgische Grondwet in de historiografie. Ze doorprijkt de ontstaansmythe van deze Grondwet door te stellen dat destituante geen totaal nieuwe modelgrondwet opstelde. Jan CLEMENT en Mieke VAN DE PUTTE legden zich dan weer toe op Leon De Foere, een geestelijke die deel uitmaakte van deze constituante. Zij zien in hem, op basis van zijn levensverhaal en werk, de geestelijke vader van het unionistische programma in de Belgische Grondwet.

De tekst van Hugues DUMONT staat eveneens onder Titel VII: algemene bepalingen, hoewel die ook een eerder algemene beschouwing inhoudt. Hij bespreekt constitutioneel patriottisme en tracht de vraag te beantwoorden of dit een voldoende bindmiddel is om te zorgen voor de nodige cohesie in 'plurinationale' federale structuren. Daarbij vergelijkt hij België met de Europese Unie.

Marnix VAN DAMME sluit het indrukwekkende lijstje aan bijdragen af. In titel IX over de inwerkingtreding en overgangsbepaling kijkt hij naar de toekomst van de Belgische Grondwet. Hij legt de klassieke grondwetsfuncties uit, maar benadrukt het belang van een levende Grondwet met symbool-inspirerende functies om haar relevantie te versterken.

Concluderend is dit veelomvattende *Liber amicorum* een vervollediging van de eigen artikelsgewijze commentaar van de gevierde. Het boek brengt een fantastische

verzameling auteurs samen die hun licht laten schijnen op specifieke, dan weer algemene, maar uiteenlopende en steeds weer interessante onderwerpen binnen het brede publiekrecht. Het *Liber* is dan ook een gepast eerbetoon aan een constitutioneel generalist met een groot hart voor en een buitengewoon scherpe geest in het algemeen staatsrecht.

Anne BOMBAY

INFORMATIE EN RECHT

S.K. SANDEEN, C. RADEMACHER en A. OHLY (eds.), *Research Handbook on Information Law and Governance*, in *Research Handbooks in Information Law series* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2021), 352p., £179,00, ISBN: 9781788119917.

Het *Research Handbook on Information Law and Governance* brengt een globale en diepgaande analyse van de grondslagen van het informatierecht en -beleid. Daarbij geven de redacteurs aan voor een holistisch perspectief te opteren, gelet op de overlap en linken tussen de verschillende takken binnen het informatierecht. Vooral de eerste twee delen, “General Perspectives” en “Exclusive Rights in Data: the Status Quo and the Way Forward”, slagen daar wonderwel in. Deel drie “Trade Secrecy Law: EU, US and Global Perspectives” en deel vier “Data Protection, Privacy and Cybersecurity” omvatten dan weer eerder punctuele besprekingen van de betrokken regelgeving. De verschillende aanpak die deze delen hanteren, zorgt voor een geheel dat erin slaagt enkele belangrijke, actuele vraagstukken in deze rechtstak aan te raken.

Met de eerste bijdrage, van de hand van Ira Steven NATHENSON, start het werk met een filosofische uitstap. De auteur vraagt zich af hoe cyberrecht moet worden gedefinieerd en werkt daar een eigen theorie rond uit. Hij vertrekt daarbij vanuit de ontstaansgeschiedenis van het (Amerikaanse) cyberrecht en de theorieën van rechtsgeleerden die al rond het begrip hebben gewerkt. Daarna tracht hij deze theorieën aan te vullen en/of te corrigeren door ze met het werk van enkele belangrijke filosofen van vóór het internettijdperk te linken. Als conclusie wordt het belang van het cyberrecht genuanceerd: waar het cyberrecht ooit een disruptie vormde, staat er vroeg of laat een opvolger op.

In de tweede bijdrage bespreekt David LEVINE de problematiek van de toenemende drang om zich informatie toe te eigenen en de twee voornaamste uitingen daarvan: de *confidentiality creep*, de uitbreiding van de soorten informatie die ongepast wordt geacht voor publieke consumptie, en de *opportunistic privacy*, het dubieuze gebruik van het recht op privacy als middel om zich informatie toe te eigenen. De vlot geschreven bijdrage waarschuwt voor een gebrek aan informatie over en dus begrip van nieuwe technologieën en de invloed die ze op ons en onze samenleving hebben. Daarbij moeten we volgens de auteur steeds kunnen nagaan hoe een bepaalde technologie een bepaald resultaat bereikt.

Sharon SANDEEN sluit het eerste deel af met een bijdrage over het begrip *disclosure*, in het Nederlands ‘openbaarmaking’. In het dagelijkse taalgebruik krijgt het begrip

‘openbaarmaking’ vaak de betekenis van publieke onthulling, terwijl dat in het juridische taalgebruik niet per se het geval hoeft te zijn. Meer nog, verschillende juridische teksten – zelfs binnen eenzelfde rechtstak – vullen het begrip anders in. SANDEEN tracht daarom een typologie van openbaarstellingen op te zetten. Hoewel de auteur vertrekt vanuit het Amerikaanse recht, overstijgt deze typologie de grenzen en kan het zo eveneens als interpretatietool voor Europese teksten dienen.

Deel twee start met een kort maar krachtig overzicht van het lappendeken van regelgeving dat ondernemingen kunnen gebruiken om gegevens exclusiviteit (*exclusivity in data*) te verkrijgen. In de bijdrage die volgt, gaat Guido WESTKAMP in op één specifieke regeling, met name die voor data(bases). Een uitgebreide rechtsvergelijkende analyse van de Amerikaanse, Britse en Europese regelgeving, leidt tot de conclusie dat de Europese grenzen van databasebescherming beter bewaakt moeten worden door het huidige eigendomsnarratief te laten varen.

Het tweede deel vervolgt met een actueel voorbeeld ter zake: het *protected data*-regime van Japan, dat bepaalde vormen van *big data* beschermt. Na een bespreking van het regime en de controverses die het opwekt, concludeert Tatsushiro UENO dat het regime kan inspireren, maar dat – nu de gevolgen van de regelgeving meer onderzoek vereisen – een afwachtende houding passend is voor de liefhebbers van *copy-paste*. Het deel sluit af met een analyse van de aansprakelijkheid voor het verlies van data onder Duits recht.

Deel drie van het verzamelwerk is het grootst en analyseert het recht inzake bedrijfsgeheimenbescherming. Het start met een rechtsvergelijkende bijdrage van Christoph RADEMACHER, die analyseert hoe de vereiste van ‘redelijke maatregelen’, in de EU opgelegd via artikel 2, 1, c) van de Richtlijn Bedrijfsgeheimen, in verschillende regio’s convergeert. RADEMACHER bespreekt de ontstaansgeschiedenis van het vereiste in de VS, de invoering ervan in de TRIPs-overeenkomst en de receptie ervan in Japan, de EU en Duitsland en concludeert dat er naast de opvallende convergentie van de afgelopen tien jaar toch belangrijke verschillen blijven bestaan.

De drie volgende bijdragen gaan in op enkele topics binnen de EU-Richtlijn Bedrijfsgeheimen (‘TSD’). Zo heeft Gintarė SURBLYTĖ-NAMAVIČIENĖ het over de aansprakelijkheid van de werkgever voor werknemers bij een schending. Daarbij analyseert ze onder meer de aansprakelijkheid van derde partijen in het algemeen (art. 4 TSD), de bijbehorende remedies (art. 12-15 TSD) en het onderscheid tussen de ervaringen en vaardigheden van de werknemer en de bedrijfsgeheimen van de onderneming (art. 1 en 2 TSD). Tanya APLIN bespreekt de artikelen 3 en 5 TSD. Beide artikelen beperken de bedrijfsgeheimenbescherming op verschillende wijze. Artikel 3 TSD voorziet in rechtmatige handelingen, terwijl artikel 5 het heeft over uitzonderingen. Zowel de verhouding tussen beide beperkingsmechanismen als de specifieke beperkingen worden ontleed. Ulla-Maija MYLLY gaat in op twee van deze uitzonderingen, met name het recht op vrijheid van meningsuiting en van informatie (art. 5 a) TSD) en het recht om wangedrag, fouten of illegale activiteiten te onthullen (de zogenaamde klokkenluidersregeling, art. 5 b) TSD). Ze analyseert in haar bijdrage de bestaande rechtspraak rond deze rechten die de interpretatie van deze artikelen kan (en volgens de auteur ook moet) sturen.

De twee laatste bijdragen van het deel over bedrijfsgeheimenbescherming hebben het over de problematiek van extraterritorialiteit van bedrijfsgeheimenschendingen.

De bijdrage van Elizabeth ROWE en Giulia FARRIOR onderzoeken de Amerikaanse situatie qua bevoegdheid en toepasselijk recht onder de Defense Trade Secrets Act en de Economic Espionage Act. Ansgar OHLY maakt dezelfde oefening voor de TSD. Deze laatste bijdrage gaat onder meer in op de kwalificatieproblematiek. Gelet op haar linken met onder meer het intellectuele-eigendomsrecht, mededingingsrecht en contractenrecht, lijkt de bedrijfsgeheimenbescherming inderdaad een nachtmerrie voor het internationaal privaatrecht. Ansgar OHLY besluit dat een nieuwe *lex secreti* te overwegen valt.

In het laatste deel starten Henrike WEIDEN en Kensaku TAKASE met een onderzoek naar de receptie van de GDPR in het Japanse recht, waar de maatregelen van gegevensbescherming door de EU als equivalente bescherming erkend zijn, weliswaar onder enkele bijkomende voorwaarden. De auteurs bepleiten een vereenvoudiging via onvoorwaardelijke erkenningen, waar onderzoek over afwijkingen en eventuele toenadering van de regimes aan vooraf kunnen/moeten gaan. Margot KAMINSKI bespreekt het recht op transparantie over besluitvorming via algoritmes, zoals dat in de GDPR gelezen kan worden (in o.m. art. 22 en 13-15 GDPR). Een korte bijdrage van Eric GOLDMAN gaat in op het wie-wat-hoe van de California Consumer Privacy Act. Het verzamelwerk sluit daarna af met een bijdrage van de hand van Faye Fangfei WANG over de huidige Europese regulatieve ontwikkelingen in cybersecurity, rekening houdend met risico's door toename van het gebruik en de sterkte van AI. Daarbij raakt ze onder meer voorbeelden in de financiële sector aan.

Het mag duidelijk zijn dat het *Research Handbook on Information Law and Governance* verschillende actuele topics in het informatierecht en -beleid beslaat. Dat op het moment van de uitgave van het boek daarbij de ontwikkelingen rond de Data Act en Data Governance Act niet meegenomen konden worden, doet bovendien geen afbreuk aan de boeiende inzichten die in de verschillende bijdragen worden ontwikkeld. Meer nog, grens- en wetgevingsoverschrijdende bijdragen, zoals bijvoorbeeld deze van professor SANDEEN, kunnen ook de nieuwe regelgeving contextualiseren en verduidelijken, zodat het verzamelwerk langer dan enig *hot topic* relevant blijft. De afwisseling met punctuele besprekingen van bijvoorbeeld de bedrijfsgeheimenregulering zorgt er dan weer voor dat het verzamelwerk niet alleen bij beleidsmaker en academicus, maar ook bij de practicus de interesse kan wekken.

Ella DE NOYETTE

INTELLECTUELE-EIGENDOMSRECHT

M.-C. JANSSENS, *Handboek merkenrecht*, in *KU Leuven Centre for IT & IP Law Series* (Antwerpen: Intersentia (2) 2022), xii + 579p., €169,00, ISBN: 9789400014671.

Rechtspraak en rechtsleer bijhouden in het domein van het merkenrecht is vandaag de dag geen eenvoudige taak. Zo is er bijvoorbeeld de nog steeds toenemende stroom aan uitspraken binnen dit rechtsdomein. Niet alleen volgen de arresten van het Gerecht van de Europese Unie (EU) elkaar in sneltempo op, naast de rechtspraak van de rechtscolleges uit de drie onderscheiden Benelux-landen, zijn er vandaag tevens de

arresten van het Benelux Gerechtshof. Ook het Hof van Justitie blijft nog steeds op regelmatige tijdstippen belangrijke arresten uitspreken. Gelet op deze omvangrijke stroom beslissingen, en de belangrijke evoluties die ze vaak meebrengen, is het zeer handig om over een up-to-date handboek te beschikken dat de meest recente stand van het merkenrecht weergeeft, ingaat op de meest recente ontwikkelingen en diepgaand de verschillende aspecten van het merkenrecht toelicht en analyseert. Dit alles zonder het overzicht in en de krachtlijnen van de materie te verliezen en niet te vervallen in eindeloze uitweidingen en minder relevante details. Een dergelijk werk is het *Handboek merkenrecht* van Marie-Christine Janssens. In 2022 verscheen hiervan de tweede editie. In deze monografie komen alle topics van het merkenrecht aan bod en wordt de meest recente stand van het merkenrecht weergegeven.

Het handboek is helder ingedeeld. Na de wetgeving inzake merken worden de verschillende aspecten van de individuele merken besproken. Zo worden de functies van het merk, die o.a. belangrijk zijn in verband met de bescherming van een merk, en de basisvereisten om een goed merk te bezitten besproken (onderscheidend vermogen, de toelaatbaarheid (de absolute weigeringsgronden) en het vereiste van beschikbaarheid (de relatieve weigeringsgronden)). Ook het houderschap en de verkrijging van een Benelux-merk en een Uniemark krijgen aandacht. Onder 'De rechten van de houder van een individueel merk' worden heel belangrijke deelgebieden van het merkenrecht geanalyseerd. Niet alleen het merk als deel van het vermogen (o.a. overdracht en licentie), maar ook een overzicht van mogelijke procedures bij merkinbreuken komen hier aan bod, en natuurlijk de verschillende merkinbreuken zelf, evenals de uitputting van en beperkingen op het merkenrecht. De nietigverklaring van een individueel merk, evenals andere vormen van beëindiging van een merkrecht (o.a. het verstrijken van de beschermingsduur, doorhaling, afstand en verval) sluiten het deel over de individuele merken af. Na de individuele merken wordt nog aandacht besteed aan de collectieve en certificeringsmerken. Het laatste deel in het handboek behandelt nog enkele voor het merkenrecht belangrijke topics zoals het beslag inzake namaak, de bevoegdheidsregels in het Benelux-Verdrag van 25 februari 2005 inzake de intellectuele eigendom, het optreden van de douaneautoriteiten en de interpretatiebevoegdheid van het Hof van Justitie en het Benelux Gerechtshof.

Het hier besproken *Handboek merkenrecht* heeft de heel grote verdienste dat het een echt leerboek is. Voor hen die vertrouwd willen geraken met de materie van het merkenrecht is het een uitstekend studie-instrument dat heel gestructureerd, overzichtelijk en toch diepgaand inzicht biedt in alle aspecten van de behandelde materie. Maar ook voor hen die het merkenrecht reeds grondig onder de knie hebben, is het boek waardevol door de diepgaande behandeling van de bestudeerde topics en de uitgebreide verwijzingen naar rechtspraak van onder andere het Hof van Justitie en het Gerecht van de EU. Het is voor beide groepen gebruikers heel interessant dat het werk niet bestaat uit het weergeven van het theoretische kader, met dan de nodige verwijzingen naar de rechtspraak in voetnoten, maar dat de rechtspraak, en dan in het bijzonder die van het Hof van Justitie, in de tekst is verwerkt en daar besproken wordt. Zo krijgt de lezer een beeld van alle belangrijke uitspraken van het Hof van Justitie die het Europese merkenrecht zijn huidige vorm hebben gegeven.

Een grote eigenschap van het boek van Janssens is de nauwkeurige en diepgaande analyse van de wettelijke bepalingen inzake het merkenrecht vanuit en aangevuld met

voorbeelden uit de rechtspraak. Terecht, om het boek niet oeverloos te doen uitdijen, werd gekozen voor de rechtspraak van hogere rechtscolleges zoals het Hof van Justitie, het Gerecht van de EU, het Benelux Gerechtshof en de kamers van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO).

Wat tevens zeer positief is aan het hier besproken boek is de geïntegreerde bespreking van het Benelux-merk en het Uniemerik. Alhoewel het Benelux-merkenrecht en het Uniemerkenrecht twee autonome beschermingssystemen zijn, waarvoor weliswaar in grote mate dezelfde regels bestaan en gelden, worden deze twee beschermingssystemen niet na elkaar behandeld, maar gezamenlijk besproken. Hierdoor worden overlappingen en nutteloze herhalingen vermeden.

In de editie van 2022 werden alle recente evoluties sinds de vorige uitgave uit 2019 verwerkt, zoals het belangrijke *Labell*-arrest van het Hof van Justitie van 4 maart 2020 (zaak C-328/18), waarin het Hof besliste dat het onderzoek naar verwarringstichtende overeenstemming (inbreukgrond art. 2.20 lid 2 sub b BVIE en art. 9 lid 2 sub b Verordening Uniemerik) in twee fases dient te geschieden.

Ook in deze uitgave slaagt de auteur erin om in een al bij al toch niet te omvangrijk werk het volledige merkenrecht te ontsluiten en dit op basis van een heldere en vlot leesbare tekst.

Hendrik VANHEES

INTERNATIONAAL PRIVAATRECHT

O. MEYER (ed.), *Public Policy and Private International Law. A Comparative Guide* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 479 p., £180,00, ISBN: 9781789902655.

De editor van dit boek, Olaf MEYER, is professor Contractenrecht aan de Frankfurt University of Applied Sciences. Dit rechtsvergelijkende werk over *public policy* of openbare orde in het internationaal privaatrecht bundelt bijdragen van vierentwintig auteurs, die elk een bijzondere expertise hebben in de materie. Vooraan geven de beknopte en uitgebreide inhoudsopgaves een overzicht van de zestien behandelde jurisdicties verspreid over drie continenten: Oostenrijk, Bosnië en Herzegovina, China, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Italië, Polen, Portugal, Rusland, Spanje, Zweden, Zwitserland, Turkije en de Verenigde Staten. Voor deze landspecifieke bijdragen geeft Olaf MEYER een algemene inleiding over de draagwijdte van de exceptie van openbare orde en beschrijft Wolfgang WURMNEST de figuur van openbare orde in het Europees internationaal privaatrecht. Ook deze twee inleidende hoofdstukken zijn rechtsvergelijkend van aard; toepassingen uit verschillende rechtssystemen komen er aan bod. Achteraan is een uitgebreide index toegevoegd, waarin met behulp van sleutelwoorden (zowel landen als juridische thema's) de relevante randnummers kunnen worden opgezocht. Elk hoofdstuk is genummerd en bij elk hoofdstuk beginnen de randnummers opnieuw op te tellen, zodat het bijzonder eenvoudig is om te navigeren (bv. 1-004, 2-018 etc.). Ook de nummering van de voetnoten begint opnieuw te tellen per bijdrage, wat het voetnotenapparaat visueel aangenamer maakt. Uit de trefwoorden uit de index kan al worden afgeleid in welk domein zich de meeste toepassingsgevallen

van de openbare-orde-exceptie bevinden, met name in familierechtelijke context (bv. *adoption, children, divorce, marriage, same-sex relationships, succession* etc.).

In het eerste hoofdstuk, “A flexible system in flux: on the realignment of public policy”, geeft MEYER een bijzonder heldere inleiding over de inhoud en evolutie van het begrip *public policy* of openbare orde en het blijvende belang van deze exceptie (ondanks het uitzonderingskarakter ervan). De taal is zeer toegankelijk, ook voor een minder gespecialiseerd publiek, dankzij de (soms zelfs licht humoristische) beeldspraak en talrijke voorbeelden. Verder bakent MEYER de openbare-ordefiguur af met andere begrippen uit het internationaal privaatrecht, zoals bepalingen van bijzonder dwingend recht (*overriding mandatory provisions* of *lois de police*). De oorsprong en evolutie van openbare orde wordt geschetst in deel A. Hier bespreekt MEYER onder meer de rol van de openbare orde als ‘schild’ tegen oneerlijke buitenlandse rechtsregels, hoe het gebruik van de uitzonderlijke exceptie van openbare orde is teruggelopen doorheen de jaren en welke functies en betekenis deze uitzondering vandaag de dag nog heeft (bv. in de context van de liberalisering van relaties tussen mensen van hetzelfde geslacht, technologische vernieuwing en de verander(en)de rol van vrouwen in de samenleving). Deel B handelt over de relativiteit van de openbare orde, waarmee MEYER enerzijds doelt op de onmogelijkheid om geen enkele openbare-orde-exceptie te hanteren in internationaal privaatrecht (gelet op de grote verschillen die nog steeds bestaan tussen verschillende rechtssystemen – ook binnen de EU) en anderzijds op de onmogelijkheid om een ongelimiteerde toepassing van een nationale openbare-orde-exceptie toe te laten. Een evenwichtsoefening moet worden gemaakt tussen deze twee uitersten. MEYER beschrijft en bekritiseert enkele strategieën om dit evenwicht te bereiken, zoals het (exhaustief) oplijsten van wat strijdig is met de openbare orde of het werken met bijzondere voorbehoudsclausules. De verschillende strategieën hebben uiteindelijk geleid tot een flexibel systeem waarin de beschermenswaardigheid van een nationale regel, de ernst van de schending ervan in het individuele geval en de mate waarin dit geval verband houdt met de nationale rechtsorde tegen elkaar worden afgewogen. Wat onder deze drie elementen moet worden begrepen, wordt respectievelijk uiteengezet in deel C, D en E. MEYER betreft hierin de invloed van internationale en supranationale instrumenten en beginselen op de invulling van het openbare-ordebegrip. Hoewel de meeste aandacht uitgaat naar de Europese Unie en de lidstaten, komen ook derde landen aan bod (o.a. China en de Verenigde Staten). In deel F blikt MEYER vooruit op de toekomst. Omdat de openbare orde nu eenmaal een breed, slecht gedefinieerd en emotioneel geladen begrip is, valt moeilijk te voorspellen hoe de invulling ervan zal evolueren. De verschillende bijdragen in het boek moeten echter duidelijk maken dat er – ondanks de uiteenlopende toepassingen – meer gelijkenissen dan verschillen zijn over de rechtssystemen heen. Een ontwikkeling die overal merkbaar is, is bijvoorbeeld de veranderde functie van de openbare-orde-exceptie van een instrument ter bescherming van het algemeen belang en het gemeenschappelijk welzijn naar een beschermingsmechanisme van de individuele grond- en mensenrechten.

In het tweede hoofdstuk duidt Wolfgang WURMNEST de betekenis van openbare orde in het Europees internationaal privaatrecht. Dit overkoepelende hoofdstuk herneemt een aantal ideeën uit de algemene inleiding, maar bevat ook een belangrijke toevoeging met betrekking tot de Europese Unie. Na een zeer beknopte inleiding in deel A, bespreekt WURMNEST in deel B hoe de openbare orde is vormgegeven in het Europese recht. Hierbij vult hij Europese instrumenten aan met voorbeelden uit

de lidstaten. Naast de wetgeving zelf, focust WURMNEST ook op de functie van de openbare-orde-exceptie en de noodzaak ervan tussen lidstaten onderling. Verder beantwoordt hij enkele meer technische vragen, waaronder de vraag naar ambtshalve toepassing, (strikte) interpretatie, de mate waarin naar het concrete resultaat van de buitenlandse rechtsregel moet worden gekeken en welk recht dan wel moet worden toegepast bij afwijzing van een dergelijke regel. Deel C gaat in op het Europese begrip van openbare orde, waarin het samenspel tussen nationale en Europese waarden centraal staat. Dit begrip wordt verduidelijkt aan de hand van rechtspraak van het Europees Hof van Justitie en het voorbeeld van *punitive damages*. Het voorkomen van schadevergoedingen met een ontradend of repressief karakter in het Europese markt- en mededingingsrecht plaatst bijvoorbeeld vraagtekens bij het traditionele uitgangspunt dat dergelijke *punitive damages*, ingaan tegen de openbare orde van de (meeste) continentale rechtssystemen. Deel D is gewijd aan artikel 10 van de Rome III-Verordening, door WURMNEST ook wel *the unruly horse* genoemd. Wanneer het (op basis van deze verordening) toepasselijke recht niet voorziet in de mogelijkheid van echtscheiding of aan een van beide echtgenoten op grond van diens sekse geen gelijke toegang tot echtscheiding of scheiding van tafel en bed verleent, is volgens deze bepaling het recht van de staat waar de zaak aanhangig is van toepassing. WURMNEST verklaart de context die tot deze bepaling aanleiding heeft gegeven en de toepassing ervan. De afnemende praktische rol van de openbare orde, die MEYER reeds in het eerste hoofdstuk bespreekt, duidt WURMNEST in deel E voor de Europese Unie. Deel F bevat opnieuw een blik op de toekomst. WURMNEST reflecteert hierin over een ‘algemeen deel’ van het internationaal privaatrecht, waarin de openbare-orde-exceptie zou kunnen worden verduidelijkt over de verschillende, verspreide EU-instrumenten in dit verband heen. Ten slotte bevat deel G nog een summiere conclusie.

Het derde tot en met achttiende hoofdstuk gaan telkens in op de openbare orde in een specifiek rechtstelsel. Zoals aangegeven, komen achtereenvolgens Oostenrijk, Bosnië en Herzegovina, China, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Italië, Polen, Portugal, Rusland, Spanje, Zweden, Zwitserland, Turkije en de Verenigde Staten aan bod. Elk van deze hoofdstukken wordt door een of meer (lokale) expert(en) onder handen genomen. Een uitgebreid overzicht van de auteurs kan worden teruggevonden op pagina's xvii tot en met xx. Deze hoofdstukken kunnen zowel individueel als tezamen met de overige hoofdstukken gelezen worden, afhankelijk van waar de lezer naar op zoek is. Wel is het minder eenvoudig om op basis van de inhoudsopgave en structuur van deze specifieke delen het begrip en de toepassingen van openbare orde over de zestien rechtssystemen te vergelijken, aangezien ze niet (volledig) parallel zijn opgebouwd. Terwijl een deel van de hoofdstukken op min of meer uniforme wijze is gebaseerd op een aantal standaardtussentitels (bv. *general overview*, *application in practice* en *evaluation*), hanteert een even groot deel tussentitels die hier licht tot zeer sterk van afwijken (o.a. China, Frankrijk, Italië en Rusland). Een meer parallelle opbouw had er wellicht voor gezorgd dat de gelijkenissen en verschillen tussen de besproken jurisdicties sneller in één oogopslag duidelijk zouden zijn. Hoewel doorheen de verschillende delen wel naar andere rechtssystemen wordt verwezen, ontbreekt een volledig geïntegreerde rechtsvergelijking. Het blijft dus wel een beetje zoeken voor de lezer. Ook zijn deze hoofdstukken een stuk technischer dan de twee eerste, overkoepelende hoofdstukken. Desalniettemin bieden deze hoofdstukken een rijke schat aan informatie over hoe openbare orde moet worden begrepen in de zestien

besproken jurisdicties, telkens geïllustreerd met uitgebreide (nationale) rechtspraak. Ook bevatten de voetnoten verwijzingen naar leidende bronnen uit de (nationale) rechtsleer. Hoewel een negentiende hoofdstuk met daarin een samenvatting of geïntegreerd overzicht van de verschillende rechtssystemen dus welkom was geweest, blijft het een grondig werk dat getuigt van een vruchtbare internationale samenwerking tussen de verschillende auteurs.

Lise VAN DEN EYNDE

RECHTSFILOSOFIE

C.W. MARIS en F.C.L.M. JACOBS, *Recht, orde en vrijheid. Een historische inleiding in de rechtsfilosofie* (Deventer: Wolters Kluwer (4) 2022), xxii + 627p., €49,50, ISBN: 9789013167016.

Het boek *Recht, orde en vrijheid. Een historische inleiding in de rechtsfilosofie* is inmiddels aan zijn vierde editie toe. Dat de afgelopen 30 jaar – de eerste editie van het boek dateert immers van 1991 – reeds drie revisies van het oorspronkelijke werk rechtvaardigden, hoeft weinig verbazing. Geschiedenis wordt continu geschreven en de hoeveelheid aan maatschappelijke ontwikkelingen die onder de thematiek van dit boek kunnen worden gebracht, zijn quasi ontelbaar. De centrale vraag van het boek – “hoe kan het recht een evenwichtige combinatie van orde en vrijheid verzekeren?” – is en blijft dan ook brandend actueel.

Het boek zelf is in tien hoofdstukken onderverdeeld. Na een inleidend hoofdstuk – waarin onder meer wordt ingegaan op diverse strekkingen binnen de rechtsfilosofie – wordt de lezer vakkundig begeleid doorheen diverse historische perioden, die worden afgebakend op basis van de verandering in wereldbeelden. De grootste verandering ter zake wordt gesitueerd in de overgang van de middeleeuwen naar de moderniteit. Daar waar de wereldbeelden in de klassieke oudheid en de middeleeuwen vooral “een samenhangende eenheid en doelmatigheid in het universum veronderstelden”, wordt sedert de moderne tijd steeds meer uitgegaan van “fragmentisering, individualisering en relativisering”. Anders gesteld: de rechtsmoraal aan het begin van de geschiedschrijving was oorspronkelijk breed, maar is, door allerhande ontwikkelingen en door het tijdsverloop, geleidelijk aan versmald.

In het boek worden de volgende historische periodes onderscheiden: (1) de oudheid en de middeleeuwen, (2) de moderne tijd, (3) de achttiende eeuw (Verlichting), (4) de negentiende eeuw, (5) de twintigste eeuw van 1900 tot 1945 en (6) de twintigste eeuw van 1945 tot 2000. In deze periodes worden een myriade aan prominente denkers besproken, gaande van Plato en Aristoteles, over Hobbes, Locke, Spinoza, Kant, Marx, Hegel, Nietzsche tot Rawls en Nussbaum. Maar ook minder evidente, doch wel juridisch relevante filosofische strekkingen, zoals de taal filosofie (o.a. met Wittgenstein en Winch) en actuele thematieken zoals dierenrechten en de klimaatcrisis komen aan bod. De auteurs van het boek laten quasi geen enkele relevante filosoof of thematiek onbelicht. De lezer krijgt zelfs een introductie in het Chinese confucianisme voorgeschoteld. Toch ligt de focus – mede omwille van het doelpubliek – voornamelijk op de westerse filosofie en de prominenten binnen die filosofische traditie.

Hoewel het boek een historiografische doelstelling heeft, gaat het niet louter om een beschrijvend werkstuk. De auteurs erkennen dat, ondanks de aanspraak op objectiviteit van geschiedkunde, de studie van het verleden steevast vanuit een hedendaags perspectief gebeurt. Daarnaast laat het voorwerp van het gevoerde historisch onderzoek – zijnde filosofische en vaak normatieve theorieën – geen zuiver beschrijvende insteek toe. Het besproken boek houdt dan ook een *rationele reconstructie* in. De ideeën van de diverse filosofen worden in beeld gebracht en vervolgens geanalyseerd vanuit het oogpunt van recht, orde en vrijheid. Die methodiek laat toe, aldus de auteurs, lessen te trekken die relevant zijn voor de actuele politieke filosofie en praktijk. Daarbij worden bepaalde achtergronden – die bij de conceptie van de ideeën van de denkers uit het verleden een rol hebben gespeeld – vaak vermeld maar niet in de bespreking of evaluatie meegenomen. Op die manier wordt het mogelijk om de continuïteit in het gedachtegoed te belichten. Dat er continuïteit is of tot continuïteit kan worden besloten, betekent echter niet dat de auteurs aan ‘finalistische’ geschiedschrijving doen – die noodwendig moet uitmonden in de huidige stand van zaken. Hoewel de auteurs van het boek onmiskenbaar voorstander zijn van het liberale gedachtegoed, bevestigen zij dat, wanneer de geschiedenis een onliberale bocht zou nemen, zij die historische kromming evenzeer in rekening zullen brengen.

Dit rijk historisch overzicht van de gedachten van rechtsfilosofen en rechtsfilosofische stromingen is een *must have* voor hen die een interesse hebben in rechtsfilosofie. Het gegeven dat de auteurs zelf niet nalaten met kritische blik hun eigen werk te bespreken en te evalueren, betekent dat de lezer een ‘eerlijk’ werk in handen heeft waarin de aanspraken en doelstellingen op een heldere en verantwoorde wijze naar voren worden gebracht.

Jonathan VANDENBOGAERDE

RECHTSFILOSOFIE

E.H. BALLIN, *Recht doorgronden. Keuze uit wetenschappelijk werk over publiekrecht, rechtsstaat en beleid 1993-2021* (Den Haag: Bju 2022), 492p., €81,00, ISBN: 9789462909809.

Ernst Hirsch Ballin is een van de bekendste namen in de Nederlandse rechtswereeld, als hoogleraar staats- en bestuursrecht en later internationaal recht aan Tilburg University, maar bij het grote publiek is hij vooral bekend als minister en als lid van de Tweede Kamer, en later de Eerste Kamer, voor het CDA. Op 1 januari 2021 trad hij toe tot het emeritaat. Voor die gelegenheid verscheen bij Boom juridisch deze 491 bladzijden tellende bundel van Ballins publicaties onder de wat onbescheiden titel *Recht doorgronden*.

De bundel bevat 30 publicaties van Ballin van de periode 1993-2021 (over de periode daarvoor was er in 1991 al een bundel verschenen onder de titel *Rechtsstaat & beleid*). De publicaties zijn, op zuiver redactionele aanpassingen na, ongewijzigd overgenomen, al zijn de meeste oudere teksten voldoende ‘tijdloos’, zodat de opname ervan niet stoort. De bijdragen worden onderverdeeld volgens enkele thema’s: naast een inleiding en een epiloog gaat het om “Ontgrenzing van het recht”, “Grondslag van

vertrouwen”, “De antropologische basis van het recht”, “De dynamiek van rechtsbetrekkingen”, “Constitutionele dynamiek”, “De verbondenheid van democratie en rechtsstaat” en “Burgerschap als verbinding”.

In zijn werk blijkt een grote betekenis voor de rol van de mens als sociaal wezen in het rechtssysteem, een invalshoek die misschien verband houdt met de christendemocratische opvattingen van de auteur, maar ook met de ervaringen van zijn joodse vader, die een tijd in Buchenwald heeft moeten doorbrengen. Uit het boek blijkt bovenal zijn eruditie en kennis van verschillende rechtsdomeinen en ook van de rechtsfilosofie. Toch blijven de teksten vlot leesbaar. In *De staat van Nederland* (1993) gaat hij bijvoorbeeld in op de rol van de staat in de moderne samenleving en de volgens hem te ver doorgevoerde nadruk op rechten in plaats van plichten: de staat als leverancier van voorzieningen eerder dan de staat als garant van het recht. Zelf geeft hij de voorkeur aan verantwoordelijkheid boven vrijheid en pleit hij ervoor de balans tussen rechten en plichten te herstellen. Boeiende lectuur, al blijft het toch vaak bij academische beschouwingen waar relatief moeilijk concrete voorstellen aan kunnen worden gekoppeld. Erg interessant is wel de aandacht voor het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden, dat de relatie regelt tussen Nederland en de andere landen van het Koninkrijk der Nederlanden: aanvankelijk Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen; tegenwoordig Nederland, Aruba, Curaçao en Sint-Maarten. De precieze betekenis van dat Statuut binnen het Nederlandse recht is echter een bijzonder complexe kwestie.

Het stuk over het herdenken van 1648 is redelijk oppervlakkig, net als dat over de talen van Europa; de teksten over de Europese Unie, zoals die over de verhouding tussen Nederland en de Europese Unie (2000) en de bijdrage over de Europese Grondwet (2004) zijn ondertussen al enigszins achterhaald. Toch zijn de meeste stukken erg boeiende essays waar de auteur moeiteloos de brug legt tussen (rechts)filosofie, geschiedenis, internationaal recht, politiek, mensenrechten en het grondwettelijk recht. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk in de stukken over artikel 1 van de Grondwet en “Een verbond van vrijheid”, over de Europese Unie, en in een uitvoerig hoofdstuk over de constitutionele toetsing van wetten, wat vooralsnog in Nederland onmogelijk is. Ook aan de rol van de monarchie is een uitvoerige bijdrage gewijd. In andere bijdragen gaat het veeleer om de grondslagen van het recht, zoals in “De stroom van het recht” en “De virtuele eenheid van het recht”, een bijzonder interessante tekst over Thomas van Aquino. “Burgerrechten en Rechtsbeginselen als brug over troebel water” zijn zelfs vrij persoonlijke teksten, waarin hij onder meer vertelt wat hem ertoe bracht om rechten te studeren.

Ook de liefhebbers van het bestuursrecht worden in dit handboek zeer goed bediend, net zoals wie interesse heeft voor de Nederlandse politiek, met een bijdrage over de opkomst van de PVV en een over de relatie tussen politiek en media – al schemert de politiek in veel andere bijdragen ook wel door. Tot slot is er ook af en toe een uitstapje naar een andere rechtstak, zoals het migratiebeleid en het nieuwe Nederlands Burgerlijk Wetboek.

Al met al is het een mooi boek met allerlei boeiende bijdragen over het recht, al heeft een dergelijk mozaïsch verzamelwerk onvermijdelijk het nadeel dat heel wat lezers zich slechts voor een klein aantal bijdragen zullen interesseren.

Willem POSSEMIERS

RECHTSFILOSOFIE

J. DICKSON, *Elucidating Law*, in *Oxford Legal Philosophy* (Oxford: OUP 2022), 183p., £87,00, ISBN: 9780198727767.

In dit boek stelt Julie Dickson haar *filosofie van rechtsfilosofie* voor. Daarin wordt gezocht naar een antwoord op de vraag wat rechtsfilosofie precies inhoudt en wat het streefdoel ervan is. In navolging van Strawson en Hart verzet Dickson zich tegen reductionistische of simplificerende filosofische en rechtsfilosofische theorieën. Wat recht is, kan immers enkel worden begrepen door de diverse aspecten ervan te onderzoeken, ze uit te klaren en hun onderlinge verhouding in beeld te brengen.

Dickson achtte de tijd rijp om een boek over haar filosofie van rechtsfilosofie – die zij omschrijft als “*indirectly evaluative legal philosophy*” – te schrijven en dat om diverse redenen. Vooreerst laat het boek Dickson toe haar inzichten die door de jaren heen gefragmenteerd in diverse artikelen aan bod kwamen, te synthetiseren, te aligneren en aan te vullen met nieuwe inzichten. Ten tweede zet de vertwijfeling omtrent de mogelijkheid om de aard van het recht (*the nature of law*) te identificeren dan wel te begrijpen Dickson aan om een lans te breken voor de noodzaak van de verheldering van het recht (*elucidating law*). Ten derde poogt Dickson met haar boek de kritieken als zou haar filosofie onvoldoende moreel evaluatief zijn, te counteren.

Dickson stelt dat een filosofie van rechtsfilosofie of de verheldering van het recht noodzakelijk is op vier gronden, waarin tegelijk ook al premisses van haar gedachtegoed terug te vinden zijn. *Ten eerste* bevestigt Dickson dat recht een gegeven is dat bestaat in de sociale realiteit. Daaruit vloeit voort dat het rechtsfilosofen toekomt die sociale realiteit te identificeren, te verduidelijken en uit te leggen, teneinde de aard ervan te achterhalen. *Ten tweede* stelt Dickson vast dat het recht een complex en gelaagd fenomeen is, zowel in de tijd als in de ruimte. Bijgevolg zijn ook de vraagstukken die rechtsfilosofie poogt te beantwoorden divers. Dat betekent onder meer dat de rechtsfilosofie nooit een eindpunt kan bereiken. Rechtsfilosofie is inherent pluralistisch, dynamisch en *open-ended*. *Ten derde* mag rechtsfilosofie, aldus Dickson, niet louter descriptief zijn. De rechtsfilosoof observeert niet louter en alleen het recht. Rechtsfilosofie is geen passieve, waardenneutrale discipline en kan ook niet helemaal worden losgekoppeld van moraalfilosofie. Desalniettemin moet de rechtsfilosoof zich toch hoeden voor premature morele evaluaties van het recht. *Ten vierde* kan de verheldering van het recht ertoe bijdragen andere kwesties – zoals bijvoorbeeld morele vraagstukken – te identificeren, te vatten en verder uit te benen. Een verhelderende analyse van het recht kan ons leren begrijpen hoe juridische normen het menselijke denkpatroon en de menselijke *praxis* beïnvloeden, waarom we de autoriteit van het recht aanvaarden of al dan niet zouden moeten aanvaarden, en wat we, vanuit moreel oogpunt, moeten doen in de aan- of afwezigheid van juridische normen.

De lezer van dit boek wordt, na het verhelderende inleidende hoofdstuk, in een vaak abstracte maar desondanks bijzonder leesbare stijl, door het gedachtegoed van Dickson geloofdst. In hoofdstukken 2 en 3 belicht Dickson vraagstukken die betrekking hebben op de aard van het recht. Zij gaat er na in welke mate het mogelijk en zinvol is de aard van het recht te identificeren en te verklaren. In hoofdstuk 4 introduceert Dickson de lezer in haar specifieke filosofie van rechtsfilosofie, door aan te tonen dat de vraagstukken die de rechtsfilosoof poogt te beantwoorden context- en tijdsgebonden zijn,

een enorme variatie vertonen en, vanuit die optiek, de nood aan rechtsfilosofie helpen verklaren. In de navolgende hoofdstukken (5, 6, 7 en 8) gaat Dickson nader in op specifieke aspecten van haar *indirectly evaluative legal philosophy*. In hoofdstuk 5 behandelt de auteur de vraag hoe de rechtsfilosoof zijn onderzoeksvoorwerp moet benaderen en wordt eveneens aangeduid aan welke kenmerken een succesvolle en waardevolle rechtsfilosofie moet voldoen. Daarbij benadrukt Dickson dat een neutrale en onbetrokken kijk op het recht geen meerwaarde kan bieden. In het zesde hoofdstuk van het boek snijdt de auteur de thematiek van *self-understanding* aan, wat betekent dat het concept ‘recht’ in aanzienlijke mate inhoudelijk wordt gekleurd door degenen die eraan onderhorig zijn of die het mee vorm geven. Elke conceptuele benadering van het recht moet geplaatst worden in de specifieke sociale en subjectieve context waarin het uitwerking krijgt. In hoofdstuk 7 verdedigt Dickson haar methodologische kijk op de rechtsfilosofie. De beoefening van rechtsfilosofie gebeurt volgens Dickson idealiter stapsgewijs (*cf. staged inquiry*); bepaalde vragen kunnen pas aan bod komen nadat eerdere vragen werden beantwoord. Zo is morele evaluatie van het recht pas aangewezen nadat bijvoorbeeld de aard van het recht werd geïdentificeerd. In hoofdstuk 8, tot slot, countert Dickson de kritieken op haar gedachtegoed, als zou haar filosofie een afsplitsing tussen rechtsfilosofie en andere filosofische disciplines (en met name politieke filosofie, sociale filosofie en moraalfilosofie) bewerkstelligen. Dickson verdedigt haar overtuiging dat rechtsfilosofie helemaal geen afzonderlijke discipline is, maar bevestigt wel dat de kruisbestuiving met andere filosofische disciplines vereist dat hun onderlinge verhouding moet worden uitgeklaard.

Dit boek is een echte aanrader voor rechtsfilosofen, maar ook voor degenen met een brede interesse in het recht en moraalfilosofie. De auteur raakt in dit werk immers niet alleen belangrijke vraagstukken aan die rechtsfilosofen al een tijdlang bezighouden. Zij biedt eveneens inzicht in de huidige stand van de moderne rechtsfilosofie en reikt ook waardevolle en genuanceerde methodologische suggesties aan.

Jonathan VANDENBOGAERDE

RECHTSFILOSOFIE

H. IRVING, *Allegiance, Citizenship and the Law. The Enigma of Belonging*, in *Elgar Studies in Legal Theory 18* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), xxii + 627p., £80,00, ISBN: 9781839102530.

Dit boek van de hand van Helen Irving is het achttiende boek in de reeks *Elgar Studies in Legal Theory*. In die reeks worden originele en vernieuwende onderzoeken binnen de rechtstheorie en rechtsfilosofie gepubliceerd. Het besproken boek sluit perfect aan bij die doelstelling.

In dit boek gaat de auteur in op de complexe verhouding tussen *allegiance* (loyaliteit of getrouwheid), *citizenship* (burgerschap) en *law* (recht). De auteur belicht voornamelijk de vaak verdedigde verhouding tussen loyaliteit en burgerschap. De auteur vertrekt vanuit de premisse dat die verhouding, zeker in moderne democratische rechtsbestellen, onmogelijk vol te houden is en zelfs intrinsiek problematisch. Dat

betekent echter niet dat burgerschap in democratieën een louter formeel gegeven is. Er bestaat een vorm van juridisch burgerschap die, net omwille van de juridische aard ervan, een existentiële en een sociale dimensie heeft. Hoewel, aldus Irving, loyaliteit in moderne democratieën niet meer de kern van burgerschap kan uitmaken, is verbondenheid tussen burgers en de Staat ook in moderne democratieën noodzakelijk. Die ‘sociale band’ vloeit voort uit het recht en is, in tegenstelling tot de gedachte van loyaliteit, wel te verenigen met liberalisme en die van de constitutionele democratie.

De referenties en inhoud van het boek gaan voornamelijk terug op de *common law*-traditie. Soms refereert de auteur ook aan bronnen uit de *civil law*-landen, maar dat is uiteindelijk beperkt. De auteur hoopt echter, ook al zijn de bronnen die zij hanteert hoofdzakelijk Engelstalig, dat de aanspraken universeel genoeg zijn om ook binnen de westerse Europese rechtstraditie bijkomende inzichten aan te reiken.

Het boek bevat acht hoofdstukken, die elk een afzonderlijke maar relevante thematiek belichten. In het eerste, inleidende hoofdstuk gaat de auteur in op de oorsprong en de evolutie van het concept loyaliteit. Daarin verduidelijkt de auteur eveneens dat burgerschap een juridisch statuut is en dus een juridische aangelegenheid. In het tweede hoofdstuk behandelt Irving de thematiek van duaal burgerschap en ‘gesplitste loyaliteit’. Als burgerschap en loyaliteit met elkaar verbonden zijn, daagt de gedachte van duaal burgerschap die connectie in elk geval uit. Als loyaliteit slechts in één richting kan werken, dan kan men weliswaar burger zijn van meerdere landen, maar slechts loyaal zijn ten aanzien van een ervan. Irving besluit dat loyaliteit niet verenigbaar is met de bestaande realiteit die duaal burgerschap omgeeft. Sterker nog: loyaliteit is een antidemocratische en misleidende manier om burgerschap – datgene wat burgers met elkaar delen – te omschrijven. In het derde hoofdstuk van het boek belicht Irving de kwestie van naturalisatie en het vraagstuk of loyaliteit overdraagbaar is. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op naturalisatieprocedures, met name procedures die erop gericht zijn na te gaan of iemand geschikt is om burger van een andere Staat te worden. Irving stelt zich de vraag waarom burgers die zich willen naturaliseren aan zware testen worden onderworpen terwijl dat bij burgers die hun burgerschap automatisch verwerven – bijvoorbeeld door geboorte in een bepaald territorium – niet het geval is. Als burgerschap een recht is, dan valt het al helemaal niet te verdedigen dat burgerschap – in termen van loyaliteit – moet worden getest voor nieuwkomers. De recente geschiedenis van massamigratie en terrorisme heeft echter naturalisatieprocedures opnieuw een ‘sacraal karakter’ gegeven, wat – zoals in hoofdstuk 4 aan bod komt – ook blijkt uit het belang van het *zweren van trouw*. Irving schetst in het vierde hoofdstuk van het boek een geschiedenis van dergelijke ‘eden’ en komt tot het besluit dat dergelijke beloftes onverzoenbaar zijn met de principes van liberalisme en de vrijheid van gedachten. Beloftes van loyaliteit leiden niet alleen tot gehoorzaamheid en onderwerping, maar ook tot uitsluiting. In een democratische samenleving zijn dergelijke beloftes weliswaar mogelijk, maar zij kunnen hoe dan ook niet worden afgedwongen. Het vijfde hoofdstuk van het boek behandelt de thematiek van landverraad (*treason*). Voor zover landverraad betrekking heeft op een relatie van loyaliteit tussen burger en Staat en een inbreuk uitmaakt op die verhouding, kunnen alleen bepaalde criminele feiten – waarbij er een bijzondere intentie in hoefde van de dader voorhanden is – als landverraad worden beschouwd. Daarbij rijst ook de vraag wie slachtoffer is van landverraad en hoe landverraders moeten worden bestraft. In geval van terrorisme bijvoorbeeld worden niet de overheid, maar wel de burgers gevisieerd.

Als die laatsten de slachtoffers zijn, kan er dan nog sprake zijn van landverraad? Wat betreft de bestraffing van landverraders – en dan in het bijzonder terroristen – wijst Irving erop dat het gedwongen verlies van burgerschap impliceert dat zij net niet als landverraders kunnen worden beschouwd; wie geen burger is of wordt geacht, kan immers onmogelijk landverrader zijn. Het zesde hoofdstuk sluit aan bij het vijfde. Dat hoofdstuk behandelt het verlies van burgerschap. Kan iemand burgerschap verliezen? Mag een overheid daartoe de macht krijgen? Kan iemand zelf afstand doen van zijn burgerschap? En hoe verhoudt dit alles zich tot het recht van elk individu om ergens burger te zijn? In deze context wijst Irving onder meer op het feit dat, hoewel het verlies van burgerschap van bijvoorbeeld terroristen terrorisme niet zal verijdelen, er wel een symbolische functie aan een dergelijk verlies kan worden gekoppeld. Het intrekken van burgerschap heeft echter als paradoxaal gevolg dat het vereiste dat elke burger beschermd moet worden tegen *staatloosheid* genegeerd wordt. Sterker nog: een staatloze kan je nergens naar deporteren. Hij hoort nergens thuis. Het zevende hoofdstuk van het boek belicht het vraagstuk of burgerschap kan worden gekocht en of, in bevestigend geval, loyaliteit ook als koopwaar kan worden aangeboden (*investor citizenship*)? Irving refereert daarbij aan onderzoek dat uitwijst dat burgerschap in de meeste gevallen wordt nagestreefd omwille van individueel-instrumentele of opportunistische motieven, waarbij loyaliteit niet de minste rol speelt. Wanneer burgerschap aan dergelijke realiteit uitdrukking geeft, dan kan loyaliteit al helemaal niet worden aangewend als een argument *contra* het aankopen van burgerschap. Loyaliteit heeft in dat geval immers niets met burgerschap te maken. Het achtste en laatste hoofdstuk van het boek gaat, bij wijze van besluit, in op de *citizenship bond*. In dit hoofdstuk verduidelijkt Irving haar alternatief voor burgerschap en loyaliteit. Kortweg verdedigt Irving de stelling dat datgene wat burgers bindt met de Staat of hun medeburgers moet worden gezocht in het gedeelde territorium en het beheer daarvan. De verdediging van dat territorium en dat beheer ervan zijn zowel een aangelegenheid voor het individu als voor het geheel van burgers samen.

Dit boek is een echte aanrader voor rechtstheoretici met een interesse in burgerschap, maar ook voor degenen met een brede interesse in het recht en de maatschappelijke verhouding die het recht met burgers in het leven roept. De verschillende hoofdstukken van het boek snijden in een logische volgorde en in een bijzonder leesbare stijl belangwekkende kwesties aan die op een overtuigende wijze tot nadenken aanzetten: Wat is de verhouding tussen burgerschap en loyaliteit? En kan die verhouding, zeker in moderne democratieën, gehandhaafd worden?

Jonathan VANDENBOGAERDE

RECHTSGESCHIEDENIS

R. KAY en J. COLÓN-RÍOS, *Adjudicating Revolution. Courts and Constitutional Change*, in *Elgar Monographs in Constitutional and Administrative Law* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 256p., £90,00, ISBN: 9781788971324.

In *Adjudicating Revolution* wordt een uitermate boeiende vraag behandeld: hoe

moeten rechters een revolutie beoordelen? Het is een vraag die onvermijdelijk vloekt met ons rechtsgevoel, dat ervan uitgaat dat elke machtsuitoefening in overeenstemming met de Grondwet moet gebeuren, en dat staatsgrepen en gewapende revoluties per definitie uitsluit. Toch is dat maar het halve verhaal, want per slot van rekening was de Belgische Opstand van 1830 – met daarbij het Voorlopig Bewind, het Nationaal Congres en de goedkeuring van de Grondwet van 7 februari 1831 – óók volledig in strijd met de Nederlandse grondwet van 24 augustus 1815. Zonder de Franse interventie tijdens de Tiendaagse Veldtocht zou het Nederlandse gezag ongetwijfeld hersteld zijn geweest. Maar omdat dat niet gebeurde, was de revolutie een succes en hebben de rechters ze ook als legitiem beschouwd. De auteurs citeren de zeventiende-eeuwse Engelse auteur James Harrington, die schreef: “*Treason doth never prosper: what’s the reason? Why, if it prosper, none dare call it treason*”. Uiteindelijk blijkt het recht dan toch het recht van de sterkste te zijn. *Might makes right*. Sterker nog, alle rechtsstelsels hebben een illegale oorsprong – al kan men in dat verband wel zeggen dat de tijd alle wonden heelt.

Voor de rechter is het een lastige vaststelling. Zo is er het voorbeeld van het Grondwettelijk Hof van Peru uit 1993. Dat Hof was opgericht op grond van de grondwet van 1993. Dat Hof kon moeilijk besluiten om de staatsgreep van 1992 niet te erkennen – en bij uitbreiding de grondwet van 1993 ongeldig te verklaren, want het Hof was zelf opgericht op grond van die grondwet, dus zonder die grondwet hadden zijn arresten ook geen enkele geldigheid.

Toch hopen de auteurs enkele mogelijke antwoorden voor te stellen. Het boek is daarbij casuïstisch opgevat: acht landen worden achtereenvolgens besproken. België is daar overigens niet bij. Komen wel aan bod: de Geconfedereerde Staten van Amerika, Argentinië, Colombia, Rhodesië, Spanje (en Catalonië), Grenada, het hierboven vermelde Peru en tot slot Fiji.

De Geconfedereerde Staten zijn daarbij meteen een van de interessantste voorbeelden. De *Confederacy* vormde namelijk jarenlang een functionerende staat, maar deze werd niet erkend door de Verenigde Staten en overigens ook niet door enig ander land. Het Hoogerechtshof van de Verenigde Staten had hierover een uitgebreide rechtspraak. Het maakte daarbij een onderscheid tussen de individuele staten zelf enerzijds en de *Confederacy* anderzijds. In *Texas v. White* besloot het dat secessie illegaal was, en dat de staat in kwestie – Texas – steeds deel was gebleven van de Verenigde Staten. Voor wat de beslissingen van de staat betrof moest een onderscheid gemaakt worden tussen “*acts necessary to peace and good order among citizens*”, die geldig bleven, en “*acts in furtherance or support of rebellion against the United States*”, die nietig waren. Die clementie bestond echter alleen ten aanzien van de individuele staten: de beslissingen van de *Confederacy* waren in principe allemaal nietig.

Bij Rhodesië gaat het ook om een onafhankelijkheidsverklaring, maar de situatie was niet helemaal dezelfde. Het gebied had zich in 1965 eenzijdig onafhankelijk verklaard van Groot-Brittannië, maar deze onafhankelijkheidsverklaring werd door geen enkel land erkend. Vanaf 1979 zou het land weer voor enkele maanden onder Brits gezag staan, tot het in 1980 onafhankelijk werd onder de naam Zimbabwe. De periode van 1965 tot 1979 was voor de rechtbanken een lastige tijd. De onafhankelijkheidsverklaring deed aanvankelijk niets af van het gezag van de koningin – Rhodesië zou pas in 1970 een republiek worden – en bij de Rhodesische onafhankelijkheidsverklaring

was ook een nieuwe grondwet gevoegd, hoewel volgens de grondwet van 1961 wijzigingen alleen konden gebeuren mits goedkeuring door de Britse regering of door een referendum (en dan nog alleen mits er een meerderheid was in elke raciale bevolkingsgroep). Het *Rhodesian High Court* was het er alvast niet mee eens en stelde dat de grondwet van 1961 nog steeds in voege was, maar beriep zich op de rechtsregel *salus populi suprema lex* om de regering van Ian Smith toch te ‘erkennen’ als de enige regering die gezag uitoefende in Rhodesië. In beroep werd de zaak nog uitvoeriger behandeld, waarbij vooral de kwestie speelde of de regering van Ian Smith *de facto* of *de iure* de regering van Rhodesië was. Toch speelde daarbij nog de vraag welke rol de *Privy Council* in Londen nog kon spelen.

In het geval van Spanje gaat het vooral om de moeilijke relatie met Catalonië, met name ten tijde van de Tweede Spaanse Republiek, met onafhankelijkheidsverklaringen in 1931 (“Catalaanse Republiek”) en 1934 (“Catalaanse Staat”), al was die laatste niet volledig los van Spanje. Beide pogingen hadden echter geen blijvend gevolg. De staatsgreep door Franco in 1936 leidde tot een burgeroorlog die bijna drie jaar zou duren. Daarmee kwam meteen ook een einde aan de autonomie voor Catalonië. Het gezag van Franco werd na het einde van de burgeroorlog nooit betwist in de rechtbanken. In 2017 zou Catalonië nogmaals de onafhankelijkheid uitroepen, maar ook deze keer zonder enig succes.

Een ander voorbeeld in het boek is dat van Grenada, waar in 1979 een communistische revolutie plaatsvond. Vreemd genoeg bleef Grenada echter in het Gemenebest van Naties en bleef de Britse monarch ook staatshoofd, waardoor het de merkwaardige reputatie had de enige communistische monarchie ooit te zijn. De mogelijkheid om in beroep te gaan bij de *Privy Council* werd wel afgeschaft. In 1983 vielen de Verenigde Staten het land binnen en werd de vorige orde hersteld. De Grondwet van 1973 werd daarbij grotendeels hersteld – behalve voor de rechterlijke macht. Al snel volgde bij het Hooggerechtshof van Grenada een proces tegen de communistische voormannen. Ironisch genoeg beriepen zij zich op het feit dat het Hooggerechtshof niet opgenomen was in de grondwet van 1973 en dus illegaal was – het Hof was namelijk opgericht door de communisten ... Veel hielp het niet, de meeste verdachten werden veroordeeld en terechtgesteld.

Bij de andere besproken landen gaat het vooral om staatsgrepen. Argentinië heeft wat dat betreft een bijzonder lange en rijke geschiedenis, waardoor het hoofdstuk soms meer als een geschiedenisboek leest. Daarbij wordt vooral de nogal voorzichtige *de facto government doctrine* behandeld. Voor Colombia is vooral het arrest van het Hooggerechtshof van 1957 interessant, waarbij het ging om de geldigheid van een decreet van de *junta*, dat de grondwet van 1886 wijzigde zonder de regels van die grondwet voor een grondwetsherziening te volgen. Het Hof was het ermee eens, omdat een revolutie volgens het Hof ook recht creëerde – waarmee het een onderscheid maakte tussen een revolutie en een staatsgreep. Voor Fiji ging het om de staatsgrepen van 1987, waarna het land ook een republiek zou worden. In de daaropvolgende grondwet van 1990 zou het gewicht van de etnische Fijiërs veel sterker doorwegen dan dat van de Indiase Fijiërs, hoewel deze laatsten de meerderheid van de bevolking uitmaakten. Dat leidde tot steeds grotere moeilijkheden en een nieuwe staatsgreep in 2000, waarbij de nieuwe leider prompt de grondwet van 1997 afschafte. Dat leidde al snel tot de zaak-*Prasad* voor het Hooggerechtshof van Fiji. Voor het

Hof gold er een *efficacy test* met zeer uitvoerige voorwaarden, waaraan het nieuwe regime volgens het Hof niet voldeed. De grondwet van 1997 was volgens het Hof nog steeds van kracht. Daarmee was het een van de weinige hoven die het aandurfde de nieuwe regering de les te lezen.

Het boek geeft van elk van de landen een boeiend overzicht. Het gaat daarbij wel nogal ver met het geschiedkundige aspect. Dat is zeker zo voor het hoofdstuk over Spanje, waar de interessante juridische vragen wat ondergesneeuwd zijn geraakt. Toch is het boek alles bij elkaar een erg vlot leesbaar verhaal waarbij dezelfde kwestie wordt belicht in verschillende landen gedurende verschillende tijdsvakken, en waarbij de gelijkenissen en verschillen helder worden uiteengezet. Daarmee is het boek interessante lectuur die toch enig licht werpt op dit lastige vraagstuk.

Willem POSSEMIERS

RECHTSTHEORIE

J. CROON-GESTEFELD, *Gemeininteressen im Privatrecht*, in *Jus Privatum 261* (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), xix + 326p., €104,00, ISBN: 9783161615627.

Door middel van het hieronder besproken werk verkreeg Johanna Croon-Gestefeld haar habilitatie (*Venia Legendi*) voor privaatrecht en internationaal en Europees privaatrecht. De auteur behaalde reeds in 2013 de titel van doctor. Haar onderzoekservaring blijkt uit de originele insteek die ze aan haar onderzoek gaf en de diepgang waarmee ze het onderzoek voerde.

Het uitgangspunt van het werk is na te gaan wat de plaats is van gemeenschappelijke belangen (*Gemeininteressen*) in het privaatrecht. Gemeenschappelijk belang definieert Croon-Gestefeld als een concretisering van het algemeen belang of goed (*Gemeinwohl*). De vraag naar de rol van gemeenschappelijke belangen binnen het privaatrecht volgt uit de vaststelling dat het alsmear moeilijker wordt om een scherp onderscheid te maken tussen privaat- en publiekrecht. Net zoals het publiekrecht private belangen dient, streeft het privaatrecht op bepaalde vlakken gemeenschappelijke belangen na. Het bewustzijn van de omvang van de eigen discipline, het privaatrecht, is – aldus de auteur – van essentieel belang.

Om te bepalen wat de plaats en rol is van gemeenschappelijke belangen in het privaatrecht, voert Croon-Gestefeld een onderzoek op twee niveaus. Vanuit rechtstheoretisch perspectief gaat ze na wat het belang is van gemeenschappelijke belangen in de privaatrechtswetenschap; vanuit dogmatisch perspectief analyseert ze op welke punten het gemeenschappelijk belang naar voren komt in (positief Duits) privaatrecht. Om dit te verwezenlijken doet de auteur een beroep op de methode van de verteltheorie (*Erzähltheorie*). Deze berust op het gegeven dat de mens aan de hand van vertelsels zijn omgeving en ervaringen verklaart. Croon-Gestefeld gaat dus in de eerste plaats op zoek naar een *Leiterzählung* (leidend verhaal) van het privaatrecht dat een verklaring biedt voor het privaatrecht in zijn huidige vorm. Dankzij die verteltheorie kan ze het privaatrecht op een objectieve manier van binnenuit (intern) beschrijven. Ze koppelt haar bevindingen doorheen het werk terug aan de *Leiterzählung* die gebruikt wordt

als vast referentiepunt. De interne beschrijving moet in een eerste stap duidelijk maken wat de bepalende opvattingen zijn over gemeenschappelijke belangen in het privaatrecht.

Voor de lezer is het in het begin moeilijk te vatten hoe de verteltheorie precies vertaald wordt naar een juridisch-wetenschappelijke methode. De auteur laat daarom niet te veel twijfel bestaan over hoe die methode exact uitgewerkt zal worden en past ze meteen toe in het eerste hoofdstuk. Hier biedt ze een bondig doch volledig overzicht van wat de *Leiterzählung* van het huidige (Duitse) privaatrecht is en welke plaats gemeenschappelijke belangen hierin innemen. Tegelijkertijd brengt ze diepgaande nuance aan door uitgebreid ontkrachtende rechtsleer uiteen te zetten. Vervolgens gaat ze na of er rechtsgeleerden zijn die de *Leiterzählung* volledig onderschrijven. Ze komt echter tot de vaststelling dat rechtsleer volledig in lijn met de *Leiterzählung* onbestaande is. Bij de lezer roept dit de vraag op waarop die verteltheorie dan gebaseerd is. De auteur maakt niet helemaal duidelijk waarom de door haar aangehaalde *Leiterzählung* precies als *Leiterzählung* geldt. Ondanks de diepgaande nuances en strakke structuur blijft het dus moeilijk om volledig te snappen hoe de auteur de verteltheorie als wetenschappelijke methode toepast.

In het tweede hoofdstuk analyseert Croon-Gestefeld hoe het mogelijk is dat de *Leiterzählung*, zoals vandaag opgevat (maar door niemand volledig gevolgd) kan blijven voortbestaan. Hiervoor gaat ze op zoek naar zowel juridische als niet-juridische verklaringen. Ze bekijkt de rechtstheorie vanuit een metajuridisch perspectief. Dit perspectief beperkt zich niet louter tot het onderwerp van haar onderzoek, maar biedt een breder inzicht in de rechtswetenschap en de instandhouding van rechtstheoretische inzichten in het algemeen. Zo bespreekt de auteur bijvoorbeeld de impact van rechtenonderwijs, diversiteit bij onderzoekers en financiering van juridisch-wetenschappelijk onderzoek op de vormgeving en instandhouding van juridische concepten en opvattingen. Door middel van dit hoofdstuk biedt ze academici de mogelijkheid om zichzelf en hun onderzoek kritisch in vraag te stellen.

Nadat de auteur in hoofdstukken 1 en 2 alle aspecten van de *Leiterzählung* binnen het privaatrecht en de instandhouding ervan heeft uiteengezet, gaat ze in hoofdstukken 3 tot 6 na wat de plaats van gemeenschappelijke belangen is in het huidige (Duitse) privaatrecht. Dit doet ze aan de hand van drie illustraties: milieubescherming, infrastructuur en antidiscriminatie. Aan elk voorbeeld wijdt ze een volledig hoofdstuk, opgebouwd volgens hetzelfde stramien: toelichting van relevante begrippen, bespreking van toepassingsgevallen en algemene observaties. In het laatste deel van elk hoofdstuk, de algemene observaties, beschrijft ze de rol van de rechtspraak en de wetgever in het vormgeven van gemeenschappelijke belangen in het privaatrecht, de manier waarop dit gedaan wordt en de verhouding tot de *Leiterzählung*.

In het zesde hoofdstuk komt de auteur terug op de drie illustraties en legt ze de algemene observaties naast elkaar in een overkoepelend overzicht. Toch voelt dit grotendeels als herhaling aan, waardoor de vraag rijst of hoofdstukken 3 tot 5 niet geïntegreerd konden worden in een groter geheel. Doordat de auteur het onderzoek hoofdzakelijk voerde aan de hand van drie apart besproken voorbeelden, blijft daarenboven een algemene allesomvattende theorie uit. De lezer die hoopte op een grondig uitgewerkte theorie over de rol van gemeenschappelijke belangen in het privaatrecht komt daarom grotendeels van een kale reis terug.

Algemeen kan besloten worden dat de auteur, zoals reeds aangehaald, zeer grondig te werk is gegaan. Deze grondigheid zorgt er in sommige hoofdstukken voor dat de lezer het uiteindelijke doel waarnaar het werk opbouwt uit het oog verliest. In het eerste hoofdstuk komt de auteur aan dit probleem tegemoet door geregeld samenvattende tussenconclusies te formuleren. Deze verdwijnen echter snel en maken bepaalde stukken complex.

Ook de uitgebreide aandacht die de auteur besteedt aan het uitwerken van de *Leiterzählung* (bijna de helft van het werk) laat het oorspronkelijke opzet, een studie van gemeenschappelijke belangen in het privaatrecht, in het eerste deel van het werk naar de achtergrond verdwijnen. De stevige basis die de auteur op deze manier legt, dreigt de lezer op het verkeerde spoor te zetten en maakt het moeilijk om te bepalen welke richting ze precies uit wil. Aan dit probleem wordt doorheen het werk wel deels verholpen door een vast uitgewerkte structuur die de auteur op voorhand aankondigt.

Croon-Gestefeld is er wel in geslaagd een – op het eerste gezicht – ‘droog’ rechtstheoretisch onderwerp op een sprekende wijze over te brengen. Dit doet ze aan de hand van helder omschreven voorbeelden uit de rechtspraak en de rechtsleer. Ook de schrijfstijl en het taalregister laten een vlotte lezing van haar werk toe. Ondanks de specifieke terminologie en concepten die ze in bepaalde hoofdstukken gebruikt (bv. Foucaults discoursanalyse in hoofdstuk 2), neemt ze de tijd om deze nauwgezet toe te lichten.

Afsluitend kan men stellen dat Johanna Croon-Gestefeld in het hierboven beschreven werk een grondig inzicht in de interactie tussen het privaatrecht en gemeenschappelijke belangen biedt. Op nauwgezette wijze illustreert ze hoe beide met elkaar verweven zijn in het Duitse recht. Het werk biedt echter meer en laat ook toe (kritisch) te reflecteren over de academische blik op het privaatrecht en welke niet-juridische invloeden onderzoek en de opvattingen die eruit volgen vormgeven.

Lukas VAN ROY

RECHTSVERGELIJKING

Y. BU (ed.), *System des Zivilrechts und Struktur der Kodifikation*, in *Schriften zum Ostasiatischen Privatrecht 10* (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), x + 258p., €79,00, ISBN: 9783161617416.

Dit verzamelwerk is het resultaat van een studiedag die in 2022 werd georganiseerd door de universiteiten van Freiburg en van Nanjing. Ondanks de nogal algemene titel gaat het in dit verzamelwerk vooral over het recht in China en Japan, en meer bepaald om de structuur van het burgerlijk wetboek. Het Japanse Burgerlijk Wetboek omvat daarbij vijf boeken, net als het Duitse BGB, daar waar het nieuwe Burgerlijk Wetboek van de Volksrepubliek China zeven boeken telt – al is dat laatste wetboek vooral een samenvoeging van de voorheen al bestaande individuele wetten. Het is in ieder geval een interessant vraagstuk, want in België zijn we ook een nieuw Burgerlijk Wetboek aan het invoeren en hier speelt de discussie rond de structuur van het wetboek natuurlijk evenzeer.

Het boek begint met een samenvatting van alle bijdragen door Yuanshi BU. Zij stelt dat volgens sommigen in de Chinese rechtsleer het Burgerlijk Wetboek van de Kuomintang een vergissing was omdat het voor China ‘te vroeg’ zou zijn gekomen. Zij verkiezen dan om eerst de grote vragen ‘op te lossen’ alvorens het recht in een wetboek samen te vatten. De vraag is of dat beter zou zijn geweest dan de aanpak die de Republiek China heeft gevolgd en die uiteindelijk in Taiwan toch tot goede resultaten heeft geleid. Een andere kwestie die zij aanhaalt is de vraag of het nieuwe Chinese Burgerlijk Wetboek in een voor leken toegankelijke taal is gesteld; deze vraag beantwoordt zij terecht positief, een feit waarvoor de wetboeken in de ‘socialistische’ landen altijd al bekendstonden. Ze is zelf overigens geen voorstander van dit beginsel, dat ‘contraproductief’ kan werken en tot onnauwkeurigheden kan leiden. BU gaat ook verder in op de discrepantie in sommige rechtsstelsels tussen de manier waarop het wetboek is opgevat en de manier waarop het recht wordt onderwezen. Ruime aandacht gaat naar het moeilijk te maken onderscheid tussen wat in een “algemeen deel” en wat in een “bijzonder deel” thuishoort, en in hoeverre dat onderscheid kan worden doorgevoerd, maar ook naar het belang van het *numerus clausus*-beginsel en andere fundamentele kwesties. Los van de eigenlijke wettekst behandelt zij ook het belang van de uitleggingen door het Opperste Volkgerechtshof.

De eerste eigenlijke bijdrage is van de hand van niemand minder dan Su YEONG-CHIN – voormalig raadsheer in de “Gerechtelijke Yuan” van de Republiek China (Taiwan) – die het nieuwe Chinese Burgerlijk Wetboek behandelt vanuit het oogpunt van de codificatieleer. Het is meteen ook de belangrijkste bijdrage in het boek. Na een algemene inleiding over begrippen als *civil law* en *Pandektistik* behandelt YEONG-CHIN iets uitvoeriger het nieuwe wetboek, waar hij niet erg begeesterd door lijkt. YEONG-CHIN vraagt zich zelfs af of het algemeen deel van het nieuwe wetboek enig nut heeft, omdat er toch geen knopen worden doorgemaakt. De overige delen zijn dan weer goeddeels een kopie van de vroegere wetten. Hij is daarbij bijwijlen bijzonder scherp: “*Die gemeinsamen Nenner, die durch den allgemeinen Teil abstrahiert worden sind, jedoch die entsprechenden Stufen überspringen, ragen wie wurzellose Orchideen auf*” – “*Wie unpandektisch ist dieser pandektische Kopf!*” – “*Das Verhältnis von allgemeinen und speziellen Regeln wird mit so unbeholfenen Worten und in einer so verworrenen Logik behandelt, dass die Paragraphen wie ein Zwirn verdreht sind.*” Daarbij behandelt hij ook de verschillende problemen van de huidige codificaties, waaronder het BGB, en een eventuele oplossing in de vorm van zijn “*Großes ZGB*”. Als reactie op het stuk van YEONG-CHIN schrijft Helmut KOZIOL over de voordelen van codificatie voor de interne logica en de consistentie van het recht, tegenstelling tot het systeem van de *common law*. KOZIOL gaat ook verder in op het begrip ‘zaak’ in het Duitse en het Chinese recht, dat afwijkt van het begrip in het Oostenrijkse recht. Interessant, maar het past misschien niet helemaal in het boek. Xue JUN daarentegen stelt in haar reactie dat ze erg graag de bijdrage van YEONG-CHIN las, omdat de rechtsleer in *Mainland China* soms wat te kritiekloos is over het nieuwe wetboek. Zelf is ze echter bijzonder voorzichtig in de manier waarop ze het nieuwe wetboek beoordeelt, omdat het volgens haar nu eenmaal de bedoeling was dat het nieuwe wetboek de oude wetten niet grondig zou wijzigen, behalve dan voor het nieuwe boek Persoonlijkheidsrechten.

De bijdrage van Rolf STÜRNER opent het vogelperspectief en trekt de discussie wat wijder open, door ook in te gaan op de bijzondere positie van het BGB binnen de

verschillende rechtsstelsels in Europa. De auteur kenschetst het nieuwe Chinese wetboek daarbij binnen een ruimer kader en behandelt problemen zoals het afgrenzen van verbintenissenrecht en zakenrecht. Zijn bijdrage wordt gevolgd door commentaren van André JANSSEN en Ye JINQIANG.

De bijdrage van Keizo YAMAMOTO behandelt ook hier de verschillende grote rechts-tradities, maar toch vooral de hervorming van het Japanse verbintenissenrecht uit 2020 en de verschillende vraagstukken die daarbij rezen. Daarbij speelden talloze moeilijke vraagstukken, bijvoorbeeld of het onderscheid tussen een algemeen deel en een bijzonder deel behouden moest blijven, en of het consumentenrecht al dan niet geïntegreerd moest worden in het wetboek. De volgende bijdragen, van de hand van Peter JUNG en Christoph A. KERN, behandelen opnieuw enkele algemene vraagstukken over het nut van codificatie, de indeling van het recht in rechtstakken (waaronder het onderscheid tussen goederen- en verbintenissenrecht) en het probleem van de vindbaarheid van het recht. Zhu QINGYU is nogal pessimistisch over de hedendaagse rechtsleer, die alleen nog de wetgever achterna zou lopen. Hij gaat verder in op de belangrijkste nieuwigheden die het BGB had aangebracht, waarbij hij vooral het scherpe onderscheid tussen goederen- en verbintenissenrecht aanhaalt, waarna een zeer lange inleiding tot het “*Große ZGB*” van Su YEONG-CHIN volgt. Wolfgang WIEGAND en Xie GEN geven commentaar op deze bijdrage, waar zij vooral ingaan op het *numerus clausus*-beginsel.

Aan het einde volgt nog een stukje van Maja RUHL waarin het verloop van de studiedag wordt samengevat. Al met al is het boek een verzameling van interessante bijdragen, die echter, doordat het vraagstuk in zijn algemeenheid wordt behandeld, vaak nogal gelijklopend zijn.

Willem POSSEMIERS

RECHTSVERGELIJKING

L. VAN DEN HERIK, E. HONDIUS en W. VOERMANS (eds.), *Introduction to Dutch Law* (Deventer: Wolters Kluwer (6) 2022), xxiv + 668p., €195,00, ISBN: 9789403540528.

Voor de Nederlandstalige lezer lijkt de lectuur van een Engelstalige inleiding tot het Nederlandse recht op het eerste gezicht een merkwaardige keuze. Het werk, dat ondertussen al aan zijn zesde uitgave toe is, heeft evenwel een andere invalshoek dan de gewone Nederlandstalige inleidingen: het is immers specifiek gericht op een internationaal publiek, los van de concepten waar we in de Lage Landen vertrouwd mee zijn. Het is net die hertaling die het boek ook voor Nederlandstaligen interessant maakt. Daarnaast is een Engelstalig handboek ook geschikt om te citeren bij correspondentie met een internationaal publiek en om inspiratie op te doen bij het gebruik van een Engelstalige terminologie voor Nederlandse rechtstermen. In die zin kan het boek ook voor de Nederlandstalige lezer nuttig zijn.

In wezen zijn er twee methoden om een inleiding tot het Nederlandse recht te schrijven. De eerste is een vlot leesbare, algemene tekst die leest als een thriller en een schets geeft van het wezen van het Nederlandse recht. De tweede methode bestaat erin zo

veel mogelijk informatie over het Nederlandse recht samen te persen in één boek, en dat is de keuze die de redactie voor dit boek heeft gemaakt. De lectuur van zo'n werk is lang niet zo spannend en inspirerend, maar levert wel een schat aan informatie op over alle grote en kleine Nederlandse rechtstakken.

Het handboek bestaat uit vier grote delen: het Nederlandse rechtsstelsel in het algemeen, het privaatrecht, het publiekrecht en het sociaaleconomisch recht. Het zijn vooral de eerste vier hoofdstukken van het eerste deel die een algemeen overzicht van het Nederlandse recht geven: de geschiedenis, de rechtscultuur, de rechtsfilosofie en het rechtenonderwijs. Daarop volgen nog twee hoofdstukken, over het grondwettelijk recht en de rechterlijke orde, al hadden die misschien beter in het deel Publiekrecht gepast. Die twee hoofdstukken buiten beschouwing gelaten staan er vier 'algemene' hoofdstukken tegenover liefst negentien hoofdstukken over telkens een rechtstak. Begrijpelijk voor de editor, maar toch is het jammer dat van de 668 bladzijden slechts 67 werkelijk het Nederlandse recht in het algemeen behandelen. Net die algemene schets van het wezen van het Nederlandse recht kan zo interessant zijn voor de buitenlandse jurist. Dat neemt niet weg dat ook in de andere hoofdstukken natuurlijk algemene vragen worden behandeld.

Elk hoofdstuk wordt in principe door een expert in het besproken vakgebied geschreven. Een nadeel van deze werkwijze is dat een aparte auteur voor elke rechtstak het risico met zich meebrengt dat het werk onevenwichtig wordt. Zo is het milieurecht met 51 bladzijden na het grondwettelijk recht het dikste hoofdstuk in het boek, terwijl de geschiedenis van het Nederlandse recht (het eerste hoofdstuk) in 10 bladzijden wordt samengevat.

Dat eerste hoofdstuk valt trouwens nogal tegen; het beperkt zich bijna helemaal tot het *Ancien Régime*, wat op zich allemaal interessant is, maar de lezer zal zich wel afvragen of er na de achttiende eeuw ook nog iets gebeurd is in het Nederlandse rechtsleven. Het tweede hoofdstuk, over de Nederlandse rechtscultuur, zal interessanter zijn voor de buitenlandse lezer, met een analyse van het 'zacht waar het kan, hard waar het moet'-beginsel, met uitstapjes naar onder meer het Nederlandse drugsbeleid en de euthanasiewetgeving. De auteurs tonen aan dat het beeld van het progressieve Nederland de laatste decennia toch wat aan het verwateren is. In een derde hoofdstuk komt de Nederlandse rechtsfilosofie aan bod, echter vooral in een *Who is who*-stijl, en een kort vierde hoofdstuk bespreekt de rechtenopleiding in Nederland. Vervolgens komt het grondwettelijk recht aan bod, met ruime aandacht voor de mensenrechten, de wetgevende en de uitvoerende macht, en de provincies en gemeenten, en vervolgens het hoofdstuk over de rechterlijke organisatie, waar de meeste Vlaamse lezers ook wel redelijk vertrouwd mee zullen zijn.

In het deel Privaatrecht worden achtereenvolgens negen rechtstakken behandeld: familierecht, rechtspersonenrecht, vermogensrecht, erfrecht, verbintenissenrecht, bijzondereovereenkomstenrecht, handelsrecht, vennootschapsrecht, burgerlijk procesrecht en tot slot het internationaal privaatrecht. In het deel publiekrecht tot slot worden het bestuursrecht, het milieurecht en het strafrecht behandeld. In het laatste deel volgen nog het fiscaal recht, het arbeids- en socialezekerheidsrecht, het mededingingsrecht en tot slot het financieel recht. In elk hoofdstuk wordt een keurige inleiding gegeven op de rechtstak, gewoonlijk met een overzicht van de geldende regelgeving en vervolgens een beknopte beschrijving van wat in wezen de verschillende hoofdstukken

en titels in de respectievelijke wetboeken zijn. Af en toe, maar niet vaak, wordt nog wat uitgeweid over de totstandkoming van een bepaalde regel. Over het algemeen blijft de tekst vaak grotendeels een commentaar op het wetboek, waar steeds naar verwezen wordt, al is er wat dat betreft heel wat variatie binnen het boek: het deel over het burgerlijk procesrecht bijvoorbeeld behandelt de rechtstak veeleer in het algemeen en verwijst slechts zo nu en dan naar het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. De delen over het strafrecht en het fiscaal recht zijn ook zo opgevat. Ook op het vlak van het Engels is er wat variatie: gewoonlijk wordt bij Engelse termen ook het Nederlandse origineel vermeld, maar de ene auteur doet dat consequent en de andere helemaal niet. Ook de termen zelf worden soms wel, soms niet vertaald: sommige auteurs schrijven *Hoge Raad*, anderen dan weer *Supreme Court*.

Dat stoort allemaal niet erg, en het feit dat elke auteur de inleiding tot zijn of haar rechtstak ietwat anders heeft opgevat is onvermijdelijk bij elk boek met een groot aantal verschillende auteurs, maar het kan daardoor voor de lezer lastig zijn om te weten waar hij aan toe is. Toch is het boek al met al een goede inleiding tot het Nederlandse recht, waar de lezer voor elke rechtstak een degelijke samenvatting kan lezen. Of het daarmee ook een interessant werk is voor de lezer die het Nederlands als moedertaal heeft, is natuurlijk een andere kwestie.

Willem POSSEMIERS

RECHTSVERGELIJKING

M. VEICHT, *Rezeption und Zivilrechtskodifikation in China seit 1900*, in *Schriften zum Ostasiatischen Privatrecht 9* (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), xxii + 475p., €104,00, ISBN: 9783161615764.

Met *Rezeption und Zivilrechtskodifikation in China seit 1900* heeft Matthias Veicht een omvangrijk boek geschreven op basis van zijn proefschrift aan de Ludwig-Maximilians-Universität van München. Dat hij het idee voor het onderwerp opdeed tijdens een studieverblijf in Taiwan mag niet verbazen, want in Taiwan (de ‘Republiek China’) is het precommunistische Chinese recht als vanouds van kracht. Dat recht, dat tijdens het Interbellum het levenslicht zag, was “gebaseerd op het Duitse recht”, net zoals het recht van Japan en Zuid-Korea dat nog steeds zijn. Maar wat wil dat precies zeggen? Het boek wil een antwoord bieden op die vraag. Om dat antwoord te kunnen geven is een grondige kennis van de Chinese taal, de Chinese geschiedenis en van zowel het Duitse als het Chinese recht vereist. Voor de periode vanaf 1949 moet er daarenboven zowel aandacht zijn voor het communistische Chinese recht als voor het Taiwanese recht. Een bijzondere kennis op verschillende domeinen dus, en in dit werk bewijst Matthias Veicht wel dat hij deze kennis heeft.

Na een inleidend hoofdstuk, waarin hij zijn methodologie uit de doeken doet, volgt het vrij korte eerste hoofdstuk, waarin de auteur nader ingaat op het begrip ‘receptie’. Het grootste deel van het boek is te vinden in het tweede hoofdstuk, getiteld “Die Rezeption kontinentaleuropäischen Privatrechts im China des 20. Jahrhunderts”. Na een eerste stukje over het keizerlijke recht, volgt een erg uitvoerig deel over de tijd

van de Republiek China tot 1949. Daarna wordt het Taiwanese recht van ná 1949 ook besproken (zij het wat beknopter dan men zou verwachten). Dit wordt gevolgd door een ander uitvoerig stuk over de receptie in China na 1978 – het beginjaar van de economische hervormingen.

Hoewel dat niet blijkt uit de titel van het boek, wordt in de laatste 140 bladzijden alleen nog het verbintissenrecht en dan nog vooral het kooprecht besproken, eerst met de historische voorgangers en vervolgens met een omstandige vergelijking van het recht tussen Duitsland, *Mainland* China en Taiwan. Dat is mooi voor de geïnteresseerde lezer, maar allicht niet zo zinvol voor wie alleen op basis van de titel van het boek het werk in handen had genomen.

Veicht beperkt zich niet tot het zuivere wettenrecht, wel integendeel. Er wordt ruim ingegaan op het ontstaan van het traditionele Chinese recht (confucianisme en legalisme) en de context waarin de eerste receptie van het buitenlandse recht plaatsvond: de moeilijke periode van de late Qing-dynastie. Verder wordt ook ingegaan op het werk van Shen Jiaben en ook op de eerste vertalingen van Duitse wetteksten naar het Chinees. Ook het voorbeeld van Japan wordt daarbij aangehaald, niet alleen omdat Japan de rechtstreekse inspiratiebron was voor de modernisering van het rechtssysteem, maar ook omdat talloze Japanse neologismen werden overgenomen in de Chinese taal. Dat werd vergemakkelijkt omdat zowel het Chinees als het Japans met Chinese karakters worden geschreven. Zo werd het begrip ‘subjectief recht’ in het Japans *kenri*, geschreven als 權利 (Veicht geeft hier ten onrechte de vereenvoudigde vorm 權利, een schoonheidsfout die hij voor het Chinees ook soms maakt). In het Chinees werd de term overgenomen, maar worden dezelfde karakters uitgesproken als *quanli*. Los van het historische en taalkundige aspect beschrijft het boek ook hoe het Kuomintang-recht effectief werd toegepast in de rechtbanken, waaruit blijkt dat het toch vooral ‘papierrecht’ was, althans buiten de grote steden.

Een probleem voor de auteur was ongetwijfeld dat voor een goed begrip van de historische en sociale context in de bijzonder ingewikkelde tijdspanne van de Republiek China (1912-1949) dermate veel context nodig is voor de Europese lezer – denk maar aan de verschillende regeringen (Beiyang, Kuomintang), de twisten binnen de Kuomintang, de oorlog tegen de krijgsheren, de oorlog tegen Japan en de verhouding met de communisten – dat twee gevaren dreigen: ofwel wordt de tekst te omvangrijk om praktisch bruikbaar te zijn, ofwel is de tekst te beknopt om nog leesbaar te zijn. Wat dat betreft is het werk een goed compromis. De lezer kan zich een goed beeld vormen van de evolutie van het Chinese privaatrecht tot aan de invoering van het Chinees Burgerlijk Wetboek in 2021. Aan de andere kant blijft Veicht soms wat te veel op de vertrouwde paden. Er wordt regelmatig uitgeweid over zaken die al goed gedocumenteerd zijn, terwijl de vragen waarop de lezer een uitvoeriger antwoord verwacht, vrij kort worden behandeld – waarom precies het Duitse recht; hoe evolueerde het Taiwanese recht na 1949 enzovoort.

Samengevat geeft het boek een schat aan informatie over het twintigste-eeuwse Chinese (en Taiwanese) privaatrecht, met ruime aandacht voor de historische en sociale context en met voldoende aandacht voor de taalkundige vraagstukken, maar is het daarin niet helemaal evenwichtig.

Willem POSSEMIERS

TECHNOLOGIE EN RECHT

C. BOMPRESZI, *Implications of Blockchain-Based Smart Contracts on Contract Law*, in *Luxemburger Juristische Studien 23* (Baden-Baden: Nomos 2021), 266p., €74,00, ISBN: 9783848785926.

De laatste decennia doet de informatisering van de samenleving heel wat vragen rijzen over de toepassing van bestaande (en klassieke) juridische principes, maar ook wat betreft de eventuele creatie van nieuwe regels om deze tendens te regelen. Enkele decennia geleden was het de introductie van het internet als *general purpose technology* dat navenante vragen deed rijzen. Tegenwoordig zijn het technologieën en toepassingen op het web die juridische vragen doen rijzen. Zo ook een relatief recent fenomeen: de *smart contracts*. Hoewel *smart contracts* als idee reeds circuleerde in de jaren negentig van de vorige eeuw binnen een selecte groep van zogenaamde *crypto-anarchisten*, geraakte deze technologie voornamelijk bekend (en toegepast) met de introductie van de blockchain. In een context van zogenaamde cryptoactiva (met Bitcoin als bekend voorbeeld) ontwikkelden zich blockchain-platformen (zoals het relatief populaire Ethereum-platform) waarbij het mogelijk is om *smart contracts* (lees: stukken computercode die op een gedecentraliseerde wijze automatisch uitwerking krijgen) opgezet kunnen worden. Vanuit juridisch perspectief rijzen onder meer vragen bij het nogal geladen woord ‘*contracts*’ in de term *smart contracts*, alsook bij de vermeende automatische en onherroepelijke uitwerking van deze ‘contracten’, de gedecentraliseerde omgeving, de identiteit van de deelnemers in een dergelijke omgeving etc. Het zijn deze vragen die de auteur in het hier besproken werk, dat een uitgave betreft van haar doctoraatsonderzoek, tracht te onderzoeken.

De auteur wil onderzoeken wat de “implicaties zijn van blockchain-gebaseerde *smart contracts* op het contractenrecht” (vandaar ook de gekozen titel). Dit wil zij doen aan de hand van een selectie van rechtsbronnen van nationaal en internationaal (of Europees) recht. Ze kiest ervoor om het Italiaanse recht te gebruiken en dit te combineren, om het werk naar eigen zeggen relevant te maken voor een internationaal publiek (p. 17), met internationale rechtsbronnen als de *Principles of European Contract Law* (PECL), het *Draft Common Frame of Reference* (DCFR) en de *UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts* (PICC), maar ook Europese rechtsbronnen als de wetgeving inzake consumentenbescherming en de digitale handtekening.

Het onderzoek ten gronde begint de auteur in hoofdstuk 1 met een introductie in wat begrepen moet worden onder enerzijds blockchain en anderzijds *smart contracts* op de blockchain. In dit hoofdstuk gaat de auteur bijgevolg onder meer in op de werking van de blockchain, op de eigenschappen van de blockchain (veiligheid, integriteit en transparantie), en de context en herkomst en de verschillende typologieën (of toepassingen) ervan. Bij dit laatste maakt de auteur een interessant onderscheid, dat niet altijd gemaakt wordt in de literatuur, tussen publieke en private blockchains enerzijds en *permissioned* en *permissionless* blockchains anderzijds, waarbij het eerste onderscheid verband houdt met de mogelijkheid van een (on)gecontroleerd *right to read* en bij het tweede met de mogelijkheid van een (on)gecontroleerd *right to write and commit* (p. 30-31). De auteur geeft verder een gedegen inleiding tot *smart contracts*, de relevante platformen, *use cases* en zelfs een voorbeeldscript van zo’n contract in computercode (p. 38). De auteur hanteert soms technische termen (bv.

‘turingvolledigheid’ op p. 40), maar doet dit steeds op een relatief omstandige manier waardoor de termen vlot duidelijk worden voor technisch minder onderlegde lezers. In hoofdstuk 2 begint de auteur met het juridische werk. Zo gaat zij na in hoeverre *smart contracts* gekwalificeerd (kunnen) worden als contracten in juridische zin. De auteur maakt hier de ondertussen gebruikelijke observatie dat ‘*smart contract*’ als term enigszins misleidend is aangezien deze stukken code niet steeds contracten zijn in juridische zin. Zo maakt de auteur, in navolging van andere auteurs, bijgevolg het onderscheid tussen enerzijds de ruime term *smart contracts* en anderzijds de *smart legal contracts*, waarbij deze laatste eigenlijk de neerslag vormen van de wil tot contracteren en de uitvoering hiervan (p. 50). De auteur geeft ook aan dat het niet altijd eenvoudig (of zelfs mogelijk) is om zaken uit te drukken in computertaal, die vaak flexibeler uitgedrukt (of geïnterpreteerd) kunnen worden in conventionele juridische taal. Naast deze uiteenzetting plaatst de auteur de *smart (legal) contracts* in de context van de *electronic data interchange* (EDI) en gaat ze dieper in op de karakteristieken van *smart legal contracts* (d.i. zelfuitvoering, de ‘vertrouwensloze’ omgeving en de autonome aard). Interessant is ook de discussie over de legitimiteit of toepasselijkheid van het bestaande wettelijke kader (p. 61). Sommigen zijn (of waren) bijvoorbeeld van oordeel dat de crypto-omgeving door middel van *smart contracts* in een staat van anarchie kon verkeren (de cryptoanarchisten). Een andere stroming is eerder van oordeel dat er regels moeten zijn, maar dat deze gevormd moeten worden vanuit een meer technische insteek (de *lex cryptographia* in navolging van de *lex informatica*). Een derde, meer conventionele stroming is voor de toepassing van bestaande (klassieke) regels op het ‘cryptogebeuren’. De auteur meent dat de laatste twee stromingen te verkiezen zijn, zij het dat in het geval van de tweede stroming nog moet blijken welke technische regels dan net aan de orde zijn. De auteur sluit dit hoofdstuk af met een handige opsomming van voorbeelden van *smart legal contracts* en concrete scenario’s waarin deze contracten een rol kunnen spelen.

In hoofdstuk 3 gaat de auteur in op de impact die technologie heeft gehad op het contractenrecht. Meer bepaald gaat zij in op voorbeelden van wetgevende initiatieven op verschillende niveaus en discussies in de rechtsleer over verschillende stadia en aspecten van het contracteren. Komen onder meer aan bod: het moment van de totstandkoming van de overeenkomst (met een vergelijking van het gekozen moment – bij versturen of ontvangst van de bevestiging – in heel wat rechtsstelsels), de online informatieverplichtingen (vooral ingegeven door de richtlijnen consumentenkoop en elektronische handel op het Europese niveau), het actuele vraagstuk in tijden van AI(-software) als lasthebber (of niet), de digitale identiteit en handtekening (cf. eIDAS-regelgeving) en vormvereisten. Ook bespreekt zij relatief ruim de behandeling van (buiten)contractuele schade, de exonatie en de navenante complexiteit die er desgevallend kan zijn in een IT-omgeving. Tot slot behandelt de auteur het internationaal privaatrecht in een online omgeving.

In hoofdstukken 4, 5 en 6 volgt de daadwerkelijke juridische analyse van *smart (legal) contracts* door een contractenrechtelijke lens. Deze hoofdstukken vormen in essentie een toepassing van de in hoofdstuk 3 reeds opgesomde regels en concepten. In hoofdstuk 4 spitst de auteur zich toe op het ontstaan van een *smart legal contract*. Aanbod en aanvaarding, de taal van de overeenkomst, de informatieverplichting, de elektronische handtekening ..., allerlei zaken die al aan bod kwamen in het vorige

hoofdstuk komen opnieuw ter sprake, maar deze keer toegespitst op *smart contracts*. Specifiek met betrekking tot het taalgebruik in het *smart contract*, meent de auteur dat dit problemen kan geven op verschillende fronten, zoals het consumentenrecht. Hierbij maakt zij de vergelijking met de ‘standaardovereenkomsten’ (de algemene voorwaarden of de niet-onderhandelde overeenkomsten) en het gevaar van onbegrijpelijk te zijn voor consumenten (met alle juridische gevolgen van dien) (p. 138).

In het eerste deel van hoofdstuk 5 gaat de auteur dieper in op verschillende aspecten bij de niet-uitvoering van de overeenkomst. Specifieke aandacht gaat in dit hoofdstuk onder meer naar de (on)voorzienbaarheid van de schade bij het sluiten van het contract, gelet op de (im)maturiteit en de complexiteit van de blockchaintechnologie (p. 177). Er wordt ook aandacht geschonken aan het betrekken van derden (de tussenpersonen) in de contractuele situatie en de overeenkomsten met deze tussenpersonen (in de vorm van hetzij licentieovereenkomsten, hetzij dienstenovereenkomsten). Over de identificatie van de aansprakelijke partij meent de auteur, in tegenstelling tot wat in bepaalde literatuur gangbaar is, dat de blockchaintechnologie geen problemen doet rijzen. Zo is er van anonimiteit geen sprake, of toch niet in alle gevallen (*cf. permissioned vs. permissionless blockchains*) en al zeker niet meer dan in een gebruikelijke online omgeving. In het tweede deel van hoofdstuk 5 gaat de auteur dieper in op de beëindiging van de overeenkomst. Ze besteedt aandacht aan de oproeping van de nietigheid, de ontbinding, de opzegging of de herroeping. Er wordt zowel aandacht geschonken aan de oproeping van dergelijke vorderingen als aan de contractuele uitsluiting van deze vorderingen.

In hoofdstuk 6 besteedt de auteur ten slotte aandacht aan het belangrijke vraagstuk van het internationaal privaatrecht in de context van *smart contracts*. Zo merkt de auteur terecht op dat *smart contracts* een “globaal fenomeen” zijn (p. 218), vergelijkbaar met het internet in het algemeen. De auteur past in dit hoofdstuk voornamelijk de Brussel *Ibis*-Verordening (en art. 18-20 van de Italiaanse *Codice civile*) en de ODR-regeling toe, terwijl de Rome I-Verordening hier (in tegenstelling tot in hoofdstuk 3) evenwel onbesproken blijft. Het ontbreken aan een verdere, diepgaandere en systematische bespreking van de toepassing van de relevante IPR-regels inzake *smart contracts* en interacties via blockchain-netwerken valt echter te betreuren. Zo wordt bijvoorbeeld geen aandacht besteed aan de aanknopng met de *decentralized autonomous organizations* of de (eventuele) invloed van de *nodes* actief in het blockchain-systeem op de kwalificatie van het toepasselijke recht (zie bv. de meer adequate bespreking in A. Dickinson, “Cryptocurrencies and the conflict of laws”, in D. Fox en S. Green, *Cryptocurrencies in Public and Private Law*, Oxford, Oxford University Press, 2019, (93) 100-118).

In het algemeen heeft het werk van Bomprezzi zowel sterke als zwakke punten. Een van de sterke punten is dat het inzichtelijk weergeeft wat *smart contracts* zijn (en wat ze niet zijn) en hoe een blockchain-netwerk er kan uitzien. De verwijzingen hierbij zijn zeer geschikt. De praktijkvoorbeelden zijn ook zeer nuttig om een beeld te krijgen van wat *smart contracts* kunnen betekenen en vooral hoe ze gebruikt worden vandaag en misschien morgen. Voor de geïnteresseerden kan de analyse naar Italiaans recht interessant zijn, met uitlopers in de verschillende internationale instrumenten (DCFR, PECL ...). Een zwakker punt is de herhaling van bepaalde behandelingen. Zo komt in de hoofdstukken 4, 5 en 6 bijvoorbeeld heel wat terug

van hoofdstuk 3. Verder valt het gebrek aan diepgang te betreuren (bijvoorbeeld wat betreft een internationaalprivaatrechtelijke analyse of contractrechtelijke analyse bij het gebruik van *oracles*). Een ander zwak punt betreft het aantal schrijffouten of louter tekstuele vergetelheden (woorden die doorstreept zijn en dus eigenlijk weg moesten), bijvoorbeeld op p. 27, 56 (voetnoot 56), 120, 132 (voetnoot 572), 182, 209, 228. Soms leest het Engels ook ietwat stroef of werden er merkwaardige woordkeuzes gemaakt (bv. “*false myths*”). Niettemin is dit werk het doornemen waard voor onderzoekers of practici die geïnteresseerd zijn in *smart contracts* en het (contracten)recht.

Joeri VANDENDRIESSCHE

TECHNOLOGIE EN RECHT

C. KERRIGAN (ed.), *Artificial Intelligence. Law and Regulation* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2022), 608p., £185,00, ISBN: 9781800371712.

Artificial intelligence. Law and Regulation, onder editorschap van Charles Kerrigan, biedt een uitgebreid overzicht én analyse van het regelgevend kader dat in verscheidene rechtstakken van toepassing is op technologie en op artificiële intelligentie (AI) in het bijzonder.

De editor, Charles Kerrigan, publiceerde de afgelopen jaren vaker over het samenspel tussen technologie en recht, en bekleed als expert binnen dat onderwerp ook verscheidene functies. Hij is voornamelijk actief in de juridische praktijk. Dit vertaalt zich ook in het boek, dat een erg praktische invalshoek hanteert.

Het werk vangt aan met een eerste deel, dat behandelt wat artificiële intelligentie nu precies is en wat het bijzonder maakt. Daarbij komen ook verscheidene technieken aan bod die gebruikt kunnen worden om tot artificiële intelligentie te komen. In het tweede deel komt het juridische kader voor AI-systemen aan bod. Hierbij gaat het werk aanzienlijk verder dan een bespreking van de ‘*usual suspects*’ op het vlak van AI en het recht, met bijvoorbeeld het aansprakelijkheidsrecht en het intellectuele-eigendomsrecht, die desalniettemin ook erg treffend worden besproken. Toch is het opvallend hoe beperkt deze besprekingen zijn, gelet op de omvang van het hele werk.

Daarmee weet het boek voldoende ruimte te laten voor een vernieuwende bespreking van het gebruik van AI-systemen in de juridische praktijk. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de bespreking hoe AI-systemen ingezet kunnen worden bij het herkennen van handtekeningen.

In het derde deel bespreekt het boek welke impact AI-systemen hebben en kunnen hebben binnen bepaalde sectoren, zoals de vastgoedsector, de verzekeringssector en de retailsector. In het vierde deel wordt teruggekoppeld naar de mens. Daarin bespreekt het boek hoe AI-systemen kunnen en moeten worden ingeschakeld om een goede relatie met de mens te verzekeren. Daarbij kunnen we in het bijzonder denken aan de uitdagingen die AI-systemen nu al stellen op het vlak van discriminatie en

bias. Het zesde deel, tot slot, gaat opnieuw wat technischer in op AI-systemen en biedt, opnieuw praktischer georiënteerd, een aanzet naar hoe AI-systemen kunnen worden ingeschakeld in een moderne onderneming, met besprekingen van het bijbehorende risicomanagement en de bijbehorende zakenmodellen.

De rijke praktijkervaring van de editor van dit boek lijkt zich ook te hebben doorgezet bij de selectie van de auteurs van de verscheidene hoofdstukken. Meer dan eens betreft het ook daar mensen met uitgebreide praktijkervaring. Dit maakt dat het boek een erg frisse, praktisch georiënteerde bespreking van AI-systemen kan aanbieden, alsook van de uitdagingen die die systemen stellen. Daarbij weten zij technisch complexe concepten op een toegankelijke manier uit te leggen. Het vormt bijgevolg een absolute meerwaarde binnen de juridische literatuur over AI-systemen. Het boek helpt op die manier de voordelen en uitdagingen van AI-systemen voldoende toegankelijk te maken voor iedereen in de juridische praktijk.

Daartegenover staan enkele kleine puntjes waarop het boek mogelijk iets sterker zou kunnen zijn. Zo lijkt de belangrijkste meerwaarde van dit werk, de grote praktische oriëntatie, te maken dat enige, zeker juridisch-academische, diepgang soms ontbreekt. Ook zijn we niet noodzakelijk overtuigd van de structuur die het boek volgt. Sommige elementen van de technische besprekingen in het laatste deel van het boek zouden allicht niet misstaan hebben in het eerste deel, bij een meer uitgebreide bespreking van AI-technologie daar. Op die manier zou het verhaal dat het boek brengt mogelijk iets meer gestroomlijnd zijn geweest. Als we bijzonder kritisch zijn, merken we namelijk dat sommige van deze meer technische besprekingen kort opnieuw worden uiteengezet in verscheidene bijdragen, waar een centralere locatie van die besprekingen mogelijk zou hebben gemaakt dat een kruisverwijzing zou volstaan.

Deze – bijzonder kritische – bedenkingen terzijde vormt het een erg mooi werk, dat een bijzonder welgekomen bijdrage en zelfs verrijking lijkt te bieden aan de internationale literatuur over artificiële intelligentie en het recht.

Maarten HERBOSCH

TECHNOLOGIE EN RECHT

M. CORRALES COMPAGNUCCI, M. FENWICK en S. WRBKA (eds.), *Smart Contracts – Technological, Business and Legal Perspectives* (Oxford: Bloomsbury Publishing 2021), 216p., £93,00, ISBN: 9781509937028.

Smart Contracts – Technological, Business and Legal Perspectives bundelt een reeks bijdragen van academici en praktijkexperten waarin de belangrijkste kenmerken van slimme contracten worden onderzocht.

In een eerste inleidend hoofdstuk schetsen de editors een algemeen beeld van het concept ‘slimme overeenkomsten’ (*smart contracts*) (“Introduction: The Technology, Use-Cases and Law of Smart Contracts” door Marcelo CORRALES COMPAGNUCCI, Mark

FENWICK en Stefan WRBKA). Een ‘*smart contract*’ of ‘slimme overeenkomst’ is een zelfuitvoerend softwaremodel (in de vorm van computercode op een blockchain) dat input volgens een vaststaand mechanisme, formule, regel of wetmatigheid omzet in output. Het gaat met andere woorden over fraudebestendige, digitale overeenkomsten waarmee de uitvoering van op voorhand vastgestelde processen en uitvoeringsmodaliteiten wordt geautomatiseerd. Aangezien slimme overeenkomsten zelfuitvoerend zijn, is het mogelijk bepaalde transacties op een betrouwbare manier uit te voeren tussen verschillende partijen, onafhankelijk van een centrale autoriteit, rechtssysteem of handhavingsmechanisme.

In het eerste inhoudelijke hoofdstuk maakt de lezer kennis met de gangbare debatten rond ‘slimme overeenkomsten’ en de technologieën die hieraan ten grondslag liggen (“Contracts: Ex Machina” door Kevin WERBACH en Nicolas CORNELL). In het tweede hoofdstuk wordt toegelicht hoe vaak voorkomende contractuele moeilijkheden verminderd kunnen worden met op een blockchain opgeslagen slimme contracten (“The Fine Print in Smart Contracts” door Joshua GANS). In de daaropvolgende hoofdstukken worden de raakvlakken onderzocht van de nieuwe technologie met het contractenrecht (“Smart Contracts and Traditional Contracts: Views of Contract Law” door Matti RUDANKO). Zo worden een aantal mechanismen voorgesteld om onder meer de kost van het verifiëren van contractuele verplichtingen en prestaties te drukken. In “Proactive Legal Design for Health Data Sharing Based on Smart Contracts” door Arianna ROSSI en Helena HAAPIO worden verschillende “*design patterns*” besproken die ertoe bijdragen dat eindgebruikers tegen zichzelf worden beschermd, cognitieve ongelukken voorkomen kunnen worden, en verwachtingen en waarden kunnen worden vertaald in meer gebruikersgerichte overeenkomsten.

Het pleidooi voor het gebruik van slimme overeenkomsten gaat verder dan ‘contracten’ in enge zin. Zo worden slimme overeenkomsten steeds vaker gebruikt als alternatief voor traditionele modellen van bedrijfsorganisatie. In “The Historical Significance of Blockchain and Smart Contracts” bespreken Mark FENWICK en Erik VERMEULEN de zogenaamde gedecentraliseerde autonome organisaties en gedecentraliseerde financiering ter illustratie van deze trend.

Hoewel slimme overeenkomsten – o.a. door hun snelheid en lage transactiekosten – veel voordelen hebben ten aanzien van traditionele contracten, zijn er ook heel wat risico’s aan deze contracten verbonden. In “A Multilayer Safeguard Mechanism” brengt Stefan WRBKA de risico’s van slimme contracten in kaart, met name voor consumenten. Consumenten hebben immers weinig inbreng in de ontwerpfase van de contracten, aangezien de contracten doorgaans door bedrijven worden opgesteld met behulp van hun IT-experten. De consument heeft hierdoor nog minder vat op de verplichtingen die hem/haar worden opgelegd door middel van standaardovereenkomsten.

Het boek bespreekt daarnaast ook enkele uitdagingen uit het privacy- en gegevensbeschermingsrecht. Meer bepaald wordt ingegaan op het integreren van de zogenaamde ‘*privacy by design*’- en ‘*data protection by design*’-principes in het ontwerp van slimme contracten (“Data Protection Issues for Smart Contracts” door W. Gregory VOSS).

Tot slot werpen de editors nog een blik op de toekomst in een uitleidend hoofdstuk. In “The Uncertain Future of Smart Contracts” bespreken Marcelo CORRALES COMPAGNUCCI, Mark FENWICK en Stefan WRBKA de hindernissen die de toekomst van slimme overeenkomsten onzeker maken. Niettemin besluiten de auteurs dat

doordat niet enkel jonge start-ups, maar ook heel wat traditionele organisaties de mogelijkheden en grenzen van slimme overeenkomsten blijven verkennen, minstens is aangetoond dat dit allemaal meer is dan een hype en dat “*something significant is happening*”.

Smart Contracts is een boeiend boek dat de geïnteresseerde lezer vlot begeleidt om een eerste begrip te krijgen van deze nieuwe, *game changing* juridische technologie.

Yung Shin VAN DER SYPE

TECHNOLOGIE EN RECHT

D. SZOSTEK en M. ZALUCKI (eds.), *Legal Tech: Information Technology Tools in the Administration of Justice* (Baden-Baden: Nomos 2021), 675p., €148,00, ISBN: 9783848778799.

Technologie is alomtegenwoordig, ook in het recht. Een mix die ondertussen al heel wat stof heeft doen opwaaien. Zo kennen we de werken van Richard SUSSKIND over de “advocaten van morgen”, maar ook heel wat werken die ingaan op specifieke technologieën en de interactie met vaak specifieke rechtstakken (zie bv. de andere gerecenseerde boeken in dit nummer). Het hier besproken boek is een verdienstelijke toevoeging aan deze literatuur en verdient de aandacht van zowel geïnteresseerde onderzoekers als, en niet het minst, de rechtspractici.

Het boek ambieert de lezer een overzicht te bieden van wat technologie voor het recht, of *LegalTech*, kan betekenen. ‘Het recht’ dient hier breed begrepen te worden: het boek onderzoekt de invloed van technologie op onder meer de rechtspleging, de creatie (en publicatie) van wetgeving, de rechtsvinding en de werking van de instellingen die zich begeven op het ‘juridische speelveld’: de advocatenkantoren, de rechtbanken, de parketten ... Het boek betreft een verzamelwerk met bijdragen door een equipe van voornamelijk Poolse auteurs. Het hier besproken werk betreft een herziene en uitgebreide versie van een reeds eerder in het Pools verschenen werk. Het boek valt uiteen in twee delen. Een eerste en groter deel met bijdragen die handelen over de *LegalTech*-instrumenten (*tools*) die er zijn voor de rechtspraktijk, de manier waarop hiermee aan de slag wordt gegaan, hoe technologieën begrepen moeten worden en wat zij nog te bieden hebben in de toekomst. Het tweede en kleinere deel bevat bijdragen die inzoomen op het gebruik van *LegalTech* in bepaalde landen.

Het eerste deel van het boek bevat vijf secties. De eerste sectie bevat bijdragen die ingaan op het concept van *LegalTech*, enkele definities en de afbakening van dit concept ten opzichte van andere, zij het naburige concepten. Dariusz SZOSTEK begint met een bijdrage over het concept *Legal Technology (LegalTech)* en *Legal Engineering*. Hier gaat hij onder meer in op een indeling van het *LegalTech*-concept in drie stadia: *LegalTech 1.0*, *2.0* en *3.0*. Deze stadia kunnen ruwweg begrepen worden als een evolutie van eenvoudig gebruik van IT voor bijvoorbeeld communicatie (*LegalTech 1.0*), naar meer geavanceerde (en geautomatiseerde) toepassingen als bijvoorbeeld de geautomatiseerde opmaak van contracten en *smart contracts (LegalTech 2.0)*. *LegalTech 3.0* is het meest recente en geavanceerde stadium waarbij de menselijke

tussenkamst, zij het in voorkomend geval selectief, vervangen wordt door ‘een computer’, die op een autonome manier keuzes maakt en autonoom opereert. In dit laatste stadium zien we met andere woorden toepassingen die gebruikmaken van artificiële intelligentie (AI)-technologie. Tot slot duidt SZOSTEK op het *legal engineering*-gegeven, waarbij juristen en programmeurs van de IT-toepassingen beiden een rol (moeten) vervullen in het maken van deze (en andere) IT-toepassingen en wijst hij (terecht) op het belang en ‘sociaal-regulerend’ effect van de architectuur en de werking van deze toepassingen. De bijdrage van Rafal PRABUCKI, Rafal SKIBICKI, Dariusz SZOSTEK en Jakub WYCZYK gaat in op de “Algorithmisation and Tokenisation of Law”. Deze bijdrage bevat (goede) besprekingen van enkele *hot topics* als artificiële intelligentie, blockchain, *smart contracts* en *tokenisation* (van activa). De auteurs gaan ook kort in op hoe verschillende wetgevers omspringen met deze fenomenen. Handig aan deze bijdrage zijn de verschillende schematische weergaven die dienen om de concepten en de relaties tussen deze concepten (of bestanddelen) te verduidelijken. Een andere interessante bijdrage is die van Maria DYMITRUK, die ingaat op de academische zienswijze(n) op informatietechnologie en het potentieel in verband met het recht. Zij poogt – succesvol – in haar bijdrage om inzichten die al reeds enige tijd geleden gevormd zijn, te herevalueren in het licht van nieuwe ervaringen. Zij toont op basis van deze literatuur aan dat de progressie van geautomatiseerde oplossingen en AI niet tot een zekere overschatting mag leiden, waarbij de menselijke tussenkamst overbodig geacht wordt. Tot slot is er de bijdrage van Tomasz GRZEGROY en Janos PUSKAS, waarbij de auteurs ingaan op concrete oplossingen die geboden worden door middel van bepaalde *LegalTech*-toepassingen. Deze bijdrage slaagt erin om bepaalde *buzzwords* duidelijk toe te lichten en naar waarde te schatten.

De tweede sectie bevat bijdragen die handelen over het *algoritmisch juridisch denken en maken van recht*. Michal ARASKIEWICZ start met in te gaan op het potentieel van artificiële intelligentie en *machine learning* (*supervised*, *unsupervised* en *reinforcement learning*) om juridische problemen op te lossen, en met name het potentieel van *symbolic intelligence* respectievelijk *computational intelligence*. Hij doet dit op basis van een uitgebreide ‘*AI and Law*’-literatuur. De auteur komt tot de aanbeveling van een combinatie van *symbolic* en *computational intelligence*, waarbij de voordelen van de eerste (een structuur gelijkend op menselijke logica) en de tweede (een historisch gestructureerd beoordelingsvermogen) beide benut worden. De auteur merkt evenwel op dat menselijke tussenkamst onontbeerlijk blijft om na te gaan of het programma zaken niet oversimplificeert (p. 123). Hij besluit dat er meer kruisbestuiving moet zijn tussen enerzijds de ‘*AI and Law*’-literatuur en anderzijds het rechtstheoretisch werk, met eveneens aandacht voor het relatief jonge veld van ‘*Law and the Cognitive Sciences*’. Deze kruisbestuiving is voor de auteur belangrijk om werkende en wenselijke AI-oplossingen te ontwikkelen. De sectie bevat daarnaast een bijdrage van Wojtech CYRUL over ‘*Computer Aided Legislation*’. Hier gaat de auteur in op de rol die IT speelt bij de opmaak en totstandkoming van wetteksten, alsook de publicatie of vertaling van deze teksten. De auteur maakt duidelijk dat de digitalisering van wetteksten al langer dan een halve eeuw een realiteit is, zij het in verschillende vormen. Dat gaat van ‘scans’ van getypte teksten tot opslag op het wereldwijde web. Recenter gaat er meer aandacht naar de codering van wetteksten, het leesbaar maken van deze teksten voor machines en zelfs naar het omzetten van wetten in computercode. Patryk CIURAK gaat in zijn bijdrage verder in op dit laatste, op het ‘*Rules as Code*’ (RaC)-concept.

Deze vorm van regels en wetgeving zou onder meer voordelen bieden in het testen van de regels (zoals het testen van software, op een veilige en modulaire manier), voor de toepassing in een cyberomgeving en voor de interpretatie van de wet. De auteur benadrukt dat in een digitale wereld waarbij er zoveel ‘geregeld’ wordt door code, het ook noodzakelijk is om in regels te voorzien in code.

De derde sectie bevat bijdragen die handelen over de mogelijkheden en opportuniteiten van *LegalTech*-instrumenten voor de rechtspraak. De bijdragen in deze sectie kennen geregeld wat overlap en handelen over een aantal topics die al aan bod kwamen in de eerste sectie en in de bijdragen van deze sectie onderling. Zo vinden we ook hier algemenere overzichten terug van *LegalTech*-instrumenten, in onder meer de bijdragen van Iga KUROWSKA en Kamil SZPYT (“LegalTech in Law Firms and the Work of In-House Lawyers”) en Tomasz ZALEWSKI (“Basic Principles for the Effective Use of Legal Tech Tools”). Malgorzata KUROWSKA gaat in haar bijdrage in op de aandachtspunten vanuit risicobeheersingsperspectief ten aanzien van de implementatie van *LegalTech* in een advocatenkantoor (of algemener: het juridisch kantoor). Nuttig aan deze bijdrage is de praktische en inzichtelijke methode die geboden wordt om een risicoanalyse op te maken en uit te voeren. Met betrekking tot het databeheer is er de bijdrage van Malgorzata KUROWSKA, die ingaat op de (juridische) aandachtspunten inzake databeheer en *LegalTech* en de bijdrage van Katarzyna BCZYNSKO-PUDELKO die ingaat op wat *Cloud Computing* betekent (of kan betekenen) voor de advocatenpraktijk. Ook hier blijkt een opdeling aan de orde, met *Cloud Computing 1.0*, *2.0* en *3.0*, met gradaties naargelang de toepassing die wordt gemaakt van *Cloud Computing*: door bijvoorbeeld één cloudtoepassing te gebruiken (*Cloud Computing 1.0*), meerdere cloudfournisseurs (bv. een voor documentopslag en een andere voor dataverwerking, *Cloud Computing 2.0*) of gebruik te maken van de blockchain (*Cloud Computing 3.0*). De auteur wijst verder terecht op de risico’s en verantwoordelijkheden in het kader van de GDPR bij de opslag van persoonsgegevens, maar biedt ook richtlijnen voor de praktijk in dit opzicht. Maria DIYMITRUK bespreekt in haar bijdrage “Legal Tech in the Law Enforcement Agencies” het gebruik van *LegalTech* bij de vervolging van misdrijven. Zo kan er niet enkel gebruikgemaakt worden van IT-toepassingen in de administratieve en organisatorische werking van de relevante autoriteiten (bv. voor het opnemen van verklaringen door *automatic speech recognition* en *optical character recognition*), maar ook in de vervolging zelf. Nuttig wat dit laatste betreft, bijvoorbeeld in het voorspellen en detecteren van misdrijven, is *data mining* en gezichtsherkenningsoftware. Deze toepassingen liggen evenwel (terecht) zeer gevoelig en worden geregeld door verschillende instrumenten, onder meer door de zogenaamde LED-richtlijn op Europees niveau, die de auteur ook bespreekt. Een andere interessante bijdrage is deze van Agnieszka KUBIAK-CYRUL en Dariusz SZOSTEK over *smart contracts*, blockchain en *DLT*. In deze bijdrage gaan de auteurs in op de *use cases* (en pilootprojecten) van blockchain en de op deze technologie gebaseerde *smart contracts* binnen (en buiten) de rechtspraak. De auteurs gaan ook in op enkele (juridische) problemen bij het gebruik van deze technologie, niet het minst de hoge mate van techniciteit en de beperkte omzetbaarheid van ‘echte’ contracten (in mensentaal) naar *smart contract*-programmacode. Tot slot bevat deze sectie een bijdrage over de verzekerbare van *LegalTech*-gebruik in het advocatenkantoor. Zo gaat Kamil SZPYT na in welke mate het gebruik (en de risico’s) van *LegalTech* op dit moment verzekerd kunnen worden. Hij maakt onder meer een analyse van de

gangbare *cyber risk*-verzekering en gaat in op een eventuele verzekering van systemen die gebruikmaken van artificiële intelligentie.

De vierde sectie bevat bijdragen die gaan over de mogelijkheden van op artificiële intelligentie gebaseerde *LegalTech*-instrumenten voor de rechtspraak. In deze sectie zijn bijgevolg onder meer bijdragen te vinden die handelen over het potentieel en het juridische kader van het gebruik van AI door rechters. Zo is er de bijdrage van Mariusz ZALUCKI, die handelt over de toepassing van AI en (andere) automatisering ter assistentie of vervanging van de rechter. Zo haalt de auteur een interessant voorbeeld aan uit Estland, waarbij er geëxperimenteerd wordt met automatisering bij geschillen onder de waarde van 7.000 euro en waarbij de uitspraak gebeurt zonder tussenkomst van een menselijke rechter (p. 393). Verder weegt de auteur de potentiële voordelen (zoals efficiëntie) en nadelen (zoals gebrek aan transparantie) af en beschouwt hij de dilemma's die rijzen met betrekking tot het al dan niet gebruiken van AI door de rechter. Een andere bijdrage in deze zin is die van Marek SWIERCZYNSKI over artificiële intelligentie en de rechtspleging in het licht van de Europese richtlijnen (bv. het Europees Ethisch Handvest over het gebruik van kunstmatige intelligentie in gerechtelijke systemen en hun omgeving). De auteur geeft onder meer enkele uitgangspunten weer die aan bod komen in deze richtlijnen, zoals de kennisgevingsplicht van het gebruik van AI, de rechtvaardiging van het gebruik van deze technologie en het beroepsrecht tegen beslissingen door AI. De auteur besluit dat er nood is aan rechtszekerheid, verschaft door *bindende regels* op internationaal niveau vastgesteld door de Raad van Europa. Wat betreft de 'andere kant' van het juridische spectrum geeft Gabriela WIKTORZAK in haar bijdrage een overzicht van AI-toepassingen in het advocatenkantoor, gaande van documentanalyse en contractsoftware tot *compliance*-software. Een meer futuristisch (of toekomst?)beeld wordt gegeven door Gabriela BAR. Zij speculeert over geavanceerde AI-toepassingen, zoals de robo-advocaat en *augmented reality* (niet enkel de samenwerking met AI, maar ook de lichamelijke implementatie van technologie zoals een 'cyborg' of het '*internet of body*'). BAR besluit dat de noodzakelijke eigenschappen van de advocaat (en jurist) van de toekomst zullen liggen in creativiteit en interdisciplinariteit en dat deze personen een basiskennis van computertechnologie (AI, *machine learning*, programmering ...) nodig zullen hebben (p. 371). Tot slot is er de interessante, zij het met momenten zeer technische en complexe bijdrage van Michal WODCZAK over standaardisering en '*autonomic intelligence*'. In deze bijdrage gaat de auteur onder meer in op het belang van onderzoek, standaardisering en regulering voor investering in en ontwikkeling van technologische ontwikkelingen en AI-ontwikkelingen in het bijzonder.

De vijfde sectie handelt over mogelijkheden van *LegalTech*-instrumenten inzake communicatie. Michal TABOR gaat in op de *Self-Sovereign Identity* (SSI): een model waarbij het individu (of de onderneming) de controle heeft over zijn of haar identiteit. Dit is een andere benadering dan de meest courante vormen online: het gecentraliseerde model waarbij het individu bij elke dienstverlener (bv. bank, webshop ...) zich (apart) registreert en aanmeldt (door middel van inloggegevens); en het gefedereerde model waarbij er één (externe) entiteit als *single identity provider* optreedt en de identiteit van de gebruiker bekrachtigt. Bij SSI daarentegen wordt verondersteld dat het individu zelf de controle heeft en behoudt. Een andere bijdrage in deze sectie handelt over de 'elektronische verzending' (van correspondentie). Sylwester SZCZEPANIK en Michal TABOR gaan in deze bijdrage zo onder meer de mogelijkheden

inzake elektronische aflevering na, in horizontale relaties (tussen advocaten onderling) en hiërarchische relaties (tussen advocaten en de overheid of de rechtbank), met aandacht voor risico's, verplichtingen en modaliteiten onder vigerend Europees (en Pools) recht (onder meer de eIDAS-verordening). De bijdrage van Ana ZALESINSKA en Dariusz SZOSTEK handelt eveneens over elektronische communicatie, zij het met aandacht voor onder meer concrete toepassingen binnen de organisatie van advocatenkantoren, de (elektronische) zittingen van rechtbanken en data-aspecten. Tot slot zijn er de bijdragen van Tomasz CHOMICKI respectievelijk Robert PAJAK over 'cyberhygiene' en cybersecurity of hoe in een (juridische) organisatie praktisch en veilig omgegaan moet worden met de verscheidene *LegalTech*-toepassingen. Handig aan deze bijdragen zijn de vuistregels om de blootstelling aan cyberrisico in een (juridische) organisatie significant te verminderen.

Deel twee bevat bijdragen die handelen over het gebruik van technologische middelen in de rechtspraktijk en -bedeling in een reeks van landen. De landen die op deze manier de revue passeren zijn: Brazilië, China, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Italië, Litouwen, Mexico en Polen. Waarom deze landen werden gekozen, wordt evenwel niet vermeld. De meeste bijdragen in dit deel volgen eenzelfde structuur: een kort overzicht van de *LegalTech*-oplossingen die worden gebruikt in het land in kwestie; indien van toepassing, het gebruik van blockchain en DLT; indien van toepassing, het gebruik van online gerechtelijke procedures en elektronische communicatie met de rechtbank; indien van toepassing, het gebruik van AI door de rechter en een blik op de toekomst. De lezer kan interessante zaken leren uit de bijdragen, zoals onder meer dat in Mexico de zittingen van het Hoogerechtshof op tv (en nu ook online op YouTube) uitgezonden worden (p. 593). Een ander interessant feit is dat wanneer in Litouwen een partij haar procedurele documenten digitaal neerlegt, die partij slechts 75 % van de rolrechten verschuldigd is (p. 585). De lezer leert verder ook dat in Polen quasi alle rechtszittingen worden opgenomen (beeld en geluid) met gesynchroniseerde verslagen (p. 606) en dat men hier gebruikmaakt van een uitgebreid informatieportaal (p. 608). Wat betreft de toekomst werd in Duitsland alvast een ambitieus plan opgemaakt (*Modernisierung des Zivilprozesses*) dat een verdere digitalisering en automatisering van de rechtsgang vooropstelt (p. 538), naast andere projecten zoals een 3D-voorstelling van de plaats delict in strafzaken (project in Noordrijn-Westfalen) of AI-gebaseerde chatbots voor het aangeven van criminele feiten (p. 541-542). Een lezing van deze bijdragen doet des te meer inzien dat in landen als België er nog heel wat werk aan de winkel is wat betreft digitalisering van justitie.

Het moet gezegd worden dat, alles bij elkaar genomen, de bijdragen in dit boek een goed overzicht bieden van de *LegalTech*-instrumenten die er op dit moment zijn en deze die we in de toekomst nog kunnen verwachten, inclusief de (wetenschappelijke) literatuur of concepten achter deze oplossingen. Voor de advocaat en de (bedrijfs-) jurist bevatten bepaalde bijdragen handige en praktische tips, handvaten en vuistregels voor het gebruik van *LegalTech*. Voor de onderzoeker bieden de besprekingen in dit boek goede aanknopingspunten voor verder onderzoek. Het moet evenwel opgemerkt worden dat het boek gebaat was geweest bij een grondigere redactie. Zo lijken de bijdragen niet altijd even goed gesorteerd per sectie, zijn er hier en daar vertaalfouten (en zelfs een tussentitel op p. 349 die nog in het Pools staat), zijn de voetnoten weggevallen in de bijdrage van SZOSTEK op p. 25-28, wordt er verwezen naar hoofdstukken die er niet (lijken te) zijn en leest de tekst niet altijd even vlot. Daarnaast

is de onderlinge herhaling opvallend en bijwijlen onhandig. Zo zijn er verschillende bijdragen die al dan niet grotendeels over hetzelfde onderwerp handelen en dezelfde zaken analyseren of toelichten. De frequente verwijzingen naar Poolse literatuur zijn verder niet altijd even evident of bruikbaar voor de West-Europese, Belgische of Nederlandse lezer. Niettemin bevat het hier gerecenseerde boek waardevolle bijdragen voor diegene die op de hoogte wil zijn van wat het heden en de toekomst de rechtswereld kan (of zal) brengen.

Joeri VANDENDRIESSCHE

TECHNOLOGIE EN RECHT

P. VAN EECKE (ed.), *Recht & Elektronische handel* (Antwerpen: Intersentia (2) 2021), xxii + 626p., €149,00, ISBN: 9789400012950.

De tweede editie van het boek *Recht & Elektronische handel* is een *must-have* voor iedere advocaat en bedrijfsjurist die met elektronische handel in België te maken heeft. In dit boek worden de belangrijkste juridische aandachtspunten van elektronische handel uitgelicht. In tien jaar tijd – de tijd die is verstreken sinds de publicatie van de eerste editie – is immers niet enkel het elektronisch zakendoen geëvolueerd, maar werd ook het regelgevend kader dat hierop betrekking heeft grondig aangepast. Het boek gaat daarom niet enkel in op de juridische vraagstukken bij klassieke elektronische handelszaken, maar staat ook stil bij juridische vragen rond mobiele toepassingen en andere nieuwe vormen van elektronische handel, zoals de platformeconomie.

Dankzij de logische opbouw van het boek is het eenvoudig om snel en efficiënt antwoorden te zoeken op zowel praktische als theoretische vragen. In het eerste deel (“I. Aandachtspunten bij het opstarten”) gaat editor Patrick VAN EECKE van start met een hoofdstuk over de toegangsvoorwaarden en transparantieregels die gevolgd dienen te worden bij het opzetten van een elektronische handel (“Toegangsvoorwaarden en transparantieregels” door Patrick VAN EECKE en Gilles HACHEZ). Vervolgens wordt ingegaan op de aanvraag en bescherming van de domeinnaam, het deponeren van een merk en het sluiten van de noodzakelijke contracten met dienstverleners (“Aanvraag en bescherming van de domeinnaam” door Daphne VERVAET; “Elektronische handel en intellectuele eigendomsrechten” door Alexis FIERENS en Elisabeth DAEM).

In het tweede deel (“II. Aandachtspunten bij het contracteren”) wordt ingezoomd op een aantal aandachtspunten voor het contracteren zelf. Hier komen het nazicht en onderhandelen van ICT-contracten en een aantal specifieke aandachtspunten bij cloudcomputingcontracten aan bod (“Nazicht en onderhandelen van ICT-contracten” door Kristof DE VULDER en Raf SCHOEFS en “Specifieke aandachtspunten bij cloud-computingcontracten” door Kristof DE VULDER en Florian DE ROUCK).

In het derde deel (“III. Aandachtspunten bij het uitbaten”) wordt stilgestaan bij diverse juridische vraagstukken met betrekking tot het elektronisch zakendoen van het online bestelproces, de elektronische overeenkomst en de verwerking van persoonsgegevens (“Het online bestelproces” door Kaat SCHEERLINCK en Heidi WAEM; “De elektronische overeenkomst” door Patrick VAN EECKE en Florian DE ROUCK en “Verwerking van persoonsgegevens” door Patrick VAN EECKE en Heidi WAEM).

In het vierde deel (“IV. Aandachtspunten bij online betalen en facturatie”) wordt het juridisch kader rond elektronisch online betalen en elektronische facturatie besproken (“Elektronisch online betalen” door Pierre BERGER en Marie GOOSSENS en “Elektronische facturatie” door Gilles HACHEZ en Patrick VAN EECKE).

In het vijfde deel (“V. Aandachtspunten bij online reclame”) worden eerst de regels bij online reclame toegelicht en wordt erna dieper ingegaan op het vraagstuk van de ongevraagde reclame via elektronische post. Ten slotte worden nog een aantal bijzondere vormen van online reclame, zoals reclame door online influencers, onder de loep genomen (“Regels bij online reclame” door Camille VERMOSEN en Heidi WAEM, “Ongevraagde reclame via elektronische post” door Camille VERMOSEN en Heidi WAEM en “Enkele bijzondere vormen van elektronische reclame” door Camille VERMOSEN en Heidi WAEM).

In het zesde deel (“VI. Fiscale aandachtspunten”) gaan de auteurs in op de belangrijkste elementen wat betreft btw en belastingen in het kader van elektronische handel (“Elektronische handel en btw” door Jeroen GOBBIN en “Belasting en elektronische handel” door Philippe HINNEKENS en Alexander BOSTOEN).

In het zevende deel (“VII. Geschillen rond elektronische handel”) wordt de problematiek van het toepasselijke recht en territoriale bevoegdheid aangepakt, wordt de lezer vertrouwd gemaakt met de aansprakelijkheidsregels voor online dienstverleners en is er een hoofdstuk toegewijd aan online geschillenbeslechting (“Toepasselijk recht en territoriale bevoegdheid” door Geert VAN CALSTER en “Aansprakelijkheid van online dienstverleners” door Raf SCHOEFS en Laetitia MOUTON; “Online geschillenbeslechting” door KRIS WAGNER).

In het laatste deel van het boek (“VIII. Elektronische handel: een blik in de nabije toekomst”) wordt nog een blik geworpen op de toekomst van de regulering van artificiële intelligentie (“Wat brengt de toekomst: de regulering van artificiële intelligentie” door Jan DE BRUYNE en Thomas GILS).

Editor Patrick VAN EECKE schrijft in het voorwoord dat het boek is opgevat vanuit de praktische ervaring van meer dan twintig auteurs: “een handboek voor de advocaat of de bedrijfsjurist dat gidst bij elk juridisch aspect van het elektronisch zakendoen”. Die uitspraak kan worden bijgetreden. Het boek is een verzameling van stuk voor stuk boeiende bijdragen in een niet te missen werk.

Yung Shin VAN DER SYPE

VENNOOTSCHAPSRECHT

B. PAQUOT e.a., *La dissolution et la liquidation des sociétés*, in *Droit et pratique des sociétés* (Limal: Anthemis 2023), 325p., €97,00, ISBN: 9782807210196.

La dissolution et la liquidation des sociétés verzamelt negen bijdragen van veertien auteurs over de ontbinding en vereffening van vennootschappen. Hierbij belicht het verzamelwerk uiteenlopende aspecten rond deze problematiek vanuit verschillende perspectieven, namelijk het vennootschapsrecht, het burgerlijk recht, het boekhoudrecht

en het fiscaal recht. Dit verzamelwerk is begin 2023 nieuw verschenen in de reeks *Droit et Pratique des Sociétés*. Het verzamelwerk groepeerd bijdragen van Franstalige academici, praktici en magistraten die elk vanuit hun eigen expertise hun licht op de problematiek laten schijnen. Hun gebundelde krachten resulteren in een compacte gids voor al wie een aanknopingspunt zoekt rond de problematiek van ontbinding en vereffening van vennootschappen. Het hele verzamelwerk omvat 321 pagina's en resulteert dan meestal ook in eerder beknopte bijdragen die in vogelvlucht een eerste, verkennende blik op de problematiek werpen. Het verzamelwerk vervult een belangrijke synthetiserende functie. In een materie die vanuit verschillende rechtstakken en instanties gevormd wordt, tracht dit werk op transversale wijze alles samen te brengen.

De eerste bijdrage, van de hand van Maïka BERNAERTS, herhaalt de algemene beginselen die van toepassing zijn op de ontbinding en vereffening van vennootschappen met rechtspersoonlijkheid. De bijdrage hanteert de wettelijke bepalingen van titel 8, boek 2 van het WVV als leidraad om het algemene kader van ontbinding en vereffening in vennootschappen met rechtspersoonlijkheid te schetsen. Zowel de vrijwillige ontbinding, de ontbinding van rechtswege als de gerechtelijke ontbinding komen kort aan bod. Ook de (rechts)gevolgen van de ontbinding worden beknopt herhaald. Daarnaast bespreekt BERNAERTS de vereffening. Zo dient deze bijdrage als inleiding voor de daaropvolgende bijdragen, die dieper ingaan op specifiekere vraagstukken.

Zo gaat Louis-François DU CASTILLON in de tweede bijdrage dieper in op de alarmbelprocedure onder het WVV als reden voor ontbinding in geval van ernstig boekhoudkundig verlies. Hij bespreekt de drempels, de aanvang van de termijn van twee maanden, de herhaling, de te volgen procedure en de aansprakelijkheid van het bestuur in het kader van de alarmbelprocedure. De alarmbelprocedure wordt hier naar voren geschoven als een van de procedures die in geval van ernstig boekhoudkundig verlies het bestuur verplicht om aan de aandeelhouders verslag uit te brengen over de continuïteit van de vennootschapsactiviteit. DU CASTILLON toont de lezer dat de aandeelhoudersvergadering tot ontbinding kan beslissen in de hypothese dat dit verslag uitblijft of de aandeelhouders het niet goedkeuren.

In de derde bijdrage gaan Jean-François ROMAIN en Benjamin PIRLET dieper in op de zakenrechtelijke aspecten van de vereffening van vennootschappen en verenigingen. De titel van de bijdrage ("Les droits réels face à la liquidation") is dan misschien wel wat misleidend aangezien de auteurs zich voornamelijk beperken tot de zakelijke gebruiksrechten (*les droits réels d'usage*): erfdienstbaarheden, het recht van erfpacht, recht van opstal en het recht van vruchtgebruik. Dit laatste wordt afzonderlijk besproken omdat het onderhevig is aan een ietwat afwijkend regime. Wat betreft de overige zakelijke gebruiksrechten, stelt het principe dat deze overeind blijven in geval van vereffening (de vennootschap-titularis verdwijnt ten gevolge van de ontbinding). Deze worden dan behandeld als een actief in de vereffening. Zonder nuancering of uitzondering natuurlijk geen principe. Deze komen vervolgens aan bod. Het betreft een aantal algemene en specifieke beëindigingsgronden van zakelijke gebruiksrechten. De auteurs bespreken *la confusion* (vermenging), *perte d'utilité* (verlies van ieder nut), *absence d'usage ou d'exécution* (onbruik of gebrek aan uitvoering) en *condition résolutoire* (ontbindende voorwaarde). Daarnaast komt ook de bescherming van de derde te goeder trouw die zijn zakelijk recht als een gevolg van de vereffening ziet verdwijnen, kort aan bod. Hier bespreken de auteurs een cassatiearrest van 22 januari 2021 (C.20.0143.N) als bevestiging van de vertrouwensleer.

De vierde en langste bijdrage over de gerechtelijke ontbinding en vereffening van vennootschappen en verenigingen vloeit voort uit de pennen van de magistraten Déborah GOL en Jean-Philippe LEBEAU. De auteurs bespreken het gebruikelijke, zoals de oorzaken, de procedure en de rechterlijke tussenkomst van de gerechtelijke ontbinding en vereffening. Verder zetten ze de eigenheden van de ontbinding en vereffening van VZW's en stichtingen, alsook het overgangsregime in de verf. Tot slot introduceren de auteurs de gerechtelijke ontbinding als alternatief voor het faillissement. De bijdrage beschrijft op beknopte maar overzichtelijke wijze het juridische kader door de lens van de rechter. Het aantal voetnoten en verwijzingen is daarom niet zeer uitgebreid. Desalniettemin is de lezer wel gebaat met dit praktische overzicht.

Simon VANLAETHEM is verantwoordelijk voor de vijfde bijdrage over de heropening van de vereffening. In deze bijdrage gaat hij dieper in op de mogelijkheid die het WVV schept om na de afsluiting van de vereffening alsnog bepaalde, laattijdig ontdekte activa te verdelen. Hij focust hierbij vooral op de fiscale en civielrechtelijke aspecten en haalt de onderliggende rechtspraak en rechtsleer aan.

Sabrina SCARNÀ en Baudoin PAQUOT behandelen in de zesde bijdrage de vereffening van de maatschap. Deze maakt het voorwerp uit van een afzonderlijk regime vervat in Boek 4 van het WVV. Hoewel de titel van de bijdrage enkel de vereffening viseert, gaan de auteurs ook in op de oorzaken van de ontbinding. De gevolgen van de vereffening komen daarentegen slechts beperkt aan bod. Een tweede luik bevat de fiscaalrechtelijke gevolgen van de ontbinding.

Yvan STEMPIERWSKY en Jean Pierre VINCKE bespreken in de zevende bijdrage de boekhoudkundige en revisorale aspecten van de ontbinding en vereffening van vennootschappen en verenigingen. De bijdrage volgt een chronologische volgorde, in grote lijnen gaande van het voorstel tot ontbinding tot de financiële rapportering bij het afsluiten van de vereffening. De auteurs dompelen de lezer onder in het toepasselijke wettelijke kader en lichten de belangrijkste normen toe.

François HENNEAUX gaat in op het fiscale regime dat van toepassing is op zowel de vennootschap in vereffening als op haar aandeelhouders. Daarnaast bespreekt de auteur ook de voorheffing op het liquidatieoverschot. Doorheen zijn bijdrage formuleert hij enkele praktische tips en aanbevelingen aan de aandeelhouder.

Tot slot gaan Fabrice MOURLON BEERNAERT en Laurent DONNAY DE CASTEAU in de laatste bijdrage nog dieper in op specifieke vragen over het fiscale regime en de aansprakelijkheid in geval van vereffening. De laatste bijdrage vormt als het ware de lijm van het verzamelwerk doordat het steeds de verwijzing naar eerdere bijdragen kan maken. Ook behandelt het nog een belangrijk aspect van de vereffening dat nog niet aan bod was gekomen, namelijk de aansprakelijkheid van de vereffenaar en andere actoren. Meer bepaald behandelt de laatste bijdrage de gevolgen van de vereffening voor de jaarrekening en de fiscale rapportageverplichtingen; de behandeling van voorschotten op liquidatiebonussen met inbegrip van terugbetaling; de inschrijving die de aanslag en zo ook de belastingschuld formeel doet ontstaan; de impact van vereffening op eventuele betwistingen van de fiscale schuld; de aansprakelijkheid van de vereffenaar; de aansprakelijkheid in geval van vereffening in één akte; de aansprakelijkheid van aandeelhouders in geval van onverschuldigde uitkering en, tot slot, de aansprakelijkheid van bestuurders en aandeelhouders in geval van frauduleuze vereffening. Deze vraagstukken worden slechts beknopt (en soms zeer beknopt) aangestipt. Het is dan

ook niet de bedoeling van de auteurs om exhaustief te zijn. Het opzet lijkt veeleer de lezer bekend te maken met zoveel mogelijk aspecten en vraagstukken gerelateerd aan de ontbinding en vereffening van vennootschappen en verenigingen.

Amber BOES

VENNOOTSCHAPSRECHT

B. TILLEMEN en K. DEWAELE, *Bestuur van vennootschappen*, in *Recht en onderneming* 57 (Brugge: die Keure 2022), xxiii + 934p., €185,00, ISBN: 9789048643516.

Wie een vraagstuk voor de voeten geworpen krijgt over een bestuurscontract of een bestuurdersmandaat, of dat (deels) betrekking heeft op het bestuur van vennootschappen in ruime zin, weet reeds enkele decennia in welk naslagwerk de oplossing – of toch minstens een eerste aanknopingspunt – kan worden teruggevonden: *Bestuur van vennootschappen*, het tweede deel van het proefschrift over lastgeving dat prof. dr. Bernard Tilleman in 1996 aan de KU Leuven verdedigde.

Vorig jaar rolde een derde editie van de drukpers, nadat in 2005 een eerste herziene uitgave verscheen. De (voornaamste) aanleiding voor die herwerking was de hercodificatie van het vennootschapsrecht in het Wetboek van Vennootschappen (W.Venn.). In die logica fungeerde de invoering van het Wetboek van Vennootschappen en Verenigingen (WVV) ongetwijfeld als katalysator voor een nieuwe update.

Doordat het Wetboek van Vennootschappen en Verenigingen (WVV) het vennootschapsrecht ingrijpender heeft gewijzigd dan het Wetboek van Vennootschappen (W.Venn.), dat in essentie een hercodificatie betrof, en er nog andere relevante wetswijzigingen zijn gebeurd – zoals aan het Wetboek van Economisch Recht (bv. inzake bestuurdersaansprakelijkheid en het nieuwe ondernemingsbegrip) en het Burgerlijk Wetboek – is deze tweede herwerking een stuk ingrijpender dan de eerste. Dat is wellicht ook de reden waarom prof. Tilleman deze herwerking samen met Kwinten Dewaele verzorgde, waarvoor zij bovendien op de medewerking van Nicolas Van Damme konden rekenen.

Het boek is chronologisch opgebouwd, in die zin dat het de levenscyclus van het bestuursmandaat zo goed mogelijk poogt te volgen. De auteurs behandelen echter (terecht) eerst twee voorvragen over de aard van de bestuursovereenkomst en de kwalificatie van de bestuurder als onderneming, waarop het antwoord van belang is voor specifieke delen die verder in het werk aan bod komen. Vooral die tweede voorvraag is door het vernieuwde ondernemingsbegrip bijzonder actueel en heeft al tot (uiteenlopende) rechtspraak geleid.

Deel I handelt over de benoeming en bevat in vergelijking met de eerdere edities geen bijzondere vernieuwingen. Hetzelfde geldt voor Deel II over de bezoldiging, al is daar sinds de vorige editie wel wat meer gewijzigd (bijvoorbeeld onder Europese invloed en het ‘*say on pay*’-motto). Deel III gaat over de bevoegdheid, de taak en de interne werking van het bestuur, waar bijvoorbeeld door de grotere flexibiliteit voor de organisatie van het bestuur in de NV wel wat belangrijke wijzigingen zijn gebeurd. In dit deel vinden we ook een nieuw stuk over de belangenconflictregelgeving terug

(inclusief de vraag wat de nieuwe onthoudingsplicht voor geconfronteerde bestuurders betekent voor de berekening van de aanwezigheids- en meerderheidsvereisten voor vergaderingen van een bestuursorgaan), een leerstuk dat in vorige edities slechts zijdelings en dus gefragmenteerd werd aangeraakt. Deel IV heeft betrekking op de vertegenwoordiging van vennootschappen, dat eigenlijk doorloopt in Deel V, dat specifiek over het optreden in rechte gaat (en dus nog steeds over de vertegenwoordiging). Deel VI gaat over de beëindiging van het bestuursmandaat en was in dat opzicht ook een logisch sluitstuk geweest van het boek. De auteurs hebben er echter voor gekozen om het nieuwe deel over de bestuurdersaansprakelijkheid als afsluiter in te voegen. Aangezien de bestuurdersaansprakelijkheid (uiteraard) ook gedurende het bestuursmandaat aan de orde komt, was het misschien logischer geweest om dit deel samen met interne werking en vertegenwoordiging voor de beëindiging te behandelen, maar bestuurdersaansprakelijkheid kan (uiteraard) ook nog na de beëindiging van het mandaat worden ingeroepen, dus er valt ook voor deze structurering iets te zeggen. Uiteraard doet de structurering hier niets af van de inhoud, waarin de praktijkjurist zeker zijn gading zal vinden, want ook dit leerstuk werd in vorige edities slechts zijdelings en gefragmenteerd aangeraakt.

Zoals de auteurs zelf aangeven in hun voorwoord, is dit geen boek dat beoogt “van kaft tot kaft” te worden gelezen, al zijn er ongetwijfeld vennootschapsjuristen die hun hand daar niet voor zouden omdraaien. Hoewel de structuur logisch is opgebouwd, leest het inderdaad niet als een proefschrift waarin een rode draad de verschillende delen samenhoudt en -brengt tijdens de zoektocht naar het antwoord op de onderliggende onderzoeksvraag. Dit boek is opgevat als een naslagwerk waarmee men in de praktijk aan de slag kan. Het moet dan ook op die basis op zijn merites worden beoordeeld.

Hoewel de editie van 2005 (als een ‘digitale klassieker’) gratis publiek beschikbaar is op de webstek van de bibliotheek van de Faculteit Rechtsgeleerdheid en Criminologische Wetenschappen van de KU Leuven, biedt deze derde uitgave zeker waar voor zijn geld. Het aantal stukken dat (grondig) is geüpdatet of toegevoegd ten aanzien van de vorige versie is (om voormelde redenen) navenant. Ik heb er alleszins al meermaals dankbaar gebruik van gemaakt en ik zal dat in de toekomst ongetwijfeld ook blijven doen. Dit is met andere woorden een onmisbaar handboek voor de bibliotheek van elke jurist die met vennootschapsrecht te maken heeft.

Christophe DE BACKERE

VENNOOTSCHAPSRECHT

R. VAN BOVEN, *De Belgische Stichting*, in *Bibliotheek Vennootschaps- en Financieel recht* (Antwerpen: Intersentia (2) 2020), 313p., €98,00, ISBN: 9782807909397.

In de reeks *Bibliotheek Vennootschaps- en financieel recht* schreef Rutger Van Boven in 2011 een handboek over de Belgische stichting. Deze boekbespreking gaat over de tweede editie van dit handboek.

Het boek is prima te gebruiken als inleiding tot de stichting: Van Boven slaagt er perfect in om aan te tonen waarom deze figuur, waar velen misschien wel van gehoord hebben

maar onvoldoende mee vertrouwd zijn, nog steeds relevant is. Het boek is eveneens als naslagwerk te gebruiken voor wie in de praktijk met de stichting te maken krijgt. De vele concrete voorbeelden, ongetwijfeld geïnspireerd door Van Bovens eigen praktijkervaring, zijn op dat vlak een grote meerwaarde. In dit kader valt in het bijzonder het laatste hoofdstuk op, dat volledig gewijd is aan de fiscaliteit van stichtingen. Het moet weliswaar worden toegegeven dat het geen heel academisch diepgaand werk betreft: wie grondiger onderzoek wil doen naar deze rechtsfiguur, zal andere werken dienen te raadplegen. Die ambitie heeft het boek echter niet: de meerwaarde ervan ligt in het op overzichtelijke wijze samenbrengen van allerhande informatie over de stichting voor de jurist in de praktijk. Een verdienste is dat vaak de bronnen correct worden aangegeven (niet alleen rechtsleer, maar vooral wetgeving van omzendbrieven), die dan ook makkelijk opgezocht kunnen worden.

De inleiding van het boek start vrij klassiek voor de bespreking van een rechtspersoon: er is een algemeen inleidend hoofdstuk waarin de stichting wordt gekaderd en afgezet tegen andere rechtsfiguren. In een tweede hoofdstuk wordt het preconstitutief handelen belicht, om in een derde te kijken naar de taalwetgeving. Een eerste hoofdstuk dat iets meer specifiek op de stichting is toegespitst is het vierde hoofdstuk, waarin de wettelijke specialiteit van de stichting wordt toegelicht. Bij de stichting komt dit neer op het “belangeloos doel” dat nagestreefd dient te worden en het bijbehorende principiële uitkeringsverbod.

Vervolgens volgen we, in enkele meer uitgebreide hoofdstukken, de stichting in de verschillende fasen van haar bestaan. Vooreerst komt de oprichting aan de beurt, waarbij de persoon van de stichter wordt besproken, om vervolgens zeer uitgebreid stil te staan bij de oprichtingsakte en de vorm ervan, publiciteitsvereisten met sancties, inhoudelijke vermeldingen (met een onderscheid tussen clausules die wettelijk verplichte vermeldingen betreffen en zij die dat niet doen), en het vermogen van de stichting. Bij veel van deze onderwerpen wordt wat extra informatie gegeven, al is dit misschien niet altijd even handig: de informatie die hier wordt gegeven komt immers niet altijd verder in het boek terug aan bod, zodat sommige informatie, voor iemand die vanuit een concrete vraag iets zoekt in het boek, minder makkelijk terug te vinden is. Ook leidt, naar aanvoelen van de recensent, de extra duiding soms nogal ver weg van het eigenlijke verhaal van de oprichting. Ten slotte wordt op sommige zaken meer ingezoomd dan op andere, wat dit boek, althans naar academische diepgang, soms wat onevenwichtig doet aanvoelen. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de paragraaf over het vermogen, waarin wordt opgesomd hoe een stichting vermogen kan verwerven. Hierin wordt dan de inbreng om niet behandeld, waarin allerlei mogelijke kwalificaties de revue passeren, compleet met mogelijke rechtsgevolgen en zaken waarvoor men beducht moet zijn. Finaal wordt er wel stelling genomen (het is een verdienste van dit boek dat dit, wanneer een discussie in de rechtsleer en/of rechtspraak wordt aangehaald, wel haast altijd wordt gedaan), maar indien het werk eerder voor de practicus is bedoeld, is veel hiervan overbodig. Dit deeltje is weliswaar een goudmijn voor iemand die meer wil weten over hoe men met de figuur omgaat in de doctrine (en die meteen de voetnoten kan volgen om meer te leren), maar deze diepgang wordt niet consequent aangehouden doorheen het werk. Hierdoor lijkt het dus een praktisch naslagwerk, met hier en daar een iets meer diepgaand stuk, zonder dat duidelijk is hoe wordt bepaald welk stuk meer wordt uitgediept of niet. Toch zijn deze uitdiepingen hier en daar welkom, maar eerder als ze specifiek zijn voor de stichting en eerder antwoord geven op praktische vragen, zoals het stuk over het elastiekbeding.

In een volgend hoofdstuk wordt er gekeken naar de stichting “*en cours de route*”: hierin komen enkele zaken aan bod van tijdens het bestaan van de stichting. Dit omvat natuurlijk een bespreking van de organen met hun bevoegdheden en wijzen waarop zij worden aangeduid. In dit stuk laat Van Boven zijn praktijkervaring zien door te wijzen op mogelijke facultatief op te richten organen in de inleiding. Her en der in het boek komen deze nog aan bod (veelal in de vorm van een aanbeveling). In dat opzicht is het een beetje spijtig dat het vaak bij een (niet altijd even) vluchtige vermelding van deze organen blijft: vooral voor de jurist met minder ervaring met de stichting zou een systematische bespreking met praktische *do's & don'ts* uitermate welkom zijn geweest. De rest van het hoofdstuk lijkt eerder op enkele *capita selecta* van zaken die tijdens het bestaan van de stichting aan bod komen, waarvan sommige gerust een eigen hoofdstuk konden uitmaken mits wat meer uitdieping. Zo komen de statutenwijziging en openbaar makingsvereisten aan bod, gevolgd door schenkingen en legaten aan de stichting (waarvan reeds een deel werd behandeld in het hoofdstuk over de oprichting, over het vermogen), om daarna naar de aansprakelijkheid van de organen te kijken. Een afdeling van twee bladzijden gaat over het optreden in rechte van de stichting. Dit is een voorbeeld van een deel dat zeker een eigen hoofdstuk verdient, samen met een overzicht van verschillende vorderingen die mogelijk zijn door of tegen de stichting. Zeker vanuit het standpunt van certificaathouders bij de stichting administratiekantoor zou dit een mooi overzicht zijn. Op dit moment wordt er doorheen de tekst wel verwezen naar verschillende vorderingen, maar er is geen plek waar dit wordt samengebracht.

In de drie volgende hoofdstukken komt het einde van de stichting in zicht: zij gaan over de omzetting, ontbinding en vereffening en herstructurering. In tegenstelling tot de twee vorige hoofdstukken, zijn deze stukjes betrekkelijk droog geschreven: de procedure wordt, aan de hand van de wettekst en uitvoeringsbesluiten, uiteengezet in het boek. Af en toe komen hier weer de praktische bedenkingen aan bod, en telkens wordt verwezen naar de bijbehorende wettekst, zodat de practicus deze altijd kan nagaan.

In de twee laatste hoofdstukken worden ten slotte twee specifieke zaken meer in detail besproken: de boekhouding, jaarrekening en controle enerzijds, en de fiscaliteit anderzijds. Waar het boek een handige inleiding is en als naslagwerk kan dienen voor iemand die minder vaak met de stichting in aanraking komt, vormen deze twee stukken zeker een meerwaarde voor de meer doorwinterde ‘stichtingsjuristen’. Zij maken meteen ook ruim een derde van de gehele tekst van het boek uit. In deze delen behandelt Van Boven, net zoals in het vorige deel, systematisch de verschillende wettelijke verplichtingen middels een bespreking aan de hand van de teksten van de wet of koninklijke besluiten zelf. Doctrinale uitweidingen zijn hier bijna niet te vinden, maar diepgang en blijk van inzicht in de wetgeving des te meer: zo komen de verschillende financiële verplichtingen van de stichting alle aan bod (afhankelijk daarvan of het gaat om een kleine stichting of niet, of er een arbeidsraad is of niet ...). Soms was het misschien iets aangenamer voor de lezer indien hier en daar wat meer werd losgekomen van de wettekst en eens een concreet voorbeeld werd gegeven. Zo wordt er gesproken van de stichting die “uit de aard van de hoofddactiviteit onderworpen is aan bijzondere, uit een wetgeving of overheidsreglementering voortvloeiende regelgeving omtrent boekhouding of jaarrekeningen, en deze regels minstens gelijkwaardig zijn aan deze uit de artikelen 3:51 tot en met 3:54 WVV”, die

het gemeen recht niet dienen te volgen. Hiervan wordt echter geen concreet voorbeeld gegeven, en op het criterium om gelijkwaardigheid te beoordelen wordt niet ingegaan. Dit gebrek aan concrete voorbeelden of rechtspraak om te illustreren hoe er concreet met bepaalde zaken wordt omgegaan, is een algemeen kritiekpuntje voor het boek, maar zeker voor deze laatste twee hoofdstukken: zulke verwijzingen zouden, naar aanvoelen van de recensent, deze hoofdstukken naar een hoger niveau tillen, zowel voor de practicus als de academicus. In beide hoofdstukken worden bepaalde zaken die belangrijk zijn voor de praktijk, toch reeds met meer diepgang behandeld. In het hoofdstuk over de fiscaliteit (waarin de personenbelasting, btw, registratierechten, successierechten en taks ter vergoeding van de successierechten de revue passeren) volgt er zo, na een algemene bespreking, steevast een deeltje over enkele uitzonderingen of gunstregimes, veelal met verwijzingen naar administratieve standpunten of omzendbrieven, maar weliswaar wederom zonder verwijzing naar rechtspraak. Beslissingen van de Rulingcommissie komen hier en daar wel aan bod.

Dit boek dient zeker positief onthaald te worden door de practicus. Een kleiner, maar wel vaker terugkerend puntje van kritiek is dat het lijkt alsof de verschillende delen van het boek op verschillende momenten werden geschreven en later werden samengebracht, en misschien zelfs in een andere volgorde werden gezet. Zo zijn er veelal foutieve verwijzingen in het boek (er wordt naar een eerdere passage verwezen, die eigenlijk later komt) en worden sommige zaken op verschillende plaatsen opnieuw uiteengezet, terwijl een verwijzing zou volstaan. Naar sommige bronnen wordt zelfs op meerdere manieren verwezen. Een nalezen van de tekst had aan deze zaken, alsook de iets meer dan normaal voorkomende typfouten, waarschijnlijk verholpen. Dit is echter niet storend bij de lectuur en het mag geen reden zijn om dit boek links te laten liggen de volgende keer dat u een dossier met een stichting voorbereidt. *De Belgische Stichting* heeft zijn plaats in de zogenaamde “blauwe reeks” zeker en vast verdiend.

Bram MAESCHAELCK

VERBINTENISSENRECHT

R. JAFFERALI, *Le livre 5 du Code civil et le nouveau droit des contrats*, in *UB3* (Brussel: Larcier 2022), 440p., €60,00, ISBN: 9782807931374.

Na de recente hervormingen van het economisch recht, het vennootschapsrecht en het goederenrecht, was ook het verbintenissenrecht aan een update toe. Net als de hervorming van het goederenrecht kadert de hervorming van het verbintenissenrecht in een ruimere hervorming van het Burgerlijk Wetboek, waarvan de fundamentelementen nog steeds teruggaan tot 1804. Meer concreet zou het nieuwe verbintenissenrecht worden ondergebracht in een nieuw vijfde boek van in totaal negen boeken waaruit het nieuwe Burgerlijk Wetboek zal bestaan.

De hervorming van het verbintenissenrecht werd afgerond met de stemming in de Kamer van Boek 5 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek op 21 april 2022. De tekst bepaalt dat het nieuwe boek in werking zal treden zes maanden na de bekendmaking ervan in het *Belgisch Staatsblad*. Ondertussen werd de wet ook gepubliceerd, waardoor het nieuwe Boek 5 op 1 januari 2023 in werking is getreden.

Naar aanleiding van de hervorming van het verbintenissenrecht werd op 13 december 2021 een conferentie georganiseerd binnen de UB³-reeks (conferentiecyclus georganiseerd door de Franstalige orde van de Balie van Brussel en de Brusselse universiteiten ULB en Saint-Louis). Deze conferentie had tot doel een eerste analyse te bieden van de destijds publiek beschikbare teksten van het nieuwe Boek 5. Het voorliggende boek is het verslagboek van deze conferentie, met daarin de schriftelijke neerslag van de analyses.

In tien hoofdstukken wordt de lezer door de verschillende nieuwigheden van het nieuwe verbintenissenrecht geleid. Elk van de bijdragen sluit aan bij een of meerdere specifieke aspecten van het verbintenissenrecht.

Het uitgangspunt van elke bijdrage is dat wordt stilgestaan bij de wijzigingen die worden aangebracht aan het geldende verbintenissenrecht. Daarnaast worden ook de bestaande principes en regels die als gevolg van de hervorming niet worden gewijzigd, in hoofdlijnen in herinnering gebracht. Behoudens uitzondering worden deze laatste niet nog eens in detail geanalyseerd in de betrokken bijdragen. Dat maakt van het voorliggende boek een goede terugvalbasis voor de lezer die snel op de hoogte wil zijn van de wijzigingen.

In een eerste bijdrage van de hand van Rafaël JAFFERALI, getiteld “Présentation et objectifs de la réforme du droit des obligations” geeft de auteur een beschrijving van de context en de doelstellingen van de hervormingen. Zo leren we onder meer dat de hervorming tot doel heeft de toegankelijkheid en de rechtszekerheid van het verbintenissenrecht te verbeteren, maar ook dat de hervorming daarnaast een modernisering en vereenvoudiging beoogt. Door de jaren heen was ons verbintenissenrecht meer en meer gestoeld op rechtspraak en was de coherentie zoek. Ook dat is iets waar de hervorming een einde aan probeert te maken. Afsluiten doet de bijdrage met een bespreking van de werking van de bepalingen in de tijd.

Vervolgens behandelen Jérôme HENRI en Kevin XHEBEXHIA in hun bijdrage “Les notions d’obligation, de contrat et d’acte unilatéral” de verschillende soorten overeenkomsten na de hervorming. Het nieuwe verbintenissenrecht voorziet in de inleidende bepalingen van Boek 5 in een wettelijke omschrijving van bepaalde soorten overeenkomsten. Onder meer het klassieke onderscheid tussen consensuele, vormelijke en zakelijke contracten wordt door de hervorming gecodificeerd. Daarnaast krijgen ook de begrippen als ‘raamcontract’, ‘toetredingscontract’ en dergelijke nu een eigen wettelijke omschrijving. Deze bijdrage houdt elk van deze wettelijke definities tegen het licht en analyseert ze kritisch.

Na deze bespreking volgt een analyse door Thomas DERVAL en Charles-Edouard LAMBERT van de dynamische totstandkoming van de overeenkomst onder het nieuwe verbintenissenrecht in de bijdrage getiteld “La conclusion dynamique du contrat”. In hun bijdrage concluderen de auteurs dat Boek 5 wat de totstandkoming van de overeenkomst betreft, niet louter een codificatie van het huidige recht met zich meebrengt. Langs de andere kant besluiten zij echter ook dat er geen revolutionaire vernieuwingen op te merken zijn. Zo krijgt onder meer de buitencontractuele aansprakelijkheid een wettelijke grondslag. Verder leren we bijvoorbeeld ook dat de ‘*battle of the forms*’ met betrekking tot de toepassing van de algemene voorwaarden in de nieuwe tekst definitief wordt beslecht.

Klassiek vergt de totstandkoming van een overeenkomst vier geldigheidsvoorwaarden, namelijk: toestemming, bekwaamheid, voorwerp en oorzaak. In de bijdrage getiteld “Le consentement et la capacité” analyseert Sébastien DE REY de eerste twee vereisten, toestemming en bekwaamheid. De algemene conclusie van de auteur is dat er op dit vlak geen fundamentele wijzigingen zijn. De wetgever heeft zich hierbij immers hoofdzakelijk beperkt tot een herformulering van hetgeen bepaald werd in het Oud Burgerlijk Wetboek en een consolidatie van de geldende rechtspraak. Zo leert de bijdrage meer concreet bijvoorbeeld dat het wilsgebrek van de gekwalificeerde benadeling nu ook uitdrukkelijk gecodificeerd wordt, zij het onder de alternatieve benaming ‘misbruik van omstandigheden’.

In een volgende bijdrage getiteld “L’objet, la cause et la nullité” geeft Jérémie VAN MEERBEECK een analyse van de resterende geldigheidsvoorwaarden en van de nietigheidssanctie. Binnen deze aspecten van het verbintenissenrecht zijn wel wat nieuwigheden te bespeuren. Te denken valt onder meer aan de invoering bij de geldigheidsvereiste ‘voorwerp’ van een algemeen verbod inzake onrechtmatige bedingen. Als gevolg daarvan geldt er niet langer een specifiek verbod op onrechtmatige bedingen in een B2B- en B2C-context zoals tot hertoe opgenomen in het Wetboek van Economisch Recht, maar wordt een dergelijk verbod eveneens ingevoegd in de verhoudingen tussen alle contractpartijen, ongeacht de specifieke context. Nieuw binnen het leerstuk van de nietigheid is dan weer de mogelijkheid om in bepaalde gevallen de nietigheid in werking te stellen op basis van een eenzijdige kennisgeving. Elk van deze nieuwigheden worden in de betrokken bijdrage kritisch geanalyseerd.

De andere bijdragen handelen over de interpretatie en kwalificatie van de overeenkomst (“L’interprétation, la qualification et les effets entre parties du contrat” van Sarah BENZIDI en Clément LEGRAND), de wanprestatie van de schuldenaar (“L’inexécution du contrat imputable au débiteur” van Yannick NINANE en Renaud THÜNGEN), de wijziging van omstandigheden (“Le changement de circonstances et l’inexécution fortuite du contrat” van Jean VAN ZUYLEN), de derdenwerking (“Les effets des contrats à l’égard des tiers” van Nastassja WALSCHOT en Alexandre DURIAU) en het tenietgaan van verbintenissen (“La fin du contrat et les restitutions” van Sarah BENZIDI en Clément LEGRAND).

Als ‘toetje’ wordt bij het boek een vergelijkende tabel geleverd, waarin de huidige tekst van het verbintenissenrecht naast de (finaal goedgekeurde) tekst van het nieuwe Boek 5, evenals naast het initiële voorontwerp van wet wordt geplaatst. Ook de oude en nieuwe artikelnummers werden toegevoegd, zodat dit overzicht daarnaast ook een concordantietabel is. In vetjes wordt telkens aangegeven welke wijzigingen aan de finale tekst werden aangebracht ten opzichte van het initiële voorontwerp. Dit is een ideale leidraad voor de lezer die het nieuwe Boek 5 voor de eerste maal ter hand neemt, om zo meteen de nieuwe tekst naast de bestaande tekst van het verbintenissenrecht te lezen. Ook voor de lezers die de initiële tekst van het voorontwerp reeds ter hand hebben genomen, vormt dit een ideaal overzicht. In een oogopslag wordt immers duidelijk wat de verschillen zijn met de finaal goedgekeurde tekst.

Willen of niet, iedere rechtspracticus komt in meerdere of mindere mate in aanraking met het (nieuwe) verbintenissenrecht en zal zich dus ook noodgedwongen vertrouwd moeten maken met de wijzigingen die door het Boek 5 aan het verbintenissenrecht worden aangebracht. Het voorliggende boek vormt een prima eerste introductie tot

de nieuwe principes die Boek 5 in ons verbintenissenrecht heeft geïntroduceerd. Daarnaast vormt het een ideale opfrissing van de principes binnen ons huidige verbintenissenrecht waaraan de hervorming niet heeft geraakt.

Lander VAN GUCHT

VERBINTENISSENRECHT

I. LACROIX, *Recht op herstellen: aansprakelijkheids- en verbintenisrechtelijke implicaties van de circulaire economie*, in *Instituut voor verbintenissenrecht KU Leuven* (Brugge: die Keure 2022), 105p., €35,00, ISBN: 9789048644391.

Het gerecenseerde boek is de commerciële editie van de masterscriptie die Ine Lacroix schreef aan de KU Leuven onder promotorschap van prof. dr. Ilse Samoy. Aan de basis van deze masterproef ligt de vaststelling dat de niet-herstelbaarheid van consumptiegoederen een belemmering vormt voor de evolutie van een lineaire naar een circulaire economie. In tegenstelling tot een lineaire economie is een circulaire economie erop gericht om producten zo lang mogelijk te laten circuleren en tegelijkertijd de kwaliteit van het gebruik ervan te waarborgen. De circulaire economie vormt een belangrijke schakel in het noodwendige streven naar een duurzamer consumptie- en productiepatroon. In een circulaire economie moeten producten te herstellen zijn. Technische en juridische drempels belemmeren evenwel de herstelbaarheid van hedendaagse consumptiegoederen. Als (juridische) oplossing voor deze belemmering pleit de auteur voor een ‘recht op herstellen’ (*right to repair*).

Het Belgische recht kent (nog) geen recht op herstellen. Zo’n recht op herstellen omvat onder meer het verschaffen van de herstel informatie en het ter beschikking stellen van reserveonderdelen voor een redelijke prijs. Het gerecenseerde boek onderzoekt de aansprakelijkheids- en verbintenisrechtelijke implicaties van een recht op herstellen als remedie tegen de niet-herstelbaarheid van consumptiegoederen. Wat is bijvoorbeeld de invloed van een herstelling door de consument zelf op de wettelijke verplichtingen van de oorspronkelijke verkoper (of producent) en op diens aansprakelijkheidsrisico? Het onderzoek is gevoerd in de *business-to-consumer*-context (B2C). Wel benadert de auteur het recht op herstellen vanuit het standpunt van zowel de consument (koper) als van de producent (verkoper).

In een eerste hoofdstuk geeft de auteur een overzicht van de technische en juridische drempels die de herstelbaarheid van goederen bemoeilijken of verhinderen. In dat verband worden onder meer het gebrek aan publiek beschikbare technische informatie (technische drempel) en de intellectuele-eigendomsrechten (juridische drempel) besproken. Het tweede hoofdstuk beantwoordt de vraag hoe het invoeren van een recht op herstellen de circulaire economie kan stimuleren. Het derde hoofdstuk bestaat uit een grondige uiteenzetting van het wetgevend kader op het vlak van de consumentenkoop en de productaansprakelijkheid. In het kader van de consumentenkoop gaat de auteur in op de verkopersaansprakelijkheid en op het getrapte systeem van remedies. In het vierde hoofdstuk gaat de auteur na hoe een recht op herstellen in het besproken wetgevend kader ingepast kan worden. De auteur analyseert in de eerste plaats de

Belgische rechtspraak en werpt vervolgens, waar relevant, een blik op het Franse en het Nederlandse recht. De juridische knelpunten die het recht op herstellen omgeven, betreffen onder meer de (wettelijke en commerciële) garanties en de (hiërarchie van de) remedies. Het vijfde hoofdstuk is een analyse van de verenigbaarheid van het recht op herstellen met het Belgische aansprakelijkheids- en verbintenissenrecht. De analyse bestaat uit drie luiken en is opgevat als een belangenafweging op verschillende niveaus. Zo wordt het recht op herstellen voor de consument bijvoorbeeld afgewogen ten opzichte van de (te) zware bewijslast voor de verkoper. In het zesde en laatste hoofdstuk formuleert de auteur concrete aanbevelingen op basis van de eerder gemaakte belangenafweging. De introductie van een recht op herstellen heeft vanzelfsprekend enkele privaatrechtelijke implicaties, voornamelijk op het vlak van de bewijslast inzake consumentenkoop en productaansprakelijkheid. Om die implicaties op te vangen, bepleit de auteur evenwel geen fundamentele hervorming van het privaatrecht. In de thans vigerende regelgeving bestaan immers al meerdere instrumenten om aan die implicaties het hoofd te bieden. De voornaamste bestaande instrumenten zijn de bewijslastverdeling en de reparatietools en handleidingen die een producent ter beschikking kan (moet) stellen.

Het gerecenseerde werk is goed gestructureerd, kritisch waar nodig en bevat nuttige aanbevelingen voor de praktijk. Het boek is vlot geschreven en bestaat uit een goede mix van (toekomstige) wetgeving, rechtspraak en rechtsleer. Deze masterscriptie doet in elk geval veelbelovend uitkijken naar toekomstige bijdragen van de hand van deze auteur.

Maja REYNEBEAU

VERBINTENISSENRECHT

Q.C. LOBACH, *Inhalt und Grenzen des Erfüllungsanspruchs*, in *Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht 492* (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), xxviii + 360p., €84,00, ISBN: 9783161615603.

Inhalt und Grenzen des Erfüllungsanspruchs is de commerciële handelseditie van het doctoraat van Quincy C. Lobach. In deze monografie bespreekt de auteur de inhoud en grenzen van de vordering tot uitvoering in natura. Op rechtsvergelijkende wijze onderzoekt hij onder welke voorwaarden de zorgvuldig uitgekozen *comparanda* (i.e. Duitsland, Engeland en Nederland) al dan niet een dergelijke vordering toestaan en wat de praktische en dogmatische verschillen en gelijkenissen daartussen zijn. Vooreerst is het gepast even stil te staan bij het opmerkelijke en indrukwekkende academische parcours dat de auteur reeds doorlopen heeft. Na zijn studies rechten aan de universiteit Groningen met studieverblijven als uitwisselingsstudent aan de Universität Wien en de Ludwig-Maximilians-Universität in München, promoveerde hij met dit gerecenseerde proefschrift aan de Universität Heidelberg onder promotorschap van Professor Thomas Pfeiffer. Momenteel is hij werkzaam als onderzoeker aan het *Institut für ausländisches und internationales Privat- und Wirtschaftsrecht* in Heidelberg.

Deze monografie is een schoolvoorbeeld van fundamenteel juridisch onderzoek, met aandacht voor de praktische implicaties ervan. Klassiek laat de uitvoering in natura zich manifesteren als een splijtzwam tussen de *civil law*- en de *common law*-rechtssystemen. Waar uitvoering in natura het uitgangspunt vormt in de continentale rechtssystemen (“*das Rückgrat der Obligation*”), is zogenaamde *specific performance* in de Anglo-Amerikaanse rechtstraditie juist de uitzondering, een *exceptional remedy*. In de regel zal de schuldeiser dan genoegen moeten nemen met een schadevergoeding. Hoewel de praktische verschillen in de praktijk minder verregaand mogen zijn dan de jurist op het eerste gezicht zou vermoeden, betekent dit dogmatisch een fundamenteel andere kijk op de structuur en conceptuele uitbouw van het verbintenissenrecht. Lobach onderzoekt in zijn proefschrift grondig de praktische en dogmatische verschillen van beide benaderingen. Zowel de inhoud van de vordering tot uitvoering in natura als de rechtsfiguren die deze vordering (potentieel) begrenzen, worden grondig in het onderzoek betrokken (met name de onmogelijkheid en de fundamentele wijziging in de voor de overeenkomst relevante omstandigheden). Ondanks de sterk dogmatische benadering waar dit leerstuk klassiek aan onderworpen wordt, is het onderzoek van Lobach functioneel en niet dogmatisch gevoerd. Dankzij een sterke rechtsvergelijking komt de auteur tot heldere en goed onderbouwde besluiten. De grondige studie van het Duitse, Nederlandse en Engelse recht gaat gepaard met een kritische en systematische analyse.

In het eerste hoofdstuk onderzoekt de auteur de praktische behoefte van de uitvoering in natura en de belangen van de verschillende partijen daarbij. De vraag of uitvoering in natura voor de praktijk al dan niet een nuttig instrument is, kan immers pas beantwoord worden als de belangen van schuldeiser en schuldenaar bij de overeenkomst duidelijk zijn. De auteur komt daarbij tot de conclusie dat de uitvoering in natura wel degelijk in het belang van beide contractpartijen is. De schuldeiser heeft belang bij de uitvoering van de contractueel afgesproken prestatie, omdat hij met de overeenkomst een bepaald doel wil bereiken (*Verwendungsinteresse*). Zo zal een opdrachtgever een aannemingsovereenkomst met een schilder sluiten omdat hij zijn woonkamer wil oprispen. De oprisping van de woonkamer kan uiteraard enkel bereikt worden door de uitvoering van de schilderwerken. Ook de schuldenaar heeft een belang om te presteren wat contractueel is afgesproken, althans bij vrijwillige nakoming. Hij heeft de overeenkomst immers gesloten met het oog op de afgesproken vergoeding (*Vergütungsinteresse*). De schilder kan de aannemingsprijs enkel opstrijken als hij de woonkamer daadwerkelijk schildert zoals contractueel afgesproken. Zelfs als de schilder om welke reden dan ook verlies zou maken met de schilderwerken, kan hij redenen hebben om de werken alsnog uit te voeren (*Leistungserbringungsinteresse*), met name om schadevergoedingen te vermijden of zijn reputatie niet in het gevaar te brengen. De kaarten liggen anders wanneer de schuldenaar niet vrijwillig de overeenkomst wil uitvoeren. In dat geval moet de schuldeiser beslissen of hij de overeenkomst met dwang wil laten uitvoeren. Een moeilijke afweging, waarbij zowel praktische als juridische factoren in de weegschaal worden gelegd (kostprijs van de procedure, aard van de prestatie, in het bijzonder de vraag of deze prestatie ook elders op de markt te verkrijgen is en het belang van het tijdstip waarop gepresteerd moet worden). Wanneer de afweging van al deze factoren de schuldeiser noopt tot

een vordering tot uitvoering in natura, rijst de vraag of het toepasselijke rechtsstelsel hem deze vordering toestaat.

In hoofdstuk twee onderzoekt de auteur de vordering tot uitvoering in natura vanuit een dogmatisch standpunt. Hij doet dit aan de hand van een typologie die hij zowel rechtshistorisch als rechtsvergelijkend onderbouwt. Een eerste type erkent subjectieve rechten pas wanneer het procesrecht in een overeenkomstige vordering voorziet. Het materiële recht moet als het ware het hoofd buigen voor het procesrecht. Een dergelijk systeem bestond in het Romeinse recht met zijn verschillende *actiones* en het oude Engelse recht met de verschillende *writs*. De inmiddels afgeschafte *forms of action* leven nog door in het huidige Engelse recht, waar het procesrecht nog steeds een dominante plaats in de Engelse rechtsordening bekleedt. Het tweede type daarentegen erkent subjectieve rechten onafhankelijk van de formele procedurele verwezenlijking ervan. Onder invloed van de *Pandektistik* ontstond zo een materieel recht als een op zichzelf staand en systematisch geheel. Tot dit type behoren het Duitse en het Nederlandse recht. Op basis van deze typologie komt de auteur tot de conclusie dat het Engelse recht (type 1) nog steeds vertrekt vanuit de notie *remedy*. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het recht op de uitvoering van de overeenkomst (*primary right*). In geval van niet-nakoming door de schuldenaar heeft de schuldeiser recht op secundaire vorderingsrechten (*secondary rights*). Alle rechtsmiddelen die de schuldeiser tegen de schuldenaar kan inroepen in geval van niet-nakoming, zijn remedies. Type 2 (Duitsland en Nederland) heeft een driedelige dogmatische benadering van de vordering tot uitvoering in natura. De nadruk ligt daarbij op het subjectieve recht, wat ook het vorderingsrecht in materiële zin omvat. Om dit vorderingsrecht via de overheid te kunnen uitoefenen, is er vervolgens een rechtsvordering in formele zin vereist.

Vervolgens behandelt de auteur in hoofdstuk drie en vier de onmogelijkheid van de uitvoering in natura. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen de zuivere onmogelijkheid (hoofdstuk 3) en de onmogelijkheid uit normatieve gronden, omdat de uitvoering in natura buitengewone moeilijkheden met zich meebrengt (hoofdstuk 4). Naar Duits recht zijn de leerstukken onmogelijkheid (*Unmöglichkeit*), disproportionaliteit (*Unverhältnismäßigkeit*) en onredelijkheid (*Unzumutbarkeit*) geregeld in § 275 BGB. Het Engelse recht bevat met de theorieën *impossibility*, *impracticability* en *personal hardship* gelijkaardige leerstukken. Rechtsvergelijkend is de conclusie dat er weinig verschillen zijn op dit punt. Is de uitvoering in natura onmogelijk, dan heeft de schuldeiser in geen van de onderzochte rechtsstelsels een vordering om dit af te dwingen.

In het vijfde hoofdstuk gaat Lobach in op het gevolg van de fundamentele wijziging in de voor de overeenkomst relevante omstandigheden, na de contractsluiting (*grundlegende Veränderung vertragsrelevanter Umstände*). De auteur bespreekt daarbij achtereenvolgens de relevante rechtsfiguren van de verschillende rechtsstelsels, met name *die Störung der Geschäftsgrundlage* (Duitsland), *imprevisie* (Nederland) en *frustration of contract* (Engeland). De criteria om te bepalen of de schuldeiser zich rechtmatig aan de (ongewijzigde) overeenkomst kan blijven vastklampen, zijn bij de verschillende *comparanda* niet zo verschillend. Toch ziet de auteur wel grote

verschillen in de handhaving en in de dogmatiek van de verschillende leerstukken. Het Duitse recht onderscheidt zich op dit punt van het Nederlandse en Engelse recht, doordat het sneller en ruimhartiger ingrijpt in de overeenkomst. Naar Duits recht is er immers sneller sprake van een *Äquivalenzstörung*. Ook in de rechtsgevolgen bestaan er verschillen tussen de drie rechtsstelsels. Zo kent het Engelse recht enkel de ontbinding maar niet de rechterlijke aanpassing van de overeenkomst. Naar Duits recht valt dan weer op dat er een hiërarchie bestaat met juist voorrang voor de aanpassing van de overeenkomst.

Tot slot snijdt de auteur in hoofdstuk zes enkele procedurele aspecten van de vordering tot uitvoering in natura aan. Als vaststaat dat de schuldeiser recht heeft op uitvoering in natura, hoe kan dit dan worden afgedwongen? Op dit punt onderscheidt het Duitse recht zich opnieuw van het Nederlandse en Engelse recht. In Duitsland is de tenuitvoerlegging afhankelijk van de aard van de af te dwingen prestatie. Het Engelse en Nederlandse recht daarentegen bieden een ruim toepassingsgebied voor indirecte handhavingsmiddelen. Deze middelen worden in het algemeen geregeld, waarna voor specifieke prestaties in bijzondere regels ter aanvulling wordt voorzien. Finaal rest ons enkel de auteur te feliciteren met dit proefschrift, waarin grondige rechtsvergelijking en dogmatische beschouwingen functioneel worden ingezet ter verduidelijking van de problematiek waar de praktijk mee te maken heeft. We kijken alvast uit naar het *Habilitationschrift* van de auteur.

Jan-Willem VERBEKE

VERBINTENISSENRECHT

R. RACHLITZ, *Wissen – Vorsatz – Zurechnung*, in *Studien zum Privatrecht* 104 (Tübingen: Mohr Siebeck 2022), xxi + 402p., €114,00, ISBN: 9783161609046.

Dit boek is het 104de deel van de reeks *Studien zum Privatrecht* van Mohr Siebeck, waarin werken binnen het brede privaatrecht uitgegeven worden. Richard Rachlitz bespreekt in zijn *Dissertation* de toerekening van kennis en opzet (*Wissens- respectievelijk Vorsatzzurechnung*) en beoogt zo een bijdrage aan een in Duitsland veelbesproken leerstuk. Eerder verschenen in dezelfde reeks over dit thema bijvoorbeeld al het veelgeciteerde *Wissen und juristische Person* van Petra Buck (2001, nr. 89 in de reeks) of recenter *Die wertende Wissenszurechnung* van Andreas Seidel (2021, nr. 98). De laatste jaren kreeg kennistoerekening ook buiten Duitsland aandacht. Zo is er voor Nederland het proefschrift van Branda M. Katan (*Toerekening van kennis aan rechtspersonen*, gepubliceerd in de serie *Onderneming en Recht* van Wolters Kluwer, deel 98, 2017). De mate waarin dit laatste proefschrift inspiratie put uit het Duitse recht illustreert het belang van werken zoals hier gerecenseerd voor de Belgische en Nederlandse rechtsorde.

Voorliggend werk behandelt in twee beschrijvende hoofdstukken achtereenvolgens kennis en kennistoerekening (hoofdstuk 1) en opzet en de toerekening van opzet (hoofdstuk 2). Daarna volgt een pleidooi om de toerekening van kennis te laten opgaan

in de toerekening van opzet (hoofdstuk 3), waarna de auteur ten slotte zeer bondig enkele aanbevelingen formuleert *de lege ferenda* (hoofdstuk 4).

De auteur begint het eerste hoofdstuk met een grondige theoretische bespreking van kennis, met inbegrip van juridisch relevante aspecten zoals het onderscheid tussen feitelijke en normatieve kennis (*Wissenmüssen*, p. 64). Daarna volgt een klassiek opgebouwde uiteenzetting van de stand van zaken over kennistoerekening. Eerst komt § 166 BGB aan bod als grondslag voor de toerekening van kennis (vrije vertaling van § 166 Abs. 1 BGB: Wanneer de juridische gevolgen van een wilsuiking door een wilsgebrek of door de eigenlijke of normatieve kennis van bepaalde omstandigheden beïnvloed worden, komt niet de kennis van de vertegenwoordigde, maar die van de vertegenwoordiger in aanmerking). De tegenhanger van dat artikel in Nederland is artikel 3:66 lid 2 BW, waar voor de beoordeling van wilsgebreken of kennis van bepaalde feiten bij een rechtshandeling de volmachtgever of gevolmachtigde in aanmerking komt, afhankelijk van hun rol bij de totstandkoming en bij de bepaling van de inhoud van de rechtshandeling. Voor België wijst het Hof van Cassatie ook in de richting van de vertegenwoordiger bij de beoordeling van kennis bij rechtshandelingen: de lastgever kan de nietigheid vorderen van een rechtshandeling gesteld door de lasthebber op het ogenblik dat deze feitelijk wilsonbekwaam was geworden (Cass. 7 januari 2010, C.08.0594.N, 7 *in fine*). Vervolgens bespreekt de auteur de uitbreiding per analogie van het personele toepassingsgebied van § 166 Abs. 1 BGB door het BGH tot de zgn. *Wissensvertreter*. De *Wissensvertreter* handelt taken met een zekere eigen verantwoordelijkheid af voor een opdrachtgever en zijn kennis wordt ook aan de opdrachtgever toegerekend, zonder dat het noodzakelijkerwijs om een vertegenwoordiger in de zin van § 166 BGB moet gaan. Ten slotte komt de rechtspraak van het BGH aan bod die voor ondernemingen een interne organisatieplicht ontwikkelt (*Organisationspflicht*). Kennistoerekening aan de onderneming is mogelijk wanneer het niet-weten een gevolg is van een gebrekkige interne organisatie (d.w.z. kennis van de ene medewerker had de andere medewerker moeten bereiken). Daarbij bespreekt de auteur niet enkel de drie klassieke mijlpaalarresten (BGH 8 december 1989, *NjW* 1990, 975; BGH 24 januari 1992, *NjW* 1992, 1099; BGH 2 februari 1996, *NjW* 1996, 1339), maar ook meer recente rechtspraak tot 2021, met aansluitend een samenvatting van de meest voorkomende kritiek in de rechtsleer (p. 108-116). Deze kritiek erkent het praktische succes van de organisatieplicht als grondslag voor kennistoerekening, maar dat verhult niet dat de toepassing van de organisatieplicht in de praktijk met blijvende theoretische rechtsonzekerheid gepaard gaat. Het ontbreekt de Belgische rechtsorde aan een equivalent van de Duitse organisatieplicht, maar het hof van beroep van Gent kwam recent dicht in de buurt. Het verwacht van rechtspersonen dat er “een kwaliteitsvol en effectief risicobeleid of ‘*risk management*’ wordt gevoerd, derwijze dat deze rechtspersonen beschikken over een adequaat functionerend risicobeheersings- en controlesysteem” (Gent (3de k.) 21 oktober 2021, C/1396/2021, 214. Zie voor een bespreking S. Devroe, “Rechtspersonen met een oogmerk: toerekening van kennis in het Strafwetboek (noot onder Cass. 24 mei 2022)”, *TRV-RPS* 2023, 130-136). In het tweede hoofdstuk beschrijft de auteur opzet (*Vorsatz*), een begrip uit het Duitse privaatrecht maar ook strafrecht dat duidt op het samengaan van *Wissen* en *Wollen*. Zo gaat *Vorsatz* verder dan louter kennis en is het steeds betrokken op een handeling (in de brede zin). Bij deze beschrijving brengt de auteur *Vorsatz* ook in verband met een ander begrip uit de Duitse rechtsorde, met name het bedrog (*Arglist*). De *Arglist*

duikt op doorheen het BGB, bijvoorbeeld in § 463 oude versie BGB over de verkoop te kwader trouw van een gebrekkige zaak (zie verder). Rachlitz argumenteert dat *Arglist* niet meer is dan een vorm van *Vorsatz* (p. 176-177).

Wat betreft de toerekening van *Vorsatz* bespreekt de auteur § 278 BGB over de verantwoordelijkheid van de schuldenaar voor derden (vrij vertaald: de schuldenaar is evenzeer verantwoordelijk voor een fout (*Verschulden*) van zijn wettelijke vertegenwoordiger of van personen die hij inschakelt voor het nakomen van zijn verbintenis als voor zijn eigen fout). De gelijkenis met artikel 5.229 BW, dat voor België de fout van hulppersonen toerekent aan de schuldenaar, is groot. Specifiek voor organen van rechtspersonen is er § 31 BGB (vrij vertaald: De vereniging is voor de schade verantwoordelijk veroorzaakt door een handeling verplicht begaan door het bestuur, een lid van het bestuur, of een andere statutair benoemde vertegenwoordiger bij de uitoefening van zijn mandaat die aanleiding geeft tot schadevergoeding aan een derde). Overigens wordt § 31 BGB per analogie ook toegepast op andere organisatievormen dan verenigingen (p. 229). Ook hier past een vergelijking met het Belgische recht, in het bijzonder met het nieuwe Boek 6 BW. In het wetsvoorstel gaat de wetgever bij artikel 6.5 BW immers in op de foutaansprakelijkheid van de rechtspersoon voor fouten van organen (zie Wetsvoorstel houdende boek 6 “Buitencontractuele aansprakelijkheid” van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 55-3213/001, 38; zie ook J. Delvoie, “Aansprakelijkheid van rechtspersonen in het ontwerp buitencontractuele aansprakelijkheid”, *TPR* 2021, 47-64).

Het derde hoofdstuk bevat vervolgens de essentie van deze *Dissertation*. De auteur bekritiseert overtuigend het mijlpaalarrest met betrekking tot kennistoerekening en organisatieplichten uit 1989 (zie hierboven). Dat arrest betreft de verkoop van een onroerend goed met verborgen gebreken door een gemeente. Om aan de bevrijdingsclausule te ontsnappen, moet de koper aantonen dat er sprake is van *Arglist* in de zin van § 463 oude versie BGB (vrij samengevat en vertaald: wanneer de verkoper een gebrek aan de verkochte zaak bedrieglijk verzwijgt, kan de koper een schadevergoeding eisen). Het BGH rekent de kennis van de voormalige burgemeester, die van het gebrek op de hoogte was, toe aan de gemeente op grond van een interne organisatieplicht. Vervolgens besluit het Hof uit het feit dat de gemeente (vertegenwoordigd door de huidige burgemeester) kennis heeft van de gebreken dat er inderdaad sprake is van een bedrieglijk verzwijgen. De kritiek van Rachlitz is helder: toegerekende kennis (*Wissen*) omvat geen toerekening van oogmerk (*Wollen*) en uit toegerekende kennis laat zich ook geen eigen oogmerk van de huidige burgemeester afleiden. Nochtans zijn zowel *Wissen* als *Wollen* noodzakelijk voor het vaststellen van bedrog als vorm van opzet (zie hierboven).

Deze kritiek is deel van een breder argument, met name dat er geen categoriek onderscheid is tussen normen die kennis vooropstellen en normen die opzet vooropstellen. Volledig los van handelingen is kennis immers niet juridisch relevant; altijd ondersteunt de beoordeling van kennis de beoordeling van een handeling (in de brede zin, dus zowel doen als laten). Rachlitz spreekt in dit verband van *Wissenstatbestände als verkürzt formulierte Vorsatz- bzw. Verschuldenstatbestände* (p. 324). Uit dat inzicht volgt een pleidooi om kennistoerekening te laten opgaan in de toerekening van opzet of fout, en dus om kennistoerekening te beoordelen aan de hand van § 278 BGB in plaats van de gangbare toerekening op grond van § 166 BGB. § 166 BGB

verliest zo zijn centrale rol voor de toerekening van kennis van vertegenwoordigers en *Wissensvertreter*, en krijgt slechts een residuaire rol toebedeeld als *lex specialis* ten opzichte van § 278 BGB. § 31 BGB als grondslag specifiek voor de toerekening tussen orgaan en organisatie kan volgens de auteur behouden blijven. Samengevat rijst er volgens dit argument geen vraag meer naar kennistoerekening (p. 376) omdat de toerekening van kennis opgaat in de toerekening van opzet of fout – aansluitend bij het inzicht dat kennis *an sich*, los van een doen of laten, juridisch niet relevant is.

Wissen – Vorsatz – Zurechnung is een grondig werk van hoge kwaliteit dat een vernieuwende bijdrage levert aan de ontwikkeling van het toerekeningsleerstuk. Zo maakt ook deze *Dissertation*, zoals eerder de werken van Buck of Seidel die eveneens bij Mohr Siebeck verschenen, dwingend deel uit van de steeds groeiende verzameling rechtsleer ter beschikking van al wie het Duitse toerekeningsleerstuk wil beschrijven of toepassen.

Simon DEVROE

VERZEKERINGSRECHT

P. COLLE, *Algemene beginselen van het Belgische verzekeringsrecht*, in *Publicaties in het Economisch recht – VUB* (Antwerpen: Intersentia (8) 2022), x + 300p., €90,00, ISBN: 9789400014749.

Philippe Colle heeft zijn uitstekende klassieker *Beginselen van het Belgische verzekeringsrecht* opnieuw geüpdatet. De structuur van het boek blijft ongewijzigd en leent zich uitstekend tot het inleiden van studenten en praktijkjuristen in het verzekeringsrecht.

In het eerste deel van het boek behandelt de auteur de gemeenschappelijke regels bij alle soorten verzekeringen. Dit deel valt uiteen in acht hoofdstukken: (1) de verzekeringsovereenkomst (begrip, essentiële bestanddelen, kenmerken en toepasselijk recht), (2) de totstandkoming van de overeenkomst (geldigheidsvereisten en dynamische totstandkoming van het contract), (3) bewijs en interpretatie van de overeenkomst, (4) de verplichtingen van de verzekeringnemer (risicoverklaring, premiebetaling, verklaring van risicowijziging, schadebeperkingsplicht en melding van het schadegeval), (5) de verplichtingen van de verzekeraar (de verzekeringsprestatie en de omvang van de dekking), (6) het einde van de verzekeringsovereenkomst (duur, opzegging, nietigheid en ontbinding en insolventie van de verzekeringnemer), (7) het verzekeringscontentieux (verjaring, territoriale bevoegdheid, arbitrage) en (8) medeverzekering en herverzekering.

Het tweede deel van het boek behandelt de regels eigen aan de verschillende soorten verzekeringen: (1) de schadeverzekeringen in het algemeen, (2) de zaakverzekeringen, (3) de aansprakelijkheidsverzekeringen en (4) de persoonsverzekeringen in het algemeen.

In vergelijking met de editie van 2019 telt de huidige editie van het boek 22 bladzijden meer. De (beperkte) uitbreidingen betreffen niet alleen toevoegingen in voetnoten (rechtsleer en rechtspraak), maar ook en vooral nieuwe randnummers betreffende

de informatieplichten van de verzekeringsdistributeurs (nieuwe randnummers 29/1-29/3) en de nieuwe regeling betreffende met het internet verbonden apparaten (nieuw randnummer 285/6). Voor een diepgaandere analyse van bijzondere verzekeringscontracten en de nieuwe regeling inzake het “recht om vergeten te worden”, ingevoerd bij wet van 4 april 2019 (nieuwe artikelen 61/1-61/4 W.Verz.) moet men het andere uitstekende en geüpdatete boek van de auteur raadplegen (P. Colle, *Handboek bijzonder gereglementeerde verzekeringscontracten* (Antwerpen: Intersentia (8) 2022, xv + 423 p.).

Het boek is niet zomaar een handboek, maar bevat ook een kritische commentaar op de rechtspraak van het Hof van Cassatie en bepaalde aangenomen stellingen door de meerderheidsrechtsleer. Bijzonder interessant zijn dan ook de uiteenzettingen van de auteur over het opzettelijk schadegeval (art. 62 lid 1 W.Verz.), dat hij – o.i. terecht – kwalificeert als een uitsluitingsgeval en niet als een wettelijk vervalbeding. Volgens professor Colle is ook de visie van het Hof van Cassatie die de bewijslast van het opzettelijk schadegeval bij de verzekeraar legt, verkeerd. De redenering van de auteur is niet zomaar eigenzinnig, maar goed beredeneerd. Als uitsluitingsgrond is er gewoonweg geen dekking van het schadegeval. Het is dan logischerwijs aan de verzekerde om aan te tonen dat het schadegeval wél binnen de dekkingsvoorwaarden van het verzekeringscontract valt.

Als we één puntje van kritiek zouden mogen (en kunnen) uiten, dan heeft die betrekking op de niet-aanpassing van het boek aan het nieuwe verbintenissenrecht dat op 1 januari 2023 in werking trad. Wellicht vormt dat het volgende project van de auteur en we kijken er alvast naar uit om die nieuwe update te mogen lezen.

Nicolas VAN DAMME